

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

COLLOQUIUM
ANATOLICUM
ANADOLU SOHBETLERİ

II

2003

INSTITUTUM TURCICUM SCIENTIAE ANTIQUITATIS
TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

COLLOQUIUM ANATOLICUM
ANADOLU SOHBETLERİ
II

ISSN 1303-8486
ISBN 975-92507-1-3

© 2003 Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü

Her hakkı mahfuzdur. Bu yayının hiçbir bölümü kopya edilemez.
Dipnot vermeden alıntı yapılamaz ve izin alınmadan elektronik, mekanik,
fotokopi v.b. yollarla kopya edilip yayınlanamaz.

Bu Sayının Editörleri/Editors of this Volume
Metin Alparslan
Meltem Doğan-Alparslan

Yapım/Production
Zero Prodüksiyon Ltd.
Tel: +90 (212) 249 0520 - 244 7521-23
e.mail: zero@kablonet.com.tr

Dağıtım/Distribution
Ege Yayınları
Tel: +90 (212) 249 0520 - 244 7521-23
e.mail: zero@kablonet.com.tr

TÜRK ESKİÇAĞ BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
Ekrem Tur Sokak, No.4 80060 Beyoğlu-İstanbul
Tel/Fax: + 90 (212) 292 09 63
www.tebe.org

Mercedes-Benz

katkılarıyla hazırlanmıştır.

Colloquium Anatolicum Yayın İlkeleri

1. *Colloquium Anatolicum* (Anadolu Sohbetleri), Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü tarafından, yılda bir kez yayınlanan ve Enstitümüzce tüm Eskiçağ Bilimleri konusunda düzenlenen konferanslarda sunulan tebliğlerin metinlerini ve özgün makaleleri içeren bir dergidir.
2. Yayınlanmak üzere dergiye verilen yazılar, yazarın tercihiyle Türkçe, Almanca, İngilizce, Fransızca olabilir. Daha önce başka bir yerde yayınlanmamış olması gereken makaleler; Times New Roman, tek satır aralıklı, 12 punto ve en çok 15 A4 sayfası olmalıdır.
3. Türkçe yazılara bir yabancı dilde hazırlanmış 2 sayfalık özet eklenmelidir. Aynı şekilde Almanca, İngilizce ve Fransızca makalelerin de Türkçe yazılmış 2 sayfayı geçmeyen bir özet içermesi tercih edilir.
4. Makale içerisinde yer alacak fotoğraf, çizim ve haritaların 5 sayfayı aşmamasına özen gösterilmelidir.
5. Makale, PC ya da Mac ortamında, Microsoft Word 95 program ile hazırlanmış bir disket ya da CD'de, beraberinde basılı bir nüsha ile teslim edilmelidir.
6. Makale içerisindeki bibliyografik göndermeler en sonda ve aşağıda verilen örneklerdeki sistemde hazırlanmalıdır:
Benedict, R.
1959 *Patterns of Culture*, Boston.
Robinson, M.
1995 "Frank Calvert and the Discovery of Troia", *Studia Troica* 5: 323-341.
Alp, S.
1972 "Hitit Hiyeroglif Yazısında Şimdiye Kadar Anlamı Bilinmeyen Bir Unvan", VII. *Türk Tarih Kongresi* I, Ankara: 98-102.
Belli, O.
2001 "Excavations at the Upper and Lower Anzaf Urartian Fortresses", O. Belli (ed.), *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, İstanbul: 165-171.
7. Bibliyografik referanslar metinde, Harvard sistemine göre parantez içindeki yazar soyadı, yayın tarihi ve gönderme yapılan sayfa olarak verilecektir. (Benedict 1959: 45-48), (Robinson 1995: 340-341). Bibliyografik dipnot kullanılmayacaktır. Sadece metnin akışını bozacağı düşünülen açıklamalar dipnotlarda verilecektir. Dipnotlar ayrı bir sayfada birbirini izleyecek biçimde numaralanarak yazılacaktır.
8. Yıllık olarak çıkan süreli yayınıma verilecek makaleler, söz konusu yıl içerisinde 15 Temmuz tarihine kadar editörlere teslim edilmelidir.
9. Redaksiyonumuza gönderilen makaleleri yayınlamama hakkı saklı tutulmaktadır.

Yayınlanmasını istediğiniz makaleleri şu adrese gönderiniz:

Redaksiyon *Colloquium Anatolicum*
Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü
Ekrem Tur Sok. No:4
Beyoğlu 80060 İstanbul - TÜRKİYE

İçindekiler / Contents

Van- Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002) / Excavations at Van- Lower and Upper Anzaf Urartian Fortresses: An Intermediary Evaluation (1991-2002) Oktay Belli	1
Hitit Öncesi Anadolu'sunun Etnik Yapısı Önder Bilgi	51
A Neolithic and Chalcolithic Settlement in Anatolia: Köşk Höyük (Türkçe Özet: Anadolu'da Bir Neolitik ve Kalkolitik Yerleşme: Köşk Höyük) Aliye Öztan	69
Max von Oppenheims Berliner archäologische Sammlung - Geschichte und Zukunft (Türkçe Özet: Max von Oppenheim'in Arkeoloji Koleksiyonu: Tarihçesi ve Geleceği) Lutz Martin	87
Plio-Pleistosen'de Olası Yaşam Biçimleri ve Ülkemizde Paleolitik Çağlar: Bir Deneme (English Summary: Lifeways in Plio-pleistocene and Paleolithic Cultures in Anatolia: An Essay) Güven Arsebük	111
Ammianus Marcellinus and His Descriptions of the Foreign Tribes in His History (Türkçe Özet: Ammianus Marcellinus ve Tarih Eserindeki Yabancı Kavimlerle İlgili Betimleri) Bedia Demiriş	127

Van- Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı: Bir Ara Değerlendirme (1991-2002)*

Oktay Belli

Aşağı Anzaf Kalesi

Aşağı Anzaf Kalesi, Urartu Krallığı'nın başkenti *Tuşpa*'nın (Van Kalesi) 11 km kuzeydoğusunda, bugünkü Van-İran modern kara ve demiryolunun hemen yakınında bulunmaktadır (Harita 1). Eskiçağ'da savunma yönünden çok büyük bir öneme sahip olan Aşağı Anzaf Kalesi, doğuda Kuzeybatı İran ve kuzeyde de Transkafkasya'dan gelerek Urartu Krallığı'nın başkenti *Tuşpa*'ya inen tarihi karayollarının son düğüm noktasında kurulmuştur. Doğuda bugünkü Türkiye-İran sınırından başlayan ve batıda Van Gölü'ne doğru daralan Erçek-Özalp-Saray Ovası'nın en dar yerine kurulan Aşağı Anzaf Kalesi'nin bir benzerine daha Van Bölgesi'nde rastlamak hemen hemen olanaksız gibidir. Bu yüzden Aşağı Anzaf Kalesi hem Yukarı Anzaf Kalesi'ni, hem de Urartu başkenti *Tuşpa* ve *Rusahinili*'yi (Toprakkale) doğu ve kuzeydoğu yönlerinden gelecek tehlikelere karşı koruyan bir ön karakol niteliğindedir.

Aşağı Anzaf Kalesi'nin Urartu Krallarından İşpuini (yaklaşık M.Ö. 830-810) döneminde kurulduğunu, daha önce halk tarafından ve 1980 yılında da Van Karayollarına bağlı dozerlerin kalenin güney kapısında yaptıkları kaçak kazılardan ortaya çıkardıkları inşa yazıtları da doğrulamaktadır. Şimdilik toplam dört adet olan çiviyazılı inşa yazıtlarında, aynı içeriğe sahip metnin tekrar edildiği görülmektedir. Çiviyazılı inşa yazıtlarında şunlar görülmektedir:

*Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu
kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü
Kral, Büyük Kral, Bia Ülkelerinin Kralı.*

Kale, deniz seviyesinden 1900 m yüksekliğinde, fazla engebeli olmayan ve kalkerden oluşan kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur (Çizim 1-2). Kayalığın

* Bu makale 08.01.2003 tarihinde Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü'nün yıllık konferansları çerçevesinde sunulan konuşmanın geliştirilmiş şeklidir.

biçimine göre kuzey-güney doğrultusunda uzanan kale, 62x98 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir (Çizim 3). Yaklaşık olarak 6000 m²'lik bir alan üzerine kurulan kale, oldukça yüksek ve güçlü duvarlarla çevrelenmektedir. Günümüzde 3.5- 4 m yüksekliğinde olan kale duvarları, iri kalker taşlardan kyklopik olarak yapılmıştır. Duvarlarda kullanılan iri kalker taşların büyük bir kısmı yakın çevredeki taş ocaklarından, bir kısmı da 1300 m güneyde yer alan "Beyaztaş Tepe" taş ocaklarından getirilmiştir. Duvarlardaki mevcut taş dizisinin 6-8 sıra arasında değiştiği görülmektedir. Duvar kalınlığı ise, 3.60 m ile 3.80 m arasında değişmektedir. İri kalker taşları arasında birleştirici malzeme olarak kil kullanılmıştır. Oldukça anıtsal bir görünüme sahip olan sur duvarlarında, taşların görünen ön yüzleri kabaca düzeltilmiştir. Bazı taşların ise, dörtten fazla köşeye sahip oldukları görülmektedir. Taşların birleşme yerleri arasında büyük boşluklar bulunmaktadır. Her taş dizisi en alttan başlayarak 6-10 cm arasında geriye çekilerek içe doğru bir eğim elde edilmiştir. Böylece temelden taş duvarın üstüne kadar 6 m yüksekliğindeki taş duvarda 50-60 cm arasında değişen bir eğim meydana gelmiştir.

Aşağı Anzaf Kalesi'ni kendi döneminde kurulan Van Ovası'nın kuzeyindeki Kalecik ve aynı ovanın güneyinde bulunan Zivistan Kaleleri'nden ayıran en önemli özelliği, savunmayı kolaylaştıran ve üstündeki yüksek yapıların ağırlığına dayanmayı sağlayan kurtin ve bastiyonlara kale duvarlarında rastlanılmamış olmasıdır. Kral İşpuini döneminde kurulan kalelerin en eski örneğini oluşturan Aşağı Anzaf Kalesi'nin kurtin ve bastiyonsuz duvarlarının benzerine, ne Transkafkasya ve Kuzeybatı İran Bölgelerinde, ne de Doğu Anadolu Bölgesi'nde rastlanılmaktadır.

Kalenin kuzey sur duvarının 24 m güneyinde, kalenin doğu ve batı sur duvarlarını bir omurga gibi birleştiren ilginç teras duvarı, oldukça özenli bir işçiliği yansıtmaktadır. Ortalama 50 cm yüksekliğindeki teras duvarının kuzeyinde, tabanı büyük kerpiç bloklarla özenli bir şekilde kaplanmış olan 1300 m²'lik boş bir alan bulunmaktadır. 35x40 cm ile 50x65 cm büyüklüğünde olan kerpiçlerin kalınlıkları da, 10-12 cm arasında değişmektedir. Böylece çok sağlam bir taban döşemesi elde edilmiştir. Dikdörtgen planlı bu alanın, kuzeyde terasa açılan büyük yapılarla bağlantılı olarak bir iç avlu gibi kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Aşağı Anzaf Kalesi'nin askeri amaçla kurulmuş olduğunu göz önüne alacak olursak, üstü açık olan ve çevresi yüksek kale duvarlarıyla çevrili olan bu alanın, askeri garnizonun kullandığı bir iç avlu olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Kuzeyde terasa açılan büyük Urartu yapılarının hemen hepsi, ne yazık ki Ortaçağ yerleşimcileri tarafından aşırı bir şekilde tahrip edilmiştir. Taştan yapılan Urartu konut duvarlarının yüksekliği 80-100 cm arasında değişmektedir. Taş duvarların üzerinde ise

kerpiçten yapılmış duvarlar yükselmekteydi. Bu odanın tabanı ise, büyük bir özenle taş kaplama ile döşenmiştir, ancak bu odaların hangi amaçla kullanıldığı anlaşılamamıştır.

Kalenin kapısı güney sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Savunma yönünden en elverişli yere yapılan kapı doğudan esen şiddetli rüzgarlardan etkilenmemektedir. Ancak ne yazık ki 1980 yılında kalenin duvarları Van-Özalp-Saray-İran modern karayolunun yapımı sırasında, Van Karayolları Bölge Müdürlüğü'ne bağlı dozerler tarafından acımasızca yıkıma uğratılmıştır. Yapılan bu şiddetli tahribattan kapı, kapının batısındaki yapılar, sur duvarları ve kapının güneyindeki yol bağlantısı ile sivil yerleşim merkezine ait konut kalıntıları çok büyük ölçüde zarar görmüştür. Örneğin yol bağlantısının ve kapının 2.5-3 m derinliğindeki güney duvarları ve taban döşemesi temelleriyle birlikte tahrip edilmiştir. Bu yüzden kapının her iki yanında kapıyı koruyan kulelerin yer alıp almadığını kesin olarak bilemiyoruz. Dozerler tarafından tahrip edilen taşlar arasında bulunan çiviyazılı iki inşa yazıtının da, kapı girişi avlusunun duvarlarında yer aldığı sanılmaktadır. Kalenin Kral İşpuini tarafından yaptırıldığını bildiren çiviyazılarının yazıldığı kalker taşların yalnızca ön yüzlerinin kabaca düzeltildiği görülmektedir.

Doğu ve batı duvarları iri kalker taşlardan inşa edilen dikdörtgen biçimli kapı odası, 5 m genişliğinde ve kuzey yönüne doğru 7 m derinliğindedir. Bu haliyle bile kapı, şimdilik bilinen Urartu hisar kapılarının en eski örneğini oluşturmaktadır. Oldukça sağlam bir şekilde yapılan kapı odasının duvarları ortalama 2.40 m genişliğinde ve tabandan 1 m kadar yüksektir. Kapı odasının tahrip edilen güney duvarları ile birlikte toplam 11 m derinliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Kapı odasının tabanının ise sıkıştırılmış kilden yapıldığı gözlemlenmiştir. Ayrıca 5 m genişliğindeki kapının çift kanatlı olduğu sanılmaktadır. Bu kapının en yakın benzerini ise, Çavuştepe Yukarı Kale'de Tanrı Haldi tapınak alanına geçit veren doğu kapısı oluşturmaktadır.

Aşağı Anzaf Kalesi'ndeki kazı çalışmaları devam etmektedir. Bu arada ortaya çıkarılan Urartu duvar kalıntıları, kendi malzemesiyle özgün biçimine göre onarılmaktadır. Sürdürülecek kazı çalışmalarının en büyük amacı, ortaya çıkarılan odalar topluluğunun birbirleriyle olan ilişkileri ve hangi amaçla kullanılmış olduğunun açıklanmasıdır. Ayrıca çözümlenemeyen bir başka önemli sorun da, Aşağı Anzaf Kalesi'nin ne zaman, nasıl ve kimler tarafından tahrip edildiği konusudur. İleride sürdürülecek kazı çalışmalarıyla bu önemli sorunların çözümleneceğine inanmaktayız.

Yukarı Anzaf Kalesi

Aşağı Anzaf Kalesi'nin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf Kalesi, Urartu Kralı İşpuini'nin oğlu Menua (yaklaşık M.Ö. 810-786) tarafından kurulmuştur. Tıpkı Aşağı Anzaf Kalesi gibi, Yukarı Anzaf Kalesi'nin de Urartu Krallığı dönemindeki adını şimdilik bilemiyoruz. Aşağı Kale'den 10 kat daha büyük olan Yukarı Anzaf kalesi, yaklaşık olarak 60.000 m²'lik bir alan üzerinde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1995 m yükseklikte olan kale, Türkiye'nin ikinci en yüksek rakımlı kazı alanını oluşturmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi, Aşağı Anzaf Kalesi'nden farklı olarak çevresindeki verimli topraklarda yapılan tarımdan elde edilen ürünlerin depolandığı çok önemli bir üretim merkezi olarak kurulmuştur. 1 km doğuda bulunan ve Kral Menua tarafından yaptırılan küçük barajda biriktirilen sular, tarımın başarılı bir şekilde yapılmasında çok önemli bir rol oynamıştır. İlginçtir ki, Yukarı Anzaf Barajı geçirmiş olduğu küçük onarımlar ile, günümüzde bile çalışmaktadır. Çünkü bu barajda biriken sular olmaksızın, kuzey yönüne doğru uzanan verimli topraklarda tarım yapmak olanaksızdır. Kalenin hemen güneyinde bulunan ve çevresi kalın bir duvar ile çevrelenen Aşağı Kent ise, 141.000 m²'lik bir alana yayılmaktadır (Çizim 4). Bugünkü Dereüstü (Anzaf) köyü sınırları içinde kalan ve kale ile birlikte planlanarak yapılan Aşağı Kent, erken dönem Urartu yerleşim merkezlerinin en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Yukarı Anzaf Kalesi'ni çevreleyen sur duvarları, Aşağı Anzaf Kalesi duvarlarında görmediğimiz bir şekilde, kurtin-bastiyon tekniğinde yapılmıştır. Bastiyon genişlikleri 4.5-6 m arasında, kurtin uzunlukları da 10-12.70 m arasında değişmektedir. Anıtsal bir görünüme sahip olan sur duvarları, erken dönem Urartu kale duvarlarının en güzel örneklerinden birini yansıtmaktadır. Kale ve Aşağı Kent'i çevreleyen sur duvarları ile tapınak, depo yapıları, saray ve diğer yapıların temellerinde kullanılan milyonlarca metreküp kalker taşı, kalenin 300 m güneyinde bulunan "Beyaztaş Tepe" taş ocağı ve atölyesinden getirilmiştir. Beyaztaş Tepe atölyesinde 8-10 ton ağırlığındaki büyük taşlar ile yarı işlendiği halde çeşitli nedenlerden dolayı taşınmadan bırakılan tonlarca ağırlıktaki taşlar, sanki günümüzde terkedilmiş bir atölyenin görünümünü yansıtmaktadır. Yukarı Anzaf Kalesi aynı zamanda Urartu Krallığı'nın en önemli kült merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Krallığın ulusal Tanrısı Haldi adına yaptırılan en eski kare planlı tapınak, Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalıkların düzeltilen kısımlarına, çeşitli biçimlere sahip anıtsal kaya işaretleri yapılmıştır. Kayalıklara büyük bir özenle oyularak yapılan 22 işaret, kalenin kutsallığını simgelemektedir. Kral Menua döneminde yaptırılan kalelerin hiç birinde, bu denli zengin ve anıtsal kaya işareti görülmemektedir. Urartu

başkenti Tuşpa ve Meher Kapısı'nın yakınında bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alacak olursak, Yukarı Anzaf Kalesi'nin önemli bir dinsel merkez olduğu kolayca anlaşılır.

Yukarı Anzaf Kalesi kurulduğu tarihten yıkılışına kadar geçen 200 yıllık bir süre boyunca kale içinde yapılan çeşitli dönemlere ait yapılarıyla, Urartu mimarisinin geçirmiş olduğu gelişim evrelerini tüm canlılığı ile gözler önüne sermektedir. 1991 yılından beri kesintisiz olarak süregelen kazı çalışmaları sırasında Aşağı Kent'in Doğu Kapısı, kalenin batı sur duvarlarına bitişik olarak yapılan depo yapılarının bir kısmı, kalenin kuzey ve güney kapıları ve bu kapıları koruyan Büyük Kule ile tapınak ile tapınak avlusu, mutfak ve depo yapısı, pithoslu depo yapıları ile atölye binaları ve odalar topluluğu ortaya çıkarılmıştır. Kazı çalışmaları, atölye binaları ve odalar topluluğunda devam etmektedir.

Aşağı Kent Doğu Kapısı

Aşağı Kent'in üç tarafı 2 m kalınlığında bir sur duvarı ile çevrelenmekte ve kuzeyde yükselen Anzaf Kalesi'nin güney duvarlarıyla birleşmektedir. Ortaya çıkardığımız 4.30 m genişliğindeki Doğu Kapısı, Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki kent kapılarının biçimi, büyüklüğü ve inşaa tekniği konusunda önemli bilgiler vermiştir. Kapı, kentin doğu sur duvarının kalenin güney eteğindeki surlarla birleştiği yere yakın bulunmaktadır. Kapı girişi, tıpkı Karmir-Blur'daki (*Teişeba-i URU*) kentin kuzey kapısı gibi, iki duvar arasındaki bir boşluktan oluşmaktadır. Çift kanatlı olduğu anlaşılan kapı, içeriye doğru açılmaktaydı. Doğu Kapısı'nın kent halkı tarafından kalenin doğu eteklerinde çok geniş bir alana yayılan tarım alanlarına ve baraja gitmek için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tarlalardan ve barajdan gelen eski yol, tepelerin kuzey eteklerinden geçen ve fazla dik olmayan bir rampayı aşarak kapının önlerine kadar gelmektedir. Ortalama 4.5-6 m genişliğindeki yol, taş döşeli değildir. Günümüzde bile köy halkı doğudaki tarlalara ve Yukarı Anzaf Barajı'na gitmek için hala bu eski yolu kullanmaktadır. Kapı, Kral Menua döneminde kale ve Aşağı Kent ile birlikte planlanarak yapılmıştır. Bu yüzden Doğu Anadolu, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran bölgelerinde yer alan yerleşim merkezlerindeki kent kapılarının şimdilik en erken örneğini yansıttığı için, çok büyük bir önem taşımaktadır.

Depo Yapıları

Kalenin batı sur duvarlarına bitişik olarak yan yana bir çok depo odası yapılmıştır (Çizim 5). İki katlı olduğu anlaşılan odaların ilk katları gibi bodrumların batı duvarları da, doğuda yükselen birden çok katlı yapıların batı yönüne doğru şiddetli bir şekilde yıkılıp akmasıyla, kalenin çok sağlam

bir şekilde yapılan batı sur duvarlarıyla birlikte temellerine varıncaya değin yıkılmıştır. Kuzey Kapı Avlusu'nun hemen güneybatısından başlayan ve kuzeye doğru yan yana yapılan 4 bodrum odası, farklı büyüklüklere sahiptir. Örneğin güneybatı köşede yer alan oda 9.80x11 m büyüklüğünde kareye yakın bir plan gösterirken, kuzeyine bitişik olarak yapılan oda, 9.80x20 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir. En kuzeybatı köşede ortaya çıkardığımız 5. depo odası ise, 9.80x26 m ölçüleri ile toplam 5 depo odasının şimdilik en büyüğünü oluşturmaktadır. Yan yana yapılan depo odalarını birbirinden ortalama 4 m genişliğinde bir ara duvar ayırmaktadır. Toplam 5 bodrum odasında da herhangi bir kapı girişinin bulunamamış olması, bunlara ilk kattan merdiven ile girildiğini göstermektedir. Odaların batı duvarları dışında, diğer duvarları nispeten sağlam bir şekilde günümüze ulaşmıştır. Dış yüzleri kabaca düzeltilen iri kalker taşlardan sağlam bir şekilde yapılan duvarlar, ortalama 2 m yüksekliğindedir. Duvarları beyaz badanalı ve tabanları sıkıştırılmış kilden özenli bir şekilde yapılan bu odaların birinin mutfak, diğerinin de depo olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Güneybatı köşede kare planlı odada bulmuş olduğumuz bir ocak ve fırın, bu odanın mutfak olarak kullanıldığını göstermektedir.

Büyük Kule, Kuzey ve Güney Kapıları

Anıtsal bir görünüme sahip olan Kuzey ve Güney Kapıları ile bunları koruyan Büyük Kule, kalenin güneybatı sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Oldukça korunaklı bir yere yapılan her iki kapı da, doğudan batı yönüne doğru esen sert rüzgarlardan etkilenmemektedir. Kapıların ikinci özelliği, cepheden, yani batıdan bakıldığı zaman kesinlikle görülmemesidir. Böylece her iki kapıya da gizlilik özelliği kazandırılmıştır. Anıtsal bir kule ile güçlendirilen her iki kapıya da, savunma yönünden çok büyük bir önem verildiği görülmektedir. Dış görünüm ve tasarım yönünden bu tür hisar kapılarının benzerlerine şimdiye kadar Urartu Krallığı'nın yayılım alanında rastlanılmamıştır.

Çok büyük bir kaya kütesinin kuzeybatı yüzüne, 11x8 m büyüklüğünde kareye yakın bir kule yapılmış ve kalenin doğusu kayalık ile birleştirilmiştir (Çizim 6). Özenle yontulmuş iri kalker taşlardan yapılan ve kayalığa yaslanan bu güçlü kuleyi, Büyük Kule olarak isimlendirdik. Büyük Kule'de kullanılan taşların biçimi ve işçiliği, Alacahöyük, Hitit başkenti Hattuşaş (Boğazköy) ve Gavur Kalesi duvarlarında kullanılan taşların biçimi ile çok büyük bir benzerlik göstermektedir. Anıtsal ve etkileyici bir görünüme sahip olan Büyük Kule toprak seviyesinden ortalama 7 m yüksekliğindeyse de, ilk yapıldığı sıradaki yüksekliğinin daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bu ilginç kule şu anda Urartu hisar kapılarını koruyan en eski kule örneğini oluşturmaktadır.

Büyük Kule'nin güneyini, güney kapısına geçit veren üstü açık üçgen biçimindeki ön avludan sonra, yüksek güneybatı surları kapatmaktadır. Büyük Kule'nin güneybatı köşesinden, güneydeki sur duvarına kadar 4 m olan ön avlu genişliği, doğu yönünde 6 m derinliğinde olan ana kayanın batı yüzüne örülen duvara kadar 2.30 m'lik bir genişliğe inmiştir. Böylece güney kapısına açılan ve üstü açık olan ön avlu daraltılarak üçgen görünümlü bir şekil almıştır. Üçgen bir koridor biçimine sokulan bu ön avlu boşluğundan, Güney Kapısı'na merdivenlerle ulaşılabilir. 5 basamaktan oluşan bu merdivenler, Güney Kapısı'na anıtsal bir görünüm kazandırmıştır. 5. basamaktan sonra kapının doğuda olması beklenirken, doğu cephenin bir duvarla örülerek köreltilmiş görülmektedir. 5. basamaktan yaklaşık 45°'lik bir açıyla güneydeki ön kapı boşluğuna 59 cm yüksekliğindeki bir basamakla geçilmektedir. Ancak Güney Kapısı büyük ölçüde tahrip olmuştur. Aşağı Kent'ten gelen ve ters "U" şeklinde bir güzergahı izleyerek ulaşılan Güney kapısı, arabaların ve hayvanların geçmesine elverişli değildir.

Güney Kapısı'na kıyasla daha anıtsal yapılan Kuzey Kapısı, Büyük Kule'nin hemen batı yüzünde yer almaktadır (Çizim 7). Büyük Kule'nin batı yüzüne 2 m genişliğinde ve 3.40 m derinliğinde kapının doğu kanadının duvarı yapılmıştır. Doğru kanadı duvarının Büyük Kule ile birlikte tasarlanarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Kapı kanadı duvarının mevcut toprak seviyesinden yüksekliği 2.30 m'dir. Dikdörtgen planlı kapı kanadı duvarı bu haliyle oldukça kütsel bir görünüme sahiptir. Kapı kanadını oluşturan duvarın üzerinde, kerpiç duvarla taş duvarı birleştiren kum taşından yapılmış sal taşları, in-situ olarak durmaktadır. Doğru kapı kanadının 3.80 m batısında, kapının batı kanadı yer almaktadır. Batıdaki kapı kanadı duvarı 2 m genişliğinde ve 3.40 m derinliğinde dikdörtgen bir plan göstermektedir. Kapı kanadı bağımsız olarak yapılmamış, kalenin güneybatısından gelerek doğu yönüne doğru keskin bir dönüş yapan sur duvarıyla birleştirilmiştir. Böylece giriş ve çıkış için çok elverişli özelliklere sahip olan 3.40 m derinliğinde ve 3.80 m genişliğinde bir kapı girişi elde edilmiştir. Kapı girişinin tabanı, fazla büyük olmayan taşlardan özenli bir şekilde döşenmiştir. Kuzey kapı girişinden, kalenin içindeki depo, atölye ve diğer yapılara ulaşılmaktadır (Çizim 8).

M. Ö. 7. yüzyılda Kuzey Kapısı, yapılan değişikliklerle 3.80 m genişlikten 1.60 m'ye küçültülmüştür. Bunun için doğu kapı kanadının önüne 60 cm; batı kapı kanadının duvarının önüne de 1.60 m genişliğinde bir ek duvar yapılmıştır (Çizim 9). Kapının ilk yapıldığı sırada 3.80 m genişliğinde iken çift kanatlı olduğu, 1.60 m'ye indirildikten sonra da tek kanatlı bir kapıya dönüştüğü anlaşılmaktadır. Kalenin ve kapının M. Ö. 7. yüzyılın sonunda İskit saldırıları sonucunda çıkan büyük bir yangından etkilenerek aşırı bir

şekilde yandığını, kapının kuzeyinde yer alan iç avlu tabanındaki ortalama 70-80 cm kalınlığındaki kül ve kömür tabakası da doğrulamaktadır. Ancak kaleye yapılan saldırı, savunma yönünden çok iyi planlanan ve bir ölüm tuzağı niteliği durumunda olan kapılardan yapılmamıştır.

Kuzey Kapı avlusunda yapmış olduğumuz kazı çalışmalarında, kalenin tahribi sırasında içerden dışarıya çıkmak isterken dumandan boğularak ölen ve daha sonra çıkan yangından aşırı bir şekilde etkilenen yüzlerce hayvan iskeleti ortaya çıkarılmıştır. Kaleye yapılan İskit saldırıları sırasında, Aşağı Kent'te oturan halk özel eşyaları ve hayvanları ile birlikte kaleye sığınmışlardır. Ancak çıkan yangından ürken ve dışarı çıkmak için Kuzey Kapısı'na yönelen yüzlerce hayvan, kapı kapalı olduğu için dumandan boğularak birbirlerinin üzerine gelecek şekilde yığılmışlardır. Çok geniş bir alana yayılan hayvan iskeletlerinin 81'i büyükbaş, 452 tanesi de küçükbaş hayvanlara aittir. Ayrıca 1 adet köpek ve 1 adet de tavşana ait iskelet bulunmuştur.

Tapınak ve Kuzeybatı Yapıları

Urartu Krallığı'nın ulusal Tanrısı Haldi'ye adanan tapınak, kalenin 1995 kodu ile en yüksek rakımını oluşturan güney kesiminde yer almaktadır. 13.40 m büyüklüğündeki kare planlı tapınağın tabanı, ana kayanın düzeltilmesiyle elde edilmiştir. Diğer Urartu tapınakları gibi köşeleri rizalitli olan tapınağın duvar kalınlığı 2.5 m'dir (Çizim: 10). Tapınağın kuzey yüzündeki kapısı, görkemli bir görünüme sahip olan Süphan Dağı'na (4050 m) bakmaktadır. Ne yazık ki tapınağın içi ve avlusu büyük bir Ortaçağ yerleşmesine sahne olduğundan, aşırı bir şekilde tahrip olmuştur. Tapınak tabanını oluşturan düzeltilmiş kayalığın çatlak kısmına dikey olarak çakılan demirden yapılmış küçük bir murç, Urartu tapınaklarının temellerine konulan metal eşya ve silahların şimdilik en eski örneğini oluşturmaktadır. Mantar başlı demir murç, 6.5 cm büyüklüğündedir. Çektirilen röntgen filmleri ve yapılan analizlere göre, diğer demirden yapılmış ok uçları ve bıçaklar gibi, murcun da çelikleştirilmiş olduğu saptanmıştır. Yalnızca tapınağın doğu duvarı sağlam olarak kalmıştır (Çizim 11). Bu duvar da doğudan esen şiddetli rüzgarları engellediği için, Ortaçağ yerleşimcileri tarafından özellikle tahrip edilmemiştir. Tahrip edilmeyen doğu duvarının kuzeydoğu köşesinde, tapınak inşa yazıtı bulunmaktadır. Ayrıca parçalar halinde bulmuş olduğumuz taşlar üzerindeki çiviyazıları, Ortaçağ yerleşimcileri tarafından tahrip edilen tapınağın kuzeybatı köşesindeki inşa yazıtına aittir. Bu yazıtların aynı içeriğe sahip oldukları anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşe duvarında bulunan inşa yazıtı, taşın her iki yüzüne yazılmıştır. 6 satırdan oluşan asıl metin, yok edilmeye karşı bir önlem olmak üzere taşın doğu yüzüne 2 kez, kuzey yüzüne de 1 kez tekrar edilmiştir.

Metinde şunlar okunmaktadır:

*Tannı Haldi'nin gücü sayesinde, İşpuini oğlu Menua,
Tannı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi
mükemmel bir şekilde inşa ettirdi.*

Bu yazıtın yine Kral Menua tarafından yaptırılan Patnos-Aznavurtepe ve Körzüt kalelerindeki tapınak yazıtlarından ayrımlı olan en önemli özelliği, Menua'nın yapmış olduğu askeri eylemlerinden söz edilmemiş olmasıdır. Bu yüzden tapınağın Menua'nın henüz askeri bir eylem yapmadığı krallığının ilk yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Yukarı Anzaf Kalesi tapınağı, şimdilik en eski Urartu tapınağını oluşturmaktadır.

Haldi Tapınağı, tıpkı Çavuştepe (*Sardurihinili*) Yukarı Kale, Altın-tepe, Ayanis (*Rusahinili*) ve Arin-Berd'deki (*Erebuni*) tapınaklar gibi yalnızca bir cella'dan ibaret olmayıp, batısında yer alan avlu ve avluya açılan odalarla bir yapı bütünlüğü oluşturmaktadır (Çizim 12). Tapınağın batısında yer alan avlu ve odalara, ana kayadan oyularak açılan uzun koridordan geçilmektedir. Kalkerden oluşan kayalığın büyük bir özenle oyulmasıyla yapılan koridorun mevcut uzunluğu 9.5 m'dir. Kaya koridoru batıdan doğuda odaların bulunduğu yere doğru genişlemektedir. En dar kısmın tabanı 2 m, en geniş kısmı ise 3.5 m'dir. Kaya koridorunun yan duvarlarını oluşturan kuzey ve güney duvarları da, ortalama 1.5 m ile 2.30 m arasında değişen bir yüksekliğe sahiptir. Kaya koridorundan doğuda tapınak alanına girişi sağlayan ilk kapı, koridorun her iki tarafına, yani kuzey ve güney duvarlarına örülen karşılıklı birer kapı kanadı duvarıyla oluşturulmuştur. Kaya koridorunun güney yüzüne bitişik olan kapı kanadı duvarı, 2 m uzunluğunda, 1.70 m yüksekliğinde ve 2 m genişliğindedir. Ana kayanın düzeltilmesiyle oluşturulan duvar yatağının üzerine taş duvar örülmüştür. 1.20 m yüksekliğindeki taş duvarın üzerinde yer alan kerpiç duvar kalıntısının yüksekliği 50 cm'dir. Taş duvar ile kerpiç duvarı, kumtaşından yapılmış ince yassı taşlardan oluşan bir loyfer tabakası birleştirmektedir.

Kapı boşluğunun hemen kuzeydoğu köşesinde yer alan ahşap kapı direği, kapı ile birlikte şiddetli bir şekilde yanarak kömürleşmiştir. Taş duvarlar üzerinde yükselen kerpiç duvarlar da kırmızı renkli bir tuğlaya dönüşmüştür. Ahşap kapının 3-4 cm kalınlığında olduğunu, kömürleşmiş ahşap kapı parçaları doğrulamaktadır. Kapı girişinin 1.10 m genişliğinde olması, çok büyük bir olasılıkla bunun tek kanatlı bir kapı olabileceğini ve içeriye doğru açıldığını göstermektedir. Kapının bronz levhalarla kaplı olduğunu, ahşaba kabara başlı çivilerle perçinlenen bronz parçaları doğrulamaktadır. Bu küçük odaya, Tanrı Haldi'ye adanan bronz ve demirden yapılmış çeşitli eşya ve

silahların konulduğu anlaşılmaktadır. Ancak ahşap direğin, kapının ve çatıyı taşıyan ahşap direklerin kalenin tahribi sırasında çıkan yangın yüzünden şiddetli bir şekilde yanmasıyla, özellikle bronz levhalar ile birlikte diğer bronz eşya ve silahlar da çok büyük bir zarar görmüş ve yer yer ergiyerek form değiştirmiştir.

Tanrı Haldi'ye adanan eşya ve silahların konulduğu 8 m² büyüklüğündeki bu küçük odada bulunan demirden yapılmış silahlar arasında bıçaklar, ok ve çeşitli büyüklükteki kargı uçları yer almaktadır. Bronz eşya ve silahlar arasında ise fibula, miğfer, miğfer yanaklıkları, adak halkaları, kalkan ve kalkan tutamakları, disk, zırh pulları, at koşum takımına ait eşyalar, boğumlu bilezik, ok uçları ile hangi tür eşya ve silaha ait oldukları kesin olarak belli olmayan yüzlerce parça bronz levha bulunmaktadır. Yine bu odada bulmuş olduğumuz iki omuzlu ve mahmuzlu bronz ok ucu ise, kalenin İskitler tarafından tahrip edildiğini belgeleyen ikinci önemli buluntuyu oluşturmaktadır. Benzer biçimli bronz ok ucunun ilk örneği de, 1992 yılında tapınağın doğusundaki avluda bulunmuştur. Bu ok ucu da kaleye yapılan İskit saldırılarının şimdilik doğu ve güneydoğu yönlerinden yapıldığını göstermektedir. İlginçtir ki bu odadaki İskit ok ucu da, yanmış ahşap parçası üzerinde in-situ olarak bulunmuştur.

Mutfak ve Depo Yapısı

Haldi Tapınağı'nın kuzeybatısında ve 5 no'lu depo yapısının doğusunda yer alan mutfak yapısı, 21 m uzunluğunda ve 5 m genişliğinde dikdörtgen bir plan göstermektedir (Çizim 13). Doğu ve batı doğrultusunda uzanan mutfak yapısının diğer duvarı 3.5 m yüksekliğinde olmasına karşın, batı duvarı, doğuda yükselen yapıların batı yönüne doğru şiddetli bir şekilde yıkılmasıyla büyük ölçüde tahrip olmuştur. Tabanı sıkıştırılmış kilden yapılan mutfak yapısında dokuz tandır ve iki pithos ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca bu odada demir külçe, taş kap ve ezgi taşları, büyük miktarda kırmızı mercimek (*Lens Culinaris*), yabancı nohut (*Cicer Anatolicum*), külçeler halinde kırmızı boya (*hematit*), sarı boya (*limonit*), mavi ve beyaz boya bulunmuştur.

Pithoslu Yapılar

Mutfak yapısının 16 m güneydoğusunda çok sayıda pithoslu depo yapısı yer almaktadır (Çizim 14). Batıdan doğuya doğru geçici olarak numaralandırdığımız 1 no'lu pithoslu yapı, 5x10 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir. Yan yana yapılan pithoslu ve depo odaları, arazinin biçimine göre kuzey güney doğrultusunda uzanmaktadır. Büyük bir özenle kerpiçten yapılan 1 no'lu pithoslu odanın duvarları, mavi badanalıdır. Odanın

güneydoğu köşesinde 1.60 m genişliğindeki bir kapı açıklığı ile, hemen doğusunda bulunan II no'lu pithoslu depo odasına geçilmektedir. Bu odada gövdelerine kadar toprağın içine gömülmüş 14 pithosun varlığı saptanmıştır (Çizim 15). Ağız çapları 70-80 cm arasında değişen pithosların bazıları çok büyüktür. Hiç kuşkusuz bunlar, şimdiye kadar bilinen pithosların en eski örneğini oluşturmaktadır. Pithosların boyun kısımlarında içinde kaç ölçek sıvı yiyecek aldığını bildiren tek satırlık çivi yazısı olmamasına karşın, çeşitli işaret ve resim yazısı bulunmaktadır. Oldukça ilginç olan ölçek ve işaretlerin bir kısmı diğer Urartu kalelerinde ortaya çıkarılan pithoslar üzerinde bulunanların benzerini oluşturmalarına karşın, bir kısım işaretlerin benzerine ise şimdiye kadar rastlanılmamıştır.

1 no'lu pithoslu odayı 2 no'lu pithoslu odadan 1.60 m genişliğinde kerpiçten yapılmış bir ara duvar ayırmaktadır (Çizim 14). 5x10 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan gösteren bu odanın duvarları da, beyaz ve mavi boya ile badana edilmiştir. Bu odanın doğu duvarında 1.5 m aralıklarla üst kısmı kavisli dört adet niş bulunmaktadır. Ortalama 55 cm yüksekliğinde, 60 cm genişliğinde ve 55 cm derinliğinde olan nişlere, çeşitli eşya ve çanak çömleklerin konulduğu sanılmaktadır. Odanın güney duvarı üzerindeki 1.20 m genişliğindeki kapı girişi, güneyinde bulunan bir başka odaya açılmaktadır (Çizim 16). Yani bu oda hem doğusundaki pithoslu oda, hem de güneyindeki oda ile bağlantılıdır. Bu odada ortaya çıkardığımız toplam 16 pithosun boyun kısmının altında çeşitli ölçek ve damgalar bulunmaktadır. Bunların yanı sıra beş pithosun üzerinde de işaret ve ölçeklerle birlikte tek satırlık çivi yazısı bulunmaktadır. Çivi yazısında *akarqi* ve *tirusi* yazılıdır, kesin olmamakla birlikte *akarqi*'nin şarap, *tirusi*'nin de yağ olduğu öne sürülmektedir. Dört pithos üzerinde küpün beş *akarqi*, bir pithos üzerinde altı *akarqi*, iki pithos üzerinde küpün iki *tirusi*, bir pithos üzerinde ise üç *tirusi* aldığı yazılıdır.

2 no'lu pithoslu odayı, 3 no'lu odadan 1.60 m genişliğinde kerpiçten yapılmış bir ara duvar ayırmaktadır (Çizim 14). 6.5x10 m büyüklüğündeki bu odanın güneybatı duvarı önüne kilden yapılmış iki ocak, burasının aynı zamanda mutfak olarak kullanıldığını göstermektedir. Bu odanın girişi batıdaki pithoslu oda ile değil, güneyinde bulunan oda ile 1.80 m genişliğindeki kapı açıklığının içi, diğer kapılar gibi taş ve toprak ile dolmuştur (Çizim: 17).

3 no'lu odayı 4 no'lu odadan 1.5 m kalınlığında bir ara duvar ayırmaktadır. 5x10 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan gösteren bu odanın duvarları, ortalama 4.5 m yüksekliğindedir. Bu odanın bir ara duvar ile bölünen güney kesiminin mutfak olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu odanın batı duvarı

üzerinde ise bir adet niş bulunmaktadır. Güney duvarı üzerinde 1.75 m yüksekliğinde ve 80 cm genişliğinde bir kapı boşluğu ile, güneyinde yer alan odaya geçilmektedir (Çizim 17). Bu odada bulunan kemikten yapılmış İskitler'e ait at koşum takımına ait bir parça, buluntuların en ilginçini oluşturmaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki kalenin ele geçirilmesi sırasında tahrip olmayan bu odalarda İskitler az da olsa geçici olarak oturmuşlar ve ocaklarda pişirip yedikleri hayvanların kemiklerini küllerle birlikte odanın içine dökmüşlerdir. Odalarda herhangi bir küçük buluntunun bulunamamasının nedeni de, yağmadan arta kalan tüm eserlerin İskitler tarafından alınıp götürülmesidir.

4 no'lu depo odasının 1.5 m doğusundaki bir ara duvardan sonra, 5x10 m büyüklüğündeki 5 no'lu oda yer almaktadır (Çizim 14). Bu odanın kuzey duvarı, eğimin çok dik olması yüzünden akıp gitmiştir. Bu odanın doğusunda olması gereken depo odaları da, kuzey yönüne doğru şiddetli bir şekilde tahrip olmuştur. Bu odanın güneybatı duvarına bitişik olarak yapılan basamaklar, güneyde bulunan kapı boşluğuna açılmaktadır (Çizim 17). Toplam altı basamağın genişliği 1.5 m, tabandan yüksekliği ise 4.30 m'dir. Oda bu haliyle güneyde yer alan koridor aracılığı ile diğer odalara açılan tipik bir depo odasını oluşturmaktadır. Tasarım ve plan açısından benzer depo odaları, Çavuştepe ve Karmir Blur kalelerinde de görülmektedir.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi depo odalarının en önemli özelliği, birbirleriyle birer küçük kapı boşluklarıyla bağlantılarının yanı sıra, güney duvarları üzerinde de bir başka odaya geçişi sağlayan bir küçük kapı boşluğunun bulunmuş olmasıdır. Duvarların yıkılmaması için, taş ve toprakla üst kısmına kadar dolu olan kapı boşlukları açılmamıştır. Bu yüzden güneyde yer alan küçük odalar kazılarak, birbirleriyle bağlantılı olan planları ortaya çıkarılmıştır.

1 no'lu pithoslu depo odasının güneyinde yer alan küçük oda, 2.60x4.20 m büyüklüğündedir (Çizim 18). Şimdilik geçici olarak 6 no'lu küçük oda olarak adlandırdığımız bu yapının güneydoğu duvarı üzerinde bulunan 1 m genişliğindeki kapı boşluğu, bu odanın güneyindeki oda ile bağlantılı olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu oda kuzeyindeki 1 no'lu pithoslu depo odası ile de bir kapı boşluğu ile bağlantı içindedir. Odanın mevcut toprak seviyesinden 4.30 m derinliğinde, sıkıştırılmış kilden yapılmış taban döşemesine rastlanılmıştır.

6 no'lu küçük odanın doğusunda bulunan ve 2 no'lu pithoslu depo odasının güneyinde ortaya çıkardığımız 2.5x5 m büyüklüğündeki odayı, 7 no'lu küçük oda olarak adlandırdık (Çizim 18). 6 no'lu küçük oda ile bu odanın arasında 1.5 m genişliğinde kerpiçten yapılmış çok sağlam bir ara duvar bulunmaktadır. Bu küçük odanın duvarlarının ve temellerinin taştan ve üst kısımlarının tümüyle kerpiçten yapıldığı ve beyaz badanalı olduğu görülmüştür.

Bu küçük odanın güneyindeki odaya geçit veren bir kapı boşluğu saptanmıştır. Ortalama 1.5 m genişliğindeki kapı, odanın güneydoğu köşesine yakındır ve diğer koridorlardaki kapıların en genişidir. Mevcut toprak seviyesinden 4 m derinde olan tabanın, sıkıştırılmış kilden yapıldığı görülmüştür.

7 no'lu küçük odanın doğusunda ve 3 no'lu büyük depo odasının güneyinde ortaya çıkardığımız 2.5x6 m büyüklüğündeki odayı da, 8 no'lu yapı olarak adlandırdık (Çizim 18). 7 no'lu küçük oda ile bu yapı arasında yine 1.5 m genişliğinde kerpiçten yapılmış çok sağlam bir ara duvar bulunmaktadır. Kuzeydoğu köşe duvarında bulunan büyük bir pithos kırılmıştır. Oldukça kaliteli olarak yapılan pithos parçaları üzerinde, Urartu sanatında çok sevilen taramalı üçgen motifleri bulunmaktadır. Tersli ve düzlü olarak yapılan büyük üçgen motifleri, pithosun cephesine bir canlılık kazandırmıştır. Benzer pithoslar, Urartu tunç kemerleri üzerindeki libasyon törenlerini yansıtan sahneler üzerinde de görülmektedir. Odanın doğu ara duvarı üzerinde, üzeri kavisli büyük bir niş bulunmaktadır. Güney duvarı üzerinde de 1.20 m genişliğinde bir kapı boşluğu saptanmıştır. Kapının güneyde yer alan Büyük Salon'a açıldığı anlaşılmaktadır.

8 no'lu odanın doğusunda ve 4 no'lu büyük depo odasının güneyinde ortaya çıkardığımız 2.5x5 m büyüklüğündeki odayı da, 9 no'lu küçük oda olarak adlandırdık (Çizim: 18). Odanın güney duvarı üzerinde ve duvarın ortasında Büyük Salon'a açılan 1 m genişliğinde bir kapı boşluğu saptanmıştır. Odanın batı ara duvarı üzerine, üzeri kavisli bir niş yapılmıştır, ancak bu niş 8 no'lu ara koridorun doğu duvarındaki nişten daha küçüktür. Çok sayıda bulunan demir ok ucu ve kılıç parçaları, bu küçük odanın silah deposu olarak kullanıldığını göstermektedir.

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan 10 no'lu koridor hem geniş, hem daha geniş, hem de çok uzundur. 2.5 m genişliğindeki koridorun çok uzun olması ve batısındaki diğer odaların bu koridora açılması, bunun diğer depo odaları içinde ana koridor özelliğine sahip olduğunu göstermektedir. Anıtsal bir görünüme sahip olan bu koridor, 5 no'lu depo odasının güneyinde yer almaktadır. Bu koridordan kuzeyde yer alan 5 no'lu odaya, 3.5-4 m'lik bir kod farkından dolayı 6 basamakla inilmektedir (Çizim 18).

Temelleri taştan ve üst kısmı da kerpiçten yapılan koridorun duvarları beyaz badana ile sıvanmıştır. Çıkan şiddetli yangından dolayı 3 m yüksekliğindeki kerpiç duvarlar yer yer tuğlalaşmıştır. Ahşap çatı kirişleri, kapılar ve diğer ahşap malzemenin yanması sonucunda, hemen her şey aşırı bir şekilde yanarak tahrip olmuştur. Sıkıştırılmış kilden yapılan taban döşemesinin içine, yuvarlak çakıl taşlarının gömüldüğü görülmüştür. Bir elma büyüklüğündeki çakıl taşlarının taban döşemesine gömülmesiyle, oldukça sağlam bir zemin elde

edilmiştir. Böylesine ilginç taban döşemesinin benzerine, bugüne değin diğer Urartu kalelerinde rastlanılmamıştır. Koridorun sonuna şimdilik ulaşılamamıştır. Güney yönünde Haldi Tapınağı'nın avlusuna doğru devam eden ana koridordaki çalışmalar gelecek yıl devam edecektir. Yapılacak kazı çalışmaları sonucunda, koridorun hangi yöndeki odalar ile ilişki içinde olduğu öğrenilmeye çalışılacaktır.

10 no'lu ana koridordan batıya açılan 2 m yüksekliğinde ve 1.5 m genişliğindeki kapı, Büyük Salon'a geçit vermektedir (Çizim 18). Kuzeyde bulunan 9 ve 8 no'lu ara koridorların güney duvarlarından birer kapı ile bu büyük salona açıldıkları saptanmıştır. Büyük Salon'un duvarlarının da, diğer odaların duvarları gibi temellerinin taştan, bunun üzerinin de kerpiçten yapıldığı görülmüştür. Kerpiç duvarların üstü beyaz kireç ile badana edilmiştir. Salonun güney duvarı üzerinde yan yana üç adet niş bulunmaktadır. Her üç nişin de üst kısmı kavislidir (Çizim 19). Yine güney duvarı üzerinde, kandilin konulduğu küçük bir niş bulunmaktadır. Kandilin çıkardığı isten dolayı nişin üst kısmı siyah bir renge dönüşmüştür. Salonun taban döşemesi, sıkıştırılmış kilden yapılmıştır. Odanın ortasına doğru dört adet sütun kaidesi bulunmuştur, ancak bunlardan yalnızca iki tanesi in-situ'dur. Tabana gömülen iki sütun kaidesinin yanında bulunan diğer sütun kaideleri, duvarların şiddetli bir şekilde yıkılıp basınç yapmasıyla, yerlerinden kaymışlardır. Hatta sütun kaidelerinin yanına, yıkıntı toprağı iki adet de küçük boy pithos getirmiştir. Büyük bir özenle kumtaşından yapılan sütun kaidelerinin çapları, 50-70 cm arasında değişmektedir. Her dört sütun kaidesinin çevresinde de yazıt bulunmamaktadır. Sütun kaidelerinin varlığı, bu odanın büyük bir salon olduğunu bir kez daha göstermektedir.

Büyük Salon'da çatıyı taşıyan ahşap kirişler ile sütun direklerinin şiddetli bir şekilde yanmasıyla, tabanın üzerinde kül ve kömür tabakası birikmiştir. Şimdilik salonun ölçüleri 10x14 m'dir, ancak salon batı yönüne doğru devam etmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki, salonun kuzeyinde bulunan ara koridorlar birer kapı ile Büyük Salon'a açılmaktaydı. Gelecek yıl devam ettirilecek kazı çalışmalarıyla hem kuzeyde yer alan 6 ve 7 no'lu küçük odaların salona açılan kapı boşlukları ortaya çıkarılacak, hem de Büyük Salon'un batı duvarı bulunacaktır. Bunların yanı sıra, Büyük Salon'un güneyinde yer aldığı sanılan oda veya odalar topluluğu ile herhangi bir bağlantısının olup olmadığı da araştırılacaktır.

10 no'lu ana koridor ile Büyük Salon'dan çok sayıda bazalt ve kumtaşından yapılmış ezgi taşları ile kapları, bileği taşları, kemikten yapılmış ağırşaklar, dokuma aleti, tunç bilezik, bıçak, orak ve bız bulunmuştur. Dokuma aletleri ile ezgi taşları ve kapları, bu odaların gerçek anlamda üretime yönelik atölye

odaları olarak kullanıldığını kanıtlamıştır. 9 no'lu küçük odadan çok sayıda demir ve özellikle bronzdan yapılmış at koşum takımı (umbo), ok uçları ve kılıç parçaları ortaya çıkarılmıştır. Tunçtan döküm tekniği ile yapılan ok ucu ile kılıç kını, aşırı derecede okside olmuştur. Üzerinde çivi yazısının olduğu bu değerli eserler üzerindeki konservasyon çalışmaları çok büyük bir titizlikle devam etmektedir. Ayrıca 10 no'lu ana koridorda bulmuş olduğumuz iki çivi-yazılı kil tablet, Yukarı Anzaf Kalesi Kazısı'nın bir başka ilginç buluntusunu oluşturmaktadır. Bugüne değin Urartu Krallığı'nın yayıldığı coğrafi alanda yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan çiviyazılı tablet sayısı 18'i geçmediği için, Yukarı Anzaf Kalesi kazılarında ortaya çıkarılan çivi yazılı kil tabletler, Urartu tarihi ve yazıt bilimi için çok büyük bir önem taşımaktadır. İleride çiviyazılı tablet üzerinde yapılacak çalışmalarda okunacak olan tabletin içeriği belli olacaktır. Ancak tabletlerden birinin üzerindeki ip deliğinden de anlaşılacağı gibi bunun sürekli olarak boyunda taşınmış olması, çok büyük bir olasılıkla bunun sarayda görevli ve sorumlu birine ait olduğunu göstermektedir.

Yukarı Anzaf Kalesi'nde Tanrı *Haldi*'ye adanan tapınağın batı avlusunda ortaya çıkarılan tunçtan yapılmış yarım bir kalkan parçası üzerine betimlenen tanrıların, Meher Kapısı'nda anlatılan tanrıları yansıttığı anlaşılmaktadır (Çizim 20). Soldan sağa doğru birbiri peşi sıra betimlenen 12 tanrının karakteristik özellikleri ve taşıdığı silahlar, Meher Kapısı'nda bir sıra düzeni içinde yazılan tanrıların özelliklerini ve silahlarını yansıtmaktadır. Ne yazık ki kalkan parçası üzerinde yalnızca 12 tanrı vardır, diğer parçalar kırık olduğu için, bu parçalar üzerindeki tanrıların hangi tanrıyı yansıttığı kesin olarak belli olmamaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki, Meher Kapısı'na bir sıra düzeni içinde yazılan tanrılar, aynı zamanda ilk kez sanatçı tarafından o tanrının özelliklerine uygun olarak çeşitli sembol, silah ve hayvanlarıyla birlikte tunç kalkan üzerine oldukça gerçekçi bir yöntemle betimlenmiştir.

En önde, yani birinci sıradaki ulusal Tanrı *Haldi*, tıpkı Meher Kapısı yazıtında belirtildiği gibi büyük bir ışık demeti içinde, elinde ölüm saçan efsanevi kargısıyla betimlenmiştir. Koşar adım ilerleyen *Haldi*, düşman askerlerine kutsal hayvanları kartal ve aslanlarıyla saldırmakta ve onlara ölüm saçan uzun kargısını fırlatmaktadır. Yazıtlarda da belirtildiği gibi Tanrı *Haldi* Urartu ordusuna zaferler kazandırmaktadır. Tanrı *Haldi*'nin bu özgün görünümüne de, bugüne kadar Urartu resim sanatında rastlanılmamıştır (Çizim 20).

İkinci sırada yer alan Hava ve Fırtına Tanrısı *Teişeba*, kutsal hayvanı aslan üzerinde ayakta durmakta ve her iki eliyle şimşek demetlerini tutmaktadır. İlk kez karakteristik özelliklerine uygun olarak şimşek demetleriyle birlikte betimlenen Fırtına Tanrısı *Teişeba*'nın bu özgün görünümüne de bugüne değin Urartu sanatında rastlanılmamıştır (Çizim 20).

Üçüncü sırada bulunan Güneş Tanrısı *Şivini*, karakteristik sembolü olan kanatlı güneş diski içinde, kutsal hayvanı boğa üzerinde ayakta durur biçimde betimlenmiştir. İlginçtir ki, benzer biçimli Güneş tanrısı *Şivini*, Urartu sanatında oldukça sık betimlenmiştir.

Dördüncü sıradaki Kavga Tanrısı *Hutuini*, iki uzun kargı tutmakta ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan karışık bir yaratığın üzerinde ayakta durmaktadır. Beşinci sıradaki Tanrı *Turani*, ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan, sağ elinde topuz tutmakta ve kanatlı bir keçi üzerinde ayakta durmaktadır. Altıncı sıradaki Tanrı *Ua*, ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan, sağ elinde balta tutmakta ve birkaç hayvan organının birleşmesiyle oluşan karışık bir yaratık üzerinde ayakta durmaktadır. Yedinci sıradaki Tanrı *Nalaini*, ileriye doğru uzattığı sol elinde kalkan, sağ elinde kılıç tutmakta ve kanatlı at (pegasus) üzerinde ayakta durmaktadır. Sekizinci sırada Tanrı *Şebitu*, ileriye doğru uzattığı sol elinde yay, sağ eliyle de iki ok tutmakta ve kanatlı sfenks üzerinde ayakta durmaktadır. Dokuzuncu sıradaki Tanrı *Arsimela*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan, sağ eliyle de topuz tutmakta ve karışık bir yaratık üzerinde ayakta durmaktadır. Onuncu sıradaki Tanrı *Anapşa*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan, sağ eliyle de topuz tutmakta ve sfenks üzerinde ayakta durmaktadır. Onbirinci sıradaki Tanrı *Dieduani*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan, sağ eliyle de kılıç tutmakta ve karışık bir yaratık üzerinde ayakta durmaktadır. Onikinci sıradaki Tanrı *Şelardi*, ileriye doğru uzattığı sol eliyle kalkan tutmaktadır. Kalkan kırık olduğu için sağ eliyle hangi tür silah tuttuğu görünmemektedir. Bu tanrı da kanatlı bir sfenks üzerinde ayakta durmaktadır (Çizim 20).

Sonuç olarak Meher Kapısı'na bir sıra düzen içinde karakteristik özellikleriyle yazılan Urartu Tanrılarının gerçek olup olmadıklarını, tunç kalkan üzerinde betimlenen tanrı resimleri kanıtlamaktadır. Tanrılarının özgün biçimleri ve silahları konusunda ilk kez bilgi sahibi olduğumuz tunç kalkan parçası üzerindeki tanrılar alayı, Urartu dini için çok büyük bir önem taşımaktadır. Bugüne değin Urartu resim sanatında Tanrı *Şivini*'nin dışında diğer tanrılarının karakteristik özellikleriyle betimlenmediklerini göz önüne alacak olursak, Yukarı Anzaf kalkanı üzerindeki tanrılar sahnesinin olağanüstü düzeyde değerli olduğu kolayca anlaşılır.

Ortaçağ yerleşmesinin yapılmadığı tapınağın doğu avlusunda bulmuş olduğumuz tunç sadaklar hem Urartu sanatına, hem de siyasal tarihine büyük katkılar sağlamıştır. Tapınak duvarının hemen 1.60 m doğusunda bulunan ve avlu tabanı üzerinde ortaya çıkardığımız tunç sadağın içinde, diğer iki sadakta olduğu gibi, herhangi bir ok kalmamıştır. Okların hemen hepsi savaş sırasında kullanılmıştır. 62 cm uzunluğunda ve 11 cm genişliğinde olan

sadak, kabaca yayvan bir boru şeklindedir. 0.2 cm kalınlığında tunç bir levhanın dövülmesiyle yapılan sadağın, yangından ve nemden etkilenerek bazı yerleri çürümüşse de, genel biçimi hakkında kesin bir bilgi edinilebilmektedir. Yıkılan kerpiç duvarların altında kalan sadak, ezilerek karton gibi ikiye katlanmıştır. Sadağın omuza ve bel kısmına bağlanmasını sağlayan ve döküm tekniğiyle yapılan tunç bağlantı halkaları, sadağın üst ve alt kısmına yakın yerlerde in-situ olarak durmaktadır. Bu halkalarla birlikte sadağın toplam ağırlığı 680 gr'dır. İlk yapıldığı sıradaki ağırlığının ise 710-730 gr arasında olması gerekmektedir. Sadağın gövdesine herhangi bir motif ya da resim yapılmamıştır. Yalnızca sadağın üst, orta ve alt kısmına 5'er yatay şerit yapılmıştır (Çizim 21). Arkadan vurularak kabartma tekniğiyle yapılan şeritler, sadağı çevrelemektedir. Yapılan bu şeritler tunç levhayı zayıflatmıştır. Nitekim kırılmalar da bu şeritlerden olmuştur. Sadağın alt kısmı oval biçimli bir kapakla kapatılmıştır. Sadağın arka kısmı, 3 cm genişliğinde bir açıklığa sahiptir. Savaşçının sırtına gelen bu kısım deriyle kaplıdır, ancak deri çıkan yangın ve daha sonra da nemden etkilendiğinden çürümüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nde halkın yaptığı kaçak kazılarda ele geçirilen ve yurt dışına kaçırılan benzer tunç sadakların arka kısmında bulunan deri, bu tür deriyle kaplanan sadaklar hakkında genel bilgi vermektedir. Derinin tunca dikildiği sık bağlantı delikleri, tunç sadağın her iki yan kısmına boydan boya açılmıştır.

Tapınak avlusunun doğusunu sınırlayan ve simetrik çıkıntılara sahip olan duvarın hemen batısında, iki tunç sadak daha ortaya çıkarılmıştır. Tapınağın doğu duvarı önündeki sadak gibi, bu sadakların da deri kısmı üste gelecek şekilde avlu tabanında yatay olarak durdukları görülmüştür. Ancak çıkan yangından dolayı deri kısmı yanarak çürümüştür. Bu iki sadak, tapınağın doğu duvarı önünde bulunan sadağa kıyasla nemden daha az etkilendiğinden fazla oksitlenmemiştir. Sadaklar yalnızca tapınak çatısını taşıyan kalasların ve avluyu çevreleyen revaklardaki ahşap direklerin yanıp çökmesiyle meydana gelen ateşten etkilenmişlerdir. Bu yüzden çok küçük eksikliklerin dışında, her iki sadak da sağlam olarak ortaya çıkarılmıştır. Yalnızca sadakların birinin üzerinde, omuza ve bel kısmına bağlanmasını sağlayan her iki bağlantı halkası da mevcut değildir. 63.2 cm uzunluğunda ve 9.5 cm genişliğinde olan bu sadak, 0.3 cm kalınlığında tunç bir levhanın dövülmesiyle yapılmıştır (Çizim 22). Şu anda 900 gr ağırlığında olan bu sadak, bağlantı halkaları ve kırık parçalarıyla birlikte ilk yapıldığı zaman 1 kg ağırlığında olmalıydı. Bu sadağın alt kısmı da oval biçimli bir kapakla kapatılmıştır. Sadağın gövde kısmında herhangi bir resim ya da motif bulunmamaktadır. Tıpkı tapınağın doğu kısmında bulunan öteki sadağın gövdesine yapıldığı gibi, bu sadağın üst, orta ve alt kısmına da bir şerit fazla olmak üzere 6'şar yatay şerit yapılmıştır. Çok büyük bir olasılıkla

bu sadakların, -diğer metal eşya ve silahlar gibi- Anzaf Kalesi'nin atölyelerinde üretilmiş olduğu sanılmaktadır. Ancak atölye damgalarını gösteren herhangi bir işarete şimdilik rastlanılmamıştır.

Bu sadağın hemen yanında bulunan üçüncü sadak ise, 68.2 cm uzunluğunda ve 9 cm genişliğindedir. 0.3 cm kalınlığında tek parça tunçtan yapılan sadağın bağlantı halkaları üzerinde in-situ olarak durmaktadır. Bu sadağın alt kısmı ise dikdörtgen biçimli bir kapakla yanlara perçinlenmiştir. Diğer iki sadaktan daha uzun olan bu sadak, 1.055 gr ağırlığındadır. İlk yapıldığı zamandaki ağırlığının ise 1.100-1.150 gr arasında olması gerekmektedir. Bu sadağın üzerinde, diğer iki sadaktan farklı olarak nokta motifleriyle bezeme yapılmıştır. Yatay şeritler halinde sadağı çevreleyen bant motiflerinin birinin içi boş bırakılırken, ötekini içi nokta motifleriyle doldurulmuştur (Çizim 23). Üst üste üç sıradan oluşan nokta motifi, arkadan vurularak kabartılmıştır. Bezeme amacıyla yapılan nokta motifleri, tunç levhanın dayanıklılığını zayıflatmıştır. Bu tür noktalarından oluşan bant motifli kemerler üzerinde tek satırlık adak yazıtlarının da gösterdiği gibi, bant motifi Urartu krallarından II. Sarduri (M.Ö. 764-735) döneminde başlamış ve krallığın yıkılışına kadar tunç eşya ve silahlar üzerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Bu yüzden aşağıda da ayrıntılı olarak belirteceğimiz gibi, bu sadağın 8. yüzyılın ikinci yarısına, yani I. Rusa dönemine ait olması gerekmektedir.

Gövdesi yatay şeritlerle bezenen benzer tunç sadaklar, Kayalidere ve Ayanis kazılarında ortaya çıkarılmıştır. Ayanis sadağı, Anzaf sadağının hemen hemen benzerini oluşturmaktadır. Kayalidere'de bulunan beş sadak da farklı büyüklüklere sahiptir. Bazı sadakların içinde ise, demir ve çoğunlukla tunç ok ucu bulunmuştur. Bulunan ok uçlarının sayısına göre, bir sadakta ortalama 34-40 ok ucunun olduğu anlaşılmaktadır. Altın-tepe'de bulunan iki tunç sadak üzerinde de resim yoktur. Ancak sadakların gövdesi üzerine üçgenlerden oluşan zikzak motifi yapılmıştır. Bugüne kadar yalnızca Çavuştepe ve Karmir-Blur'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan sadaklar üzerinde resimlerden oluşan sahneler bulunmaktadır. Tunç sadakların da tıpkı kalkanlar gibi tapınakların silah depolarına adandığını *Muşaşır/Ardini* Tapınağı ve Sarayı yağmasından öğrenmekteyiz. Örneğin M.Ö. 714 yılında *Muşaşır/Ardini* Tapınağı'nı yağmalayan Assur Kralı II. Sargon, kılıç, yay ve ok uçları ile birlikte toplam 305.412 tunç sadağı yağmalamıştır.

Yapmış olduğumuz konservasyon çalışmaları sonucunda, her üç sadağın da üzerinde herhangi bir yazıt görülmemektedir. Her üç tunç sadağın radyografi yöntemiyle röntgenlerinin çekilmesi sonucunda, bunlardan yalnızca birinde, yani 6'şar yatay şeritlerin olduğu, ancak her iki bağlantı halkalarının

olmadığı sadak üzerinde, çivi yazısının olduğu saptanmıştır (Çizim 22). Tek satırdan oluşan yazıt, sadağın en üst kısmında bulunmaktadır. Yazıtta şunlar okunmaktadır.

Tanrı Haldi'ye, efendiye, Rusa oğlu Argiştı armağan etti.

Yazıttan anlaşılacağı gibi, sadak Urartu krallarından Rusa oğlu II. Argiştı (yaklaşık M.Ö. 714-685) tarafından Tanrı Haldi'ye armağan edilmiştir. Bu değerli yazıt, Urartu tarihinde Kral II. Rusa (yaklaşık M.Ö. 685-645) dönemine kadar Van Bölgesi'nde II. Argiştı'nın tunç kalkan ile, diğer bronz eşya ve şu anda Anzaf köy evlerinin duvarlarında bulunan inşa yazıtı ile birlikte en önemli yazılı belgelerini oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Kral II. Sarduri'den (yaklaşık M.Ö. 764-735) II. Rusa dönemine kadar geçen 50 yıllık bir süre içinde, yani I. Rusa ve II. Argiştı dönemlerine ait gerek başkent *Tuşpa*'da, gerekse krallığın merkezini oluşturan Van Bölgesi'nde en küçük bir yazıt bulunamamıştır. Dolayısıyla bu önemli yazıtlar, her şeyden önce Urartu tarihindeki boşluğu doldurmaktadır. İkinci olarak da, bugüne değin yapılan spekülasyonlara bir çözüm getirmektedir. Spekülasyona neden olan konunun özeti şudur: Assur kralı III. Tiglatpileser M.Ö. 743 yılında Kommagene'de Urartu Kralı II. Sarduri'yi büyük bir bozguna uğratmıştır. III. Tiglatpileser bu savaştan 8 yıl sonra herhangi bir önemli direnişle karşılaşmadan Urartu başkenti *Tuşpa*'ya kadar bir askeri sefer düzenlemiştir. III. Tiglatpileser bu savaşla ilgili olarak şunları söylemektedir.

*"...O'nun kenti Turuşpa'da, O'nu, kentine
hapsettirdim ve kent kapısı önünde birçok savaşçısını
öldürdüm..."*

Bu seferden sonra Urartu tahtına I. Rusa geçmiştir. Urartu başkenti *Tuşpa*'nın elverişsiz konumunun ortaya çıkmasından sonra, Van Ovası'nda yeni bir krali merkezin inşasına, *Tuşpa*'nın 7 km kuzeydoğusunda çok daha yüksek rakımlı olan Zımzım Kayalıklarının güney eteğinde başlanılmıştır. Ancak bu krali merkez, Kral II. Rusa döneminde bitirilmişdir. Başkent *Tuşpa*'da, yani bugünkü Van Kalesi kayalıklarında II. Sarduri'den sonra en küçük bir yazıtın olmaması yüzünden, bazı dilbilimciler başka bir krali merkezin varlığından söz etmektedirler. Ancak I. Rusa'nın komutanları tarafından çıkarılan isyanlardan dolayı sürekli olarak başkent *Tuşpa*'da oturmuş olduğunu, Assur Kralı II. Sargon'a gönderilen casus mektuplarından öğrenmekteyiz. II. Sargon M.Ö. 714 yılında Urartu'ya karşı düzenlemiş olduğu ünlü 8. seferinde, Urartu ordusunu büyük bir bozguna uğratmıştır. Savaştan sonra II. Sargon Urartu Krallığı'nın buyruğu altındaki *Muşaşır/Ardini* Tapınağı ve Sarayı'nı yağmalamış, 2 tondan fazla altın, 10 ton gümüş ve 109 ton tunç eşya ve silahı

ele geçirmiştir. Bu yağmayı ve özellikle Tanrı Haldi'nin heykelinin Assur'a götürüldüğünü duyan I. Rusa intihar etmiştir.

Urartu tahtına geçen II. Argiştî döneminde de, ne Van Kalesi'nde, ne de Van Bölgesi'nde en küçük bir yazıt bulunmuştur. Yalnızca Urartu Krallığı'nın kuzeybatı sınırında, çok zengin maden yataklarının ve önemli ticaret yollarının bir kavşağını oluşturan bugünkü Erzincan'ın 20 km doğusundaki Altıntepe adlı mevkide, çok önemli bir kale kurulmuştur. Bu kalenin II. Argiştî döneminde kurulmuş olduğunu, kırık iki parçadan oluşan tunç bir levhanın üzerindeki yazıttan öğrenmekteyiz. Gerek Van Kalesi, gerekse krallığın çekirdeğini oluşturan Van Bölgesi'nde I. Rusa ve oğlu II. Argiştî'ye ait herhangi bir yazıtın bulunamaması yüzünden, bazı dilbilimciler Van Gölü'nün güneydoğusunda şimdiye kadar yeri saptanamayan Arzaşkun'un bu süre içinde tekrar krali merkez olarak kullanılmış olabileceğini öne sürmüşlerdir. Ancak Yukarı Anzaf Kalesi'nde ortaya çıkarılan II. Argiştî'ye ait çivi yazılı sadak, kalkan, kırık tunç levhalar üzerindeki yazıtlar ile diğer inşa yazıtı, öne sürülen bu spekülasyonlara kesin bir çözüm getirmektedir. Van Ovası'nın 11 km kuzeydoğusunda savunma yönünden çok daha elverişli özelliklere sahip olan Yukarı Anzaf Kalesi'nin sözü edilen bu karanlık dönemde aynı zamanda krali merkez olarak kullanılmış olduğu sanılmaktadır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi, Van Bölgesi'nde başkent Tuşpa'ya Yukarı Anzaf Kalesi kadar yakın ve büyük olan bir başka yerleşim merkezinin benzerine rastlanılmaktadır. Sürdürmekte olduğumuz kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkaracağımız yeni yazılı belgeler, bu görüşümüzü güçlendirecektir.

Yukarı Anzaf Kalesi'nde bulmuş olduğumuz tunçtan yapılmış adak halkaları, Urartu siyasi tarihine yepyeni katkılar sağlamıştır. Haldi Tapınağı'nın batısındaki küçük bir odada ahşap kapı ve direklerin şiddetli şekilde yanmasıyla, burada bulunan çeşitli adak eşyaları ve silahlar ergiyerek cüruflaşmış ve daha sonra birbirine kaynamıştır. Toplam 13 kg ağırlığındaki cüruf yığını üzerinde yapmış olduğumuz geniş kapsamlı çalışmalar sonucunda, yüzlerce parçaya ayrılan tunç levhaların kalkan, disk, miğfer, zırh ve at koşum takımına ait parçalar oldukları anlaşılmıştır. Cüruflaşan tunçların bir kısmını da, birbiri içine zincir gibi geçen yuvarlak biçimli adak halkaları oluşturmaktadır (Çizim 24). Ortalama 9-12 cm çapında olan ve her biri 450-700 gr ağırlığındaki adak halkalarının gerçek ağırlıklarının daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Ne yazık ki halkalar şiddetli yangından sonra, nemden büyük ölçüde etkilendiğinden, bazıları tebeşir gibi olmuşlardır. Toplam olarak 8-9 parça olduğu anlaşılan tunç halkaların, tapınak avlusuna geçişi sağlayan kapıya bir zincir gibi asıldıkları sanılmaktadır. Benzer tunç halkalar Altıntepe kazısında bulunmuşsa da, bunların üzerinde çivi yazısı yoktur. Konservasyon çalışmaları

sırasında tunç halkaların üzerinde çivi yazısının olduğu görülmüştür. Halkaların ikisinde ikişer satır, diğer ikisinde üçer satır, bir tanesinde de dört satır bulunmaktadır (Çizim 25). Dört satırlık yazının bulunduğu tunç halka, ne yazık ki diğer halkalara kıyasla en fazla tahrip olanıdır. Aynı içeriğe sahip olan yazıtta şunlar okunmaktadır:

Sarduri oğlu İşpuini, İşpuini oğlu Menua, Menua oğlu İnüşpua, Amuşa Kentini fethettikleri zaman, Tanrı Haldi'ye bunları armağan etti.

Yazıtta da açıkça belli olduğu gibi, Kral İşpuini'nin oğlu Menua ve torunu İnüşpua ile birlikte ortak yönetiminden söz edilmektedir. Bundan da önemlisi, ilk kez Urartu Krallığı'nın siyasi tarihinde bu üçlü yönetimin siyasi eylemi konusunda bilgi sahibi olmaktayız. Sevan Gölü'nün güneyinde yer aldığı sanılan Amuşa Kenti hakkında Kral II. Argiştî'ye ait bir yazıttan da bilgi edinmekteyiz. Bu yazıtta II. Argiştî Etiuhu ve Şuluqu Bölgesi'ne bir sefer düzenleyerek, İrdua ve Amuşa kentlerini ele geçirdiğini belirtmektedir. Öyle anlaşılmaktadır ki üçlü yönetim sırasında ele geçirilen Amuşa Kenti, Urartu Krallığı'nın iç karışıklıklarından faydalanarak yeniden bağımsızlığına kavuşmuş olmalıdır. Urartu Krallığı'nın hemen her alanda yeniden derlenip toparlandığı II. Argiştî döneminde ise, Amuşa kenti yeniden ele geçirilmiştir. Ancak Amuşa Kentinin İşpuini-Menua-İnüşpua döneminde ele geçirilmesi, Urartu Krallığı'nın erken döneminde Sevan Gölü'nün güneyine kadar yayıldığını göstermesi açısından çok büyük bir önem kazanmaktadır.

Excavations at Van- Lower and Upper Anzaf Urartian Fortresses: An Intermediary Evaluation (1991-2002)

The Anzaf Fortresses consist of two fortresses, namely the Upper and Lower ones.

The Lower Anzaf Fortress

The Anzaf Lower Fortress lies 11 km north-east of *Tušpa* (Van Fortress), the capital of the Urartian Kingdom, and close to the modern Van-Iran railway and main road. In ancient times the Anzaf Fortress had significant strategic importance as it was located at the last junction of the ancient routes leading to the Urartian capital *Tušpa* from North-West Iran to the east and the Transcaucasia to the north. The fortress was established at the narrowest part of the Erçek-Özalp-Saray plain which begins at the modern Turkish-Iranian border to the east and narrows towards the Lake Van to the west. The Lower Anzaf Fortress protected Upper Anzaf, and the Urartian capitals *Tušpa* (Van Kale) and *Rusahinili* (Toprakkale, Van) from any possible attack coming from east or north-east. No fortresses similar to Lower Anzaf have been recognized in the Van region.

Building inscriptions from the south gate of fortress, found by the illicit excavations by villagers and by the Van Region Highways Department in 1980, confirm that the Lower Anzaf Fortress was built during the reign of Urartian king *Išpuini* (c. 830-810 B.C.). So far four building inscriptions have been found, each bearing the same text:

*By means of the power of the God Haldi, Išpuini,
Son of Sarduri, built this fortress to perfection
Powerful King, Great King, King of Bia Lands.*

The fortress was built on a low, rounded, limestone hill, c. 1900 m above sea level. Shaped by the rocky hill, the rectangular fortress measures 62x98 m and is aligned north-south. The fortress covers an area of c. 6000 m² and is surrounded by strong cyclopean walls of limestone and clay mortar, of which 6 to 8 courses survive to a height of 3.5-4 m. The original is thought

to have been 6 m with 12 courses of stone. The width of the walls ranges from 3.60 to 3.80 m. The facade of the monumental fortress wall has been roughly repaired with angular stones, evidenced by large gaps in the joints. The wall face is battered, each stone being set back some 6-10 cm from that below, making a slope of 50-60 cm over the 6 m top from of the wall to the base of the foundation. We do not yet know how much mud-brick would have been on the top of the stone wall. Most of the massive stones used in the walls were brought from nearby quarries, some of them from the Beyaztaštepe quarry some 1300 m to the south.

The most important feature that distinguishes the Lower Anzaf Fortress from the contemporaneous fortresses at Kalecik, on the north side of the Van Plain, and Zivistan, on the south side of the plain, is the absence of buttresses and towers to facilitate defence and support the weight of the parapet on the top of the wall. Lower Anzaf is earliest of the fortresses built during the reign of King *Išpuini* and the only one without towers and buttresses. No similar fortresses are known in Transcaucasia, North-Western Iran or Eastern Anatolia.

The Upper Anzaf Fortress

Upper Anzaf Fortress, some 900 m to the south of Lower Anzaf Fortress, was built by Menua, son of the Urartian king *Išpuini* (c. 810-786 B.C.). As with Lower Anzaf, we do not know the Urartian name of the Upper Anzaf Fortress. Upper Anzaf is ten times larger than Lower Anzaf, covering an area of 60.000 m². At 1995 m above sea level, Upper Anzaf is the highest site in Turkey. In contrast to Lower Anzaf, Upper Anzaf was built as an important centre for the storage of agricultural products from the surrounding fertile lands. Water collected in the small dam 1 km to the east, built by King Menua, played a significant role in agriculture. Amazingly, with minor alterations this dam still in use today, aiding cultivation of the fertile land lying to the North. The lower city, lying to the south of the fortress, covers an area of 141.000 m². Surrounded by the thick walls, the lower city was established within the borders of modern village of Dereüstü (formerly Anzaf). The lower city, one of the best examples of early Urartian settlements, was planned and built at the same time as the fortress.

Unlike Lower Anzaf, the walls surrounding Upper Anzaf Fortress have external buttresses and towers. The buttresses and bastions are of different sizes; the width of the towers varies between 4.5-6 m and the length of the buttresses ranges between 10-12.70 m. The monumental fortress walls are

among the best early Urartian examples. The tons of limestone used in building the fortress, the walls surrounding the lower city and the temple, storage buildings, palace and the other buildings were brought from the Beyaztaştepe quarry, some 300 m to the south of the fortress as proved by petrographic and paleontological analyses of a number of stone samples. Massive stones, weighing 8-10 tons, and partially worked huge stones left in the quarry, give the impression of an abandoned workshop.

The earliest known square-planned temple dedicated to Haldi, the national god of the Urartian Kingdom, was built in the Upper Anzaf Fortress. Also, 22 different monumental rock carvings were hewn in rock-cut surfaces at the eastern and north-western parts of the fortress, symbolising the sanctity of the fortress. None of the other fortress built in the reign of King Menua have such variety of monumental rock-cut signs. If we keep in mind the small number of monumental rock carvings at *Tuşpa*, the Urartian capital, and in the area around Meher Kapısı, we can easily understand that the Upper Anzaf Fortress was an important cultic centre. In addition, the unique depiction of Urartian deities on the dedicated shield from the room on the west side of the temple, in which objects and weapons dedicated to the God Haldi were found, confirm that the fortress was a cult centre.

Upper Anzaf Fortress displays all stages of development in Urartian architecture, the buildings within the fortress being constructed at different periods during the 200 years that elapsed between its establishment and its collapse. The eastern gate of the lower city, the storage buildings attached to the western fortress walls, the northern and southern gates of the fortress with the High Tower protecting them and the temple with its courtyard were discovered in the excavations which have continued since 1991.

The temple dedicated to the God Haldi, the national deity of the Urartian Kingdom, was located in the southern area of the fortress which, at an altitude of 1995 m, is the highest part. The floor of the large square temple was cut out of bedrock and measures 13.40 m on each side. The temple walls are 2.5 m thick and, like other Urartian temples, the corners are buttressed. The door in the northern side of the temple faces Süphan Dağı (4050 m), affording a stupendous view of the mountain. Unfortunately, the temple is very badly damaged because the inner courtyard was used by medieval settlers. The northern and the western walls of the temple have been demolished to their foundations. A number of hearths, tandırs (ovens) and the floor itself had been all damaged. A small iron nail, hammered vertically into the trimmed bedrock floor, is the earliest example of a metal object or weapon

used as a foundation deposit in a Urartian fortress. The mushroom-headed nail measures 6.5 cm. Analyses and X-rays show that the point had been worked in the same way as steel, like other arrow heads and knives. The eastern wall, sheltered from easterly storms and not damaged by medieval settlers, has a cuneiform building inscription on the north-eastern corner. Further stone fragments with cuneiform inscription at the north-western corner of the temple, which was damaged by the medieval settlers. The texts of the two inscriptions are identical. The building inscription on north-eastern corner has six lines of text written, as a precaution against damage, on both the eastern and northern faces of the same stone. The text reads:

*By the power of God Haldi. Menua, son of
Išpuini, built this temple, and the
Fortress to perfection for the Lord Haldi.*

The most important feature that distinguishes this inscription from the temple inscriptions at Patnos Aznavurtepe Fortress and Körzüt Fortress, which were also constructed by Menua, is the absence of any mention of the king's military achievements. The Anzaf temple is thus thought to have been built during the early years of Menua's reign, before his great victories. Upper Anzaf Fortress thus contains the earliest temple yet discovered.

Unlike the temple at Çavuştepe (*Sardurihinili*) Upper Fortress, Altıntepe and Arin-Berd (*Erebuni*), the Anzaf temple of Haldi does not just comprise the cella but structurally integrates with the courtyard to the west and the courts opening to the courtyard. A corridor, 9.5 m long, was cut out of limestone bedrock, providing access to the courtyard and to the courts that lie to the west of the temple. The corridor widens towards the courts at the east end. The width of the narrowest is 2 m, the widest part 3.5 m. The height of northern and southern walls that form corridor sides vary between 1.5 and 3 m. The first doorway that gives access from the corridor to the temple area to the east was formed by constructing flanking wing walls on the each side of the corridor, i.e. against the northern and southern walls. The southern wing wall is 2 m long, 1.70 m high and 2 m wide, was built on levelled bedrock and comprises a 1.20 m high stone wall on top of which 50 cm of mud-brick remain in place. The original height of the mud-brick is presumed to have been more than 1.5 m. A levelling layer of thin flat pieces of sandstone joins the stone wall with the mud-brick. A rock-cut channel, draining the eastern temple courtyard passes under this wing wall and exits through the southern wall of the fortress. The upper end of the channel, 15-20 cm wide and 10 cm deep, was covered with regular sandstone pieces that were flush with the

floor that was also paved with carefully cut rectangular-shaped sandstone slabs measuring 10-14x18-25 cm.

The wooden door post, just at the north-eastern corner of the doorway, was intensely burnt and, together with the door itself, was reduced to charcoal. The limestone blocks used in the walls exploded from the intensity of the fire. The wall stones from the northern corner of the room fell northwards down the steep slope. The mud-brick superstructure was fired red, which is why northern part of this rectangular room, 8 m², appears to be made from red sand. The charcoal pieces show that the wooden door was 3-4 cm thick. The doorway is 1.10 m wide which is strongly suggestive of a single door opening inwards. The pieces of bronze riveted to the wood with hobnails confirm that the door was covered with bronze sheets. A number of objects and weapons, made of bronze and iron to the God Haldi, were found in this room. The bronze sheets in particular, some other bronze objects and the weapons were heavily damaged and deformed through melting when the wooden post, door and structural beams were burnt during the attack. The group of objects and weapons, found in the same room over several years, and which weigh more than 13 kg, had become a great mass of slag. During conservation studies conducted on this mass of slag in recent years, numerous weapons and objects, deformed with melting within the mass of slag, have been saved and recovered for the benefit of science.

Amongst the iron weapons are knives, arrowheads and pike heads of several sizes. Amongst the bronze objects and weapons are fibula, helmets, helmet cheeks, votive rings, shields, shield handles, discs, armour pieces, horse trappings, bracelets, arrowheads and hundreds pieces of bronze sheet that have yet to be precisely identified. Conservation studies on the objects and weapons still continue. A second bronze arrowhead with two wings and a spur was found in the cella and is an important find because it proves the fortress was destroyed by Scythian attack. The first arrowhead of similar form was found in the courtyard to the east of the temple in 1992. It is thought this first arrowhead demonstrates that the Scythian attack on the fortress was made from east and south-east. Amazingly, the Scythian arrowhead in the cella was found in situ, in a piece of burnt wood.

Another group of bronze objects and weapons destroyed by fire are some votive rings that have been connected to one another like the links of a chain. Roughly semicircular in shape, the diameter of the rings range between 9-12 cm and the weight between 450-700 gr. The original weight, however, must have been more, since the material has been highly effected

by humidity in subsequence to fire, acquiring a chalky property. There are eight bronze rings in total. After their conservation, it has been possible to see that they are inscribed in cuneiform. Two of the rings have two, the others have three and one has four lines of cuneiform inscription. The fragmentary rings contain two or three lines of cuneiform inscription also. The bronze ring which contains four lines, unfortunately, is more damaged than the rest. All of the inscriptions repeat the same formula, which can be translated as follows:

*Išpuini, son of Sarduri, Menua, son of Išpuini
Inušpua, son of Menua, dedicated these to God Haldi,
When they conquered the city Amuša*

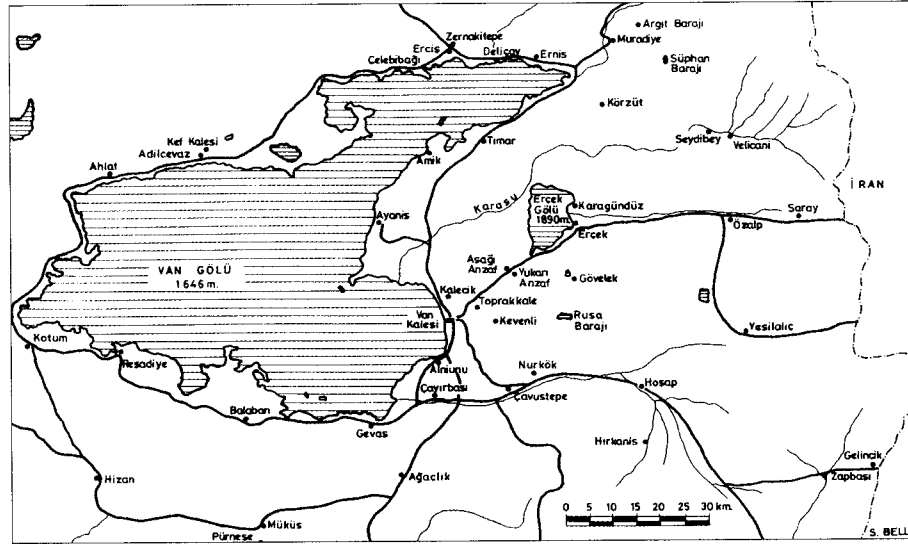
The inscription clearly reveals a co-regency of King Išpuini with his son Menua and grandson Inušpua. Even more significant is the fact that the inscription throws light upon the political actions of a triumvirate, a first in the political history of the Urartian Kingdom. An inscription of King Argišti II (c. 714-685 B.C.) gives further information about the city of *Amuša*, apparently lying to the south of Lake Sevan. This interesting inscription states that Argišti II conquered the cities of *Irdua* and *Amuša* during his campaign in the regions of *Etiuhu* and *Suluqu*. Thus we can deduce that the city of *Amuša*, integrated during the triumvirate, had regained its independence in a time of interior distress the Urartian Kingdom went through. It was subjugated once more by Argišti II, who managed to restore the Urartian Kingdom in many ways. On the other hand, the conquest of *Amuša* in the time of Išpuini -Menua- Inušpua is highly important, since it signifies the expansion of the Urartian Kingdom towards the south of Lake Sevan (Gökçe Göl) in its early period.

Seçilmiş Kaynakça/Bibliography

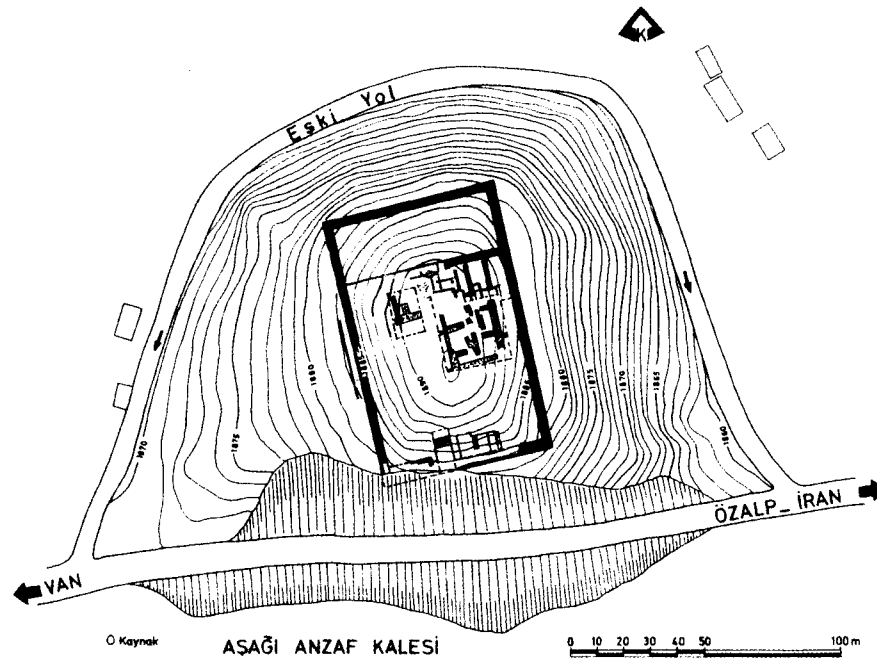
- Belli, O.
1989 "Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri/Monumentale Felszeichen im Bereich urartäischer Festungsanlagen", *Anadolu Araştırmaları* XI:65-122.
- 1992 "Van- Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı/Die Ausgrabungen an der urartäischen Festung Anzaf bei Van", *Arkeoloji ve Sanat* 54/55: 13-30.
- 1993 "Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazısı 1991-1992", *Arkeoloji ve Sanat* 58: 2-32.
- 1994 "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı 1993", 16. Kazı Sonuçları Toplantısı I: 287-312.
- 1995a "1994 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", 17. Kazı Sonuçları Toplantısı I: 379-408.
- 1995b "Neue Funde urartäischer Bewässerungsanlagen in Ostanatolien", U. Finkbeiner - R. Dittmann - H. Hauptmann (ed.), *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens, Festschrift für Rainer Michael Boehmer*, Mainz: 19-48.
- 1996a "Çekiç Başlı Urartu Demir Baltaları", Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan, *Anadolu Araştırmaları* XIV: 161-182.
- 1996b "1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı", 18. Kazı Sonuçları Toplantısı I: 379-409.
- 1999a *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, İstanbul.
- 1999b "Urartu Krallığı'nda Çivi Yazılı Metal Eşya ve Silahlar"/"Beschriftete Metallgegenstände und Waffen im urartäischen Königreich", N. Başgelen - G. Çelgin - V. Çelgin (ed.), *Anatolian and Thracian Studies in Honour of Zafer Taşlıkılıç*, İstanbul: 271-287.
- 2001a "Bronze Votive Rings with Cuneiform Inscriptions from Van- Upper Anzaf Fortress", R.M. Boehmer - J. Maran (ed.), *Lux Orientis, Archäologie zwischen Asian und Europa, Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, Rahden/Westf.: 39-43.
- 2001b "Excavations at the Upper and Lower Anzaf Urartian Fortresses", O. Belli (ed.), *İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)*, İstanbul: 165-171.
- 2004 "Bronze Quivers with Cuneiform Inscriptions from Van- Upper Anzaf Fortress", A. Sagona (ed.), *A View from the Highlands: Trans-Caucasus, Eastern Anatolia and Northwestern Iran, Studies in Honour of C. A. Burney*, Melbourne: 281-293.
- Burney, C.A. - G.R.J. Lawson
1960 "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10:177-196.
- Dinçol, A.M. - B. Dinçol
1995 "Die neuen Inschriften und beschrifteten Bronzefunde aus den Ausgrabungen von den urartäischen Burgen von Anzaf", Theo P.J. van den Hout - J. den Roos (ed.), *Studio Historiae Ardens, Ancient Near Eastern*

- Studies Presented to Philo H. J. Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*, Amsterdam: 23-50.
- Hulin, P.
1960 "New Urartian inscribed stones at Anzaf", *Anatolian Studies* 10: 205-207.
- Mayer, W.
1983 "Sargons Feldzug gegen Urartu- 714 v. Chr. Text und Übersetzung", *Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft* 115: 65-112.
- Özgüç, T.
1961 "Altın-tepe Kazıları: Excavations at Altın-tepe", *Belleten* 25: 253-269.
- 1966 *Altın-tepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri*, Ankara.
- 1969 *Altın-tepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Ankara.
- Salvini, M.
1995 *Geschichte und Kultur der Urartäer*, Darmstadt.
- Tuğrul, A.B. - O. Belli
1992 "Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi Bronz Buluntularının Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi", 8. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*: 441-452.
- 1994a "Yukarı Anzaf Kalesi'nde Bulunan Bronz Sadakların Radyografi Tekniği ile Değerlendirilmesi", 9. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*: 65-75.
- 1994b "Cuneiform inscriptions made visible on bronze plates from Upper Anzaf Fortress, Turkey", *Antiquity* 68: 638-640.
- Yalçın, Ü. - O. Belli - R. Maddin
1999 "Van Yukarı Anzaf Urartu Kalesi'nde Bulunan Metal Eserler Üzerine Arkeometalürjik Araştırmalar", 10. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*: 39-53.

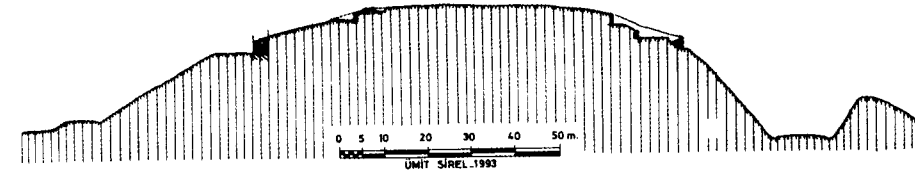
Prof. Dr. Oktay Belli
İstanbul Üniversitesi
Avrasya Arkeoloji Enstitüsü Müdürü
34459 İstanbul
obelli@istanbul.edu.tr

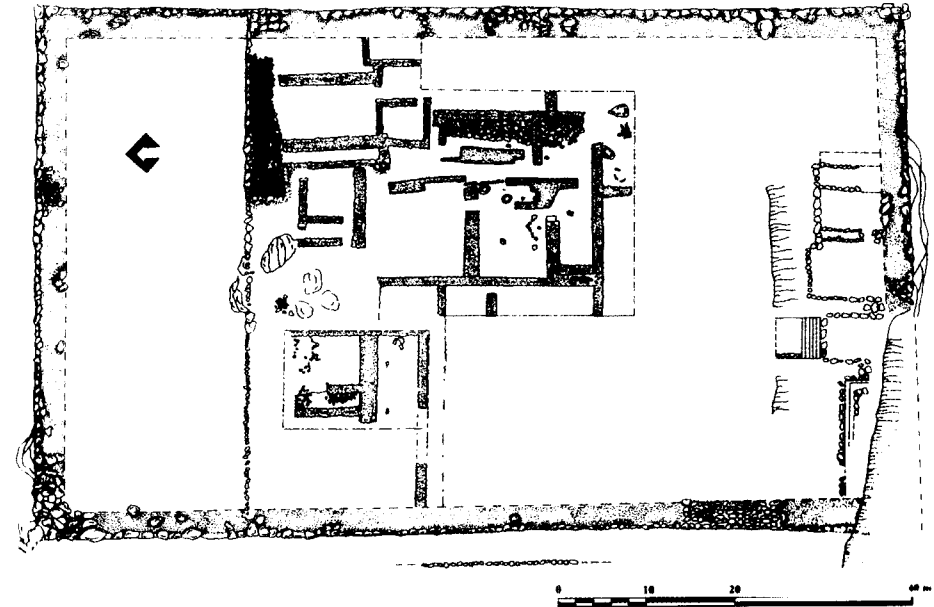
Harita 1 Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri ve yakın çevresi.

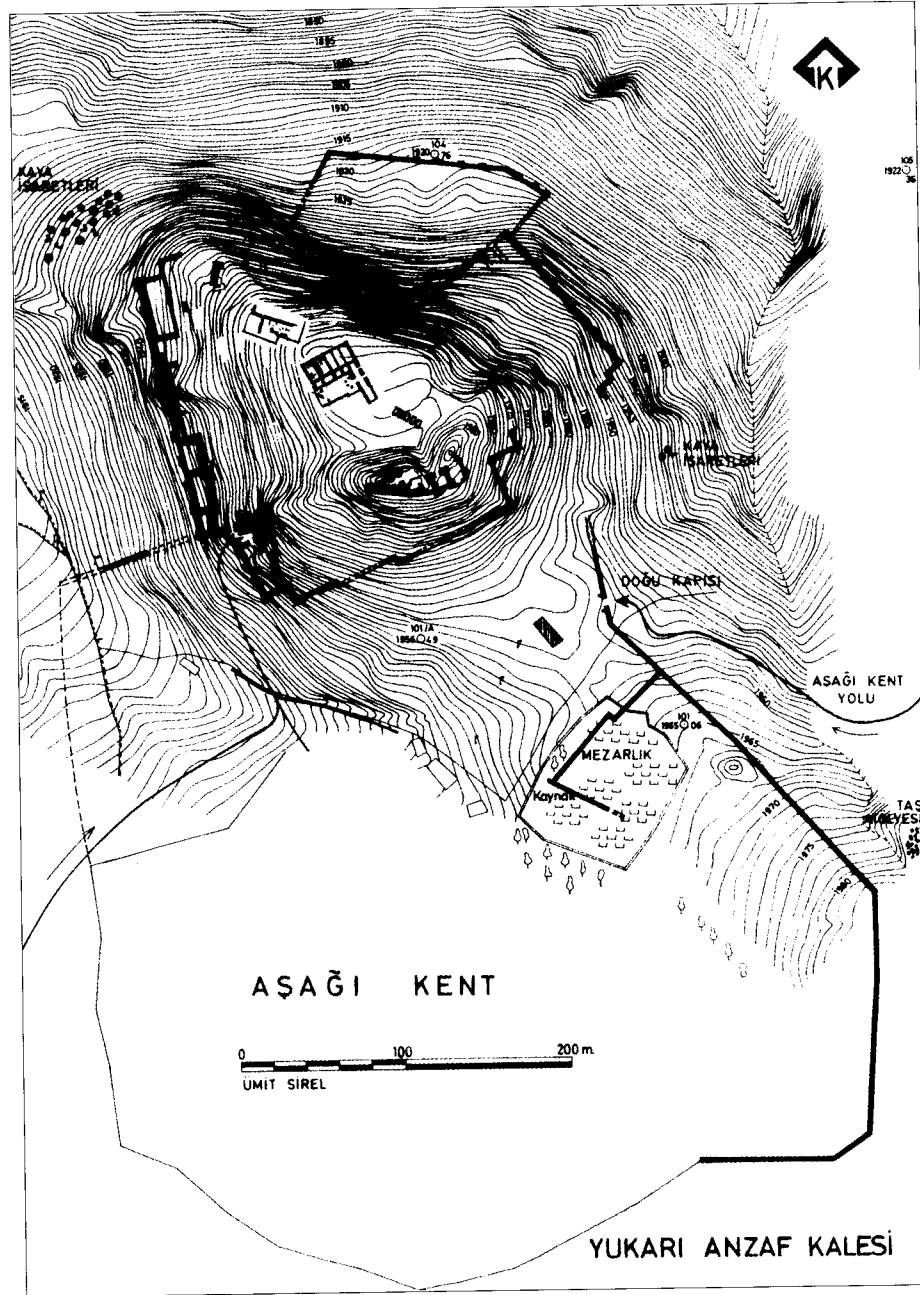
Çizim 1 Aşağı Anzaf Kalesi'nin topografik planı.

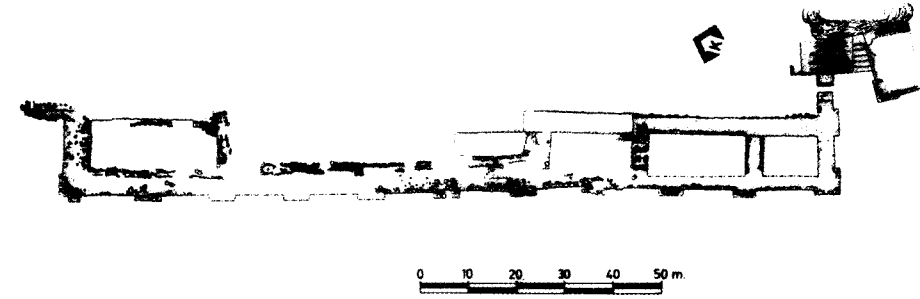
Çizim 2 Aşağı Anzaf Kalesi'nin kuzey-güney kesiti.

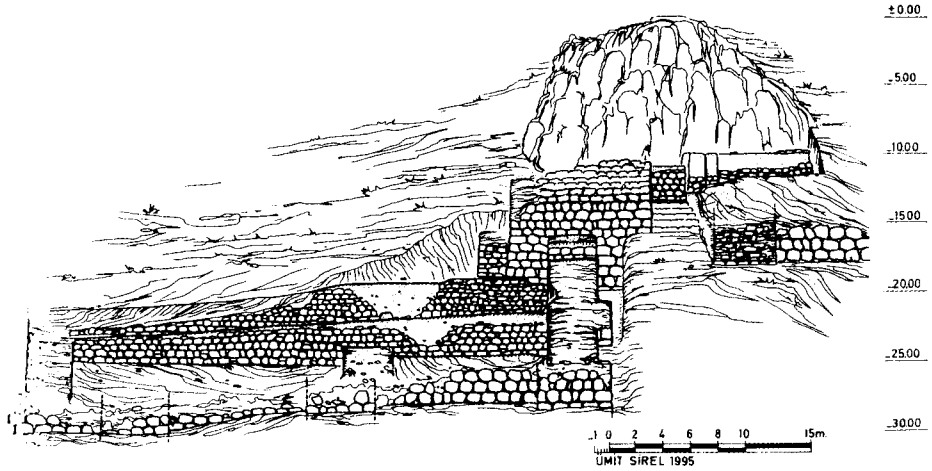
Çizim 3 Aşağı Anzaf Kalesi'nin planı.

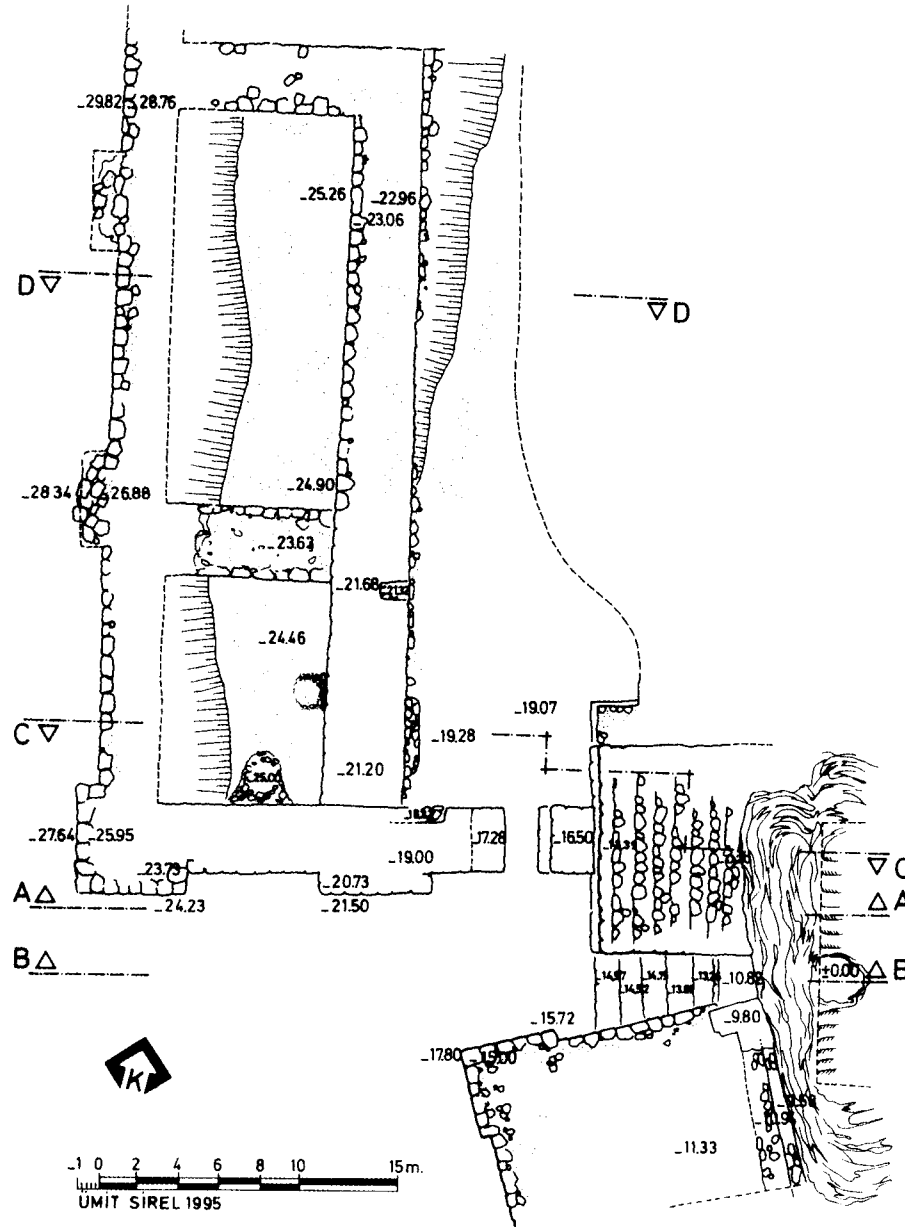
Çizim 4 Yukarı Anzaf Kalesi'nin topografik planı.

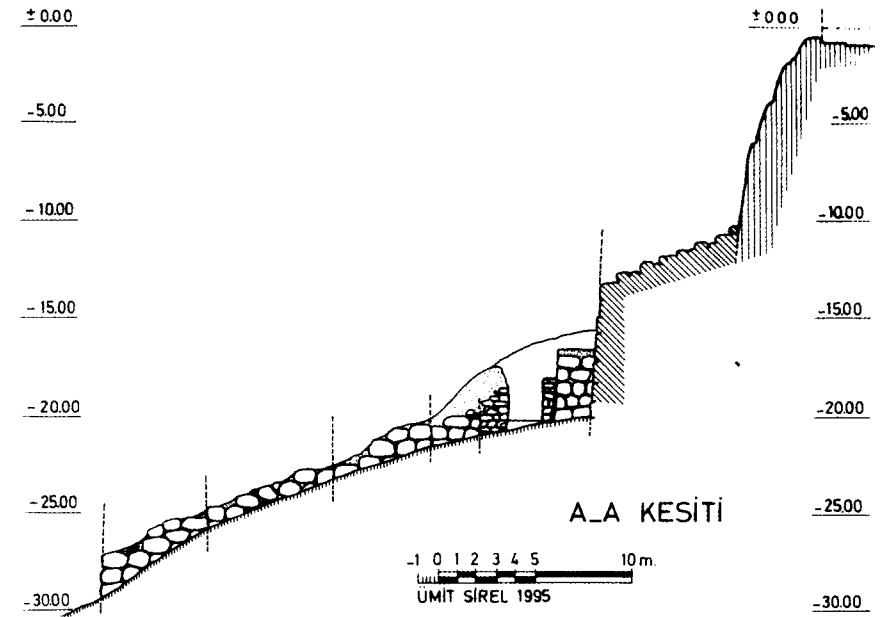
Çizim 5 Batı duvarına bitişik olarak yapılan depo yapıları.

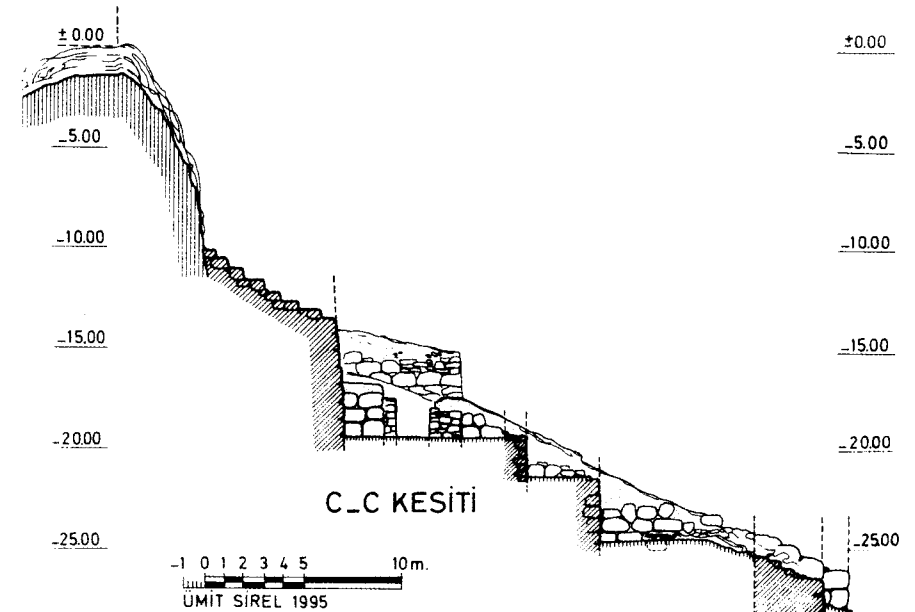
Çizim 6 Büyük kule ve depo yapılarının batıdan görünümü.

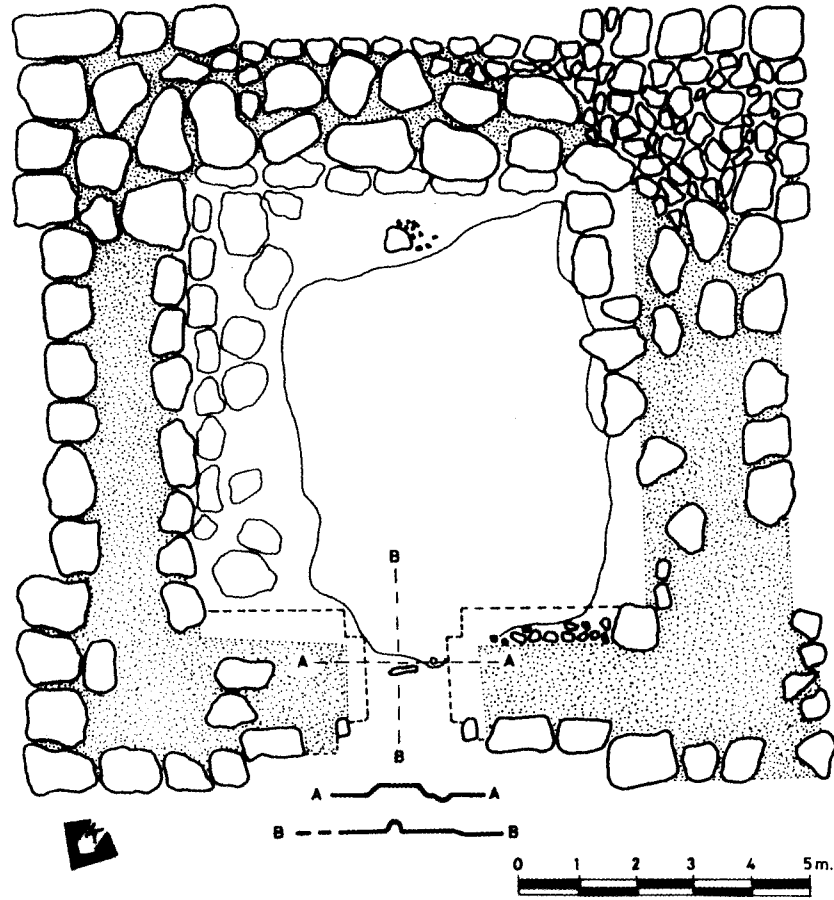
Çizim 7 Büyük kule, kuzey ve güney kapıları ile depo yapılarının planı.

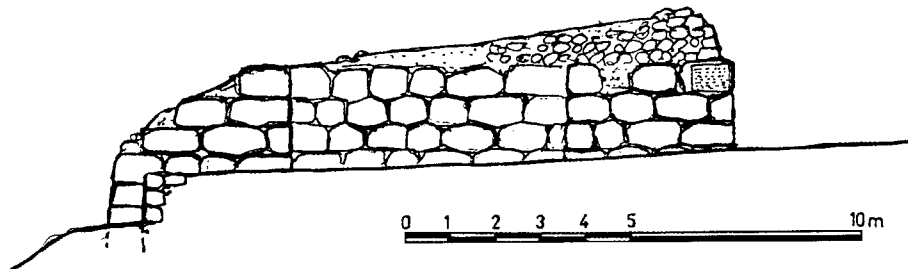
Çizim 8 Büyük kule, kuzey kapısı ve depo yapılarının kesiti.

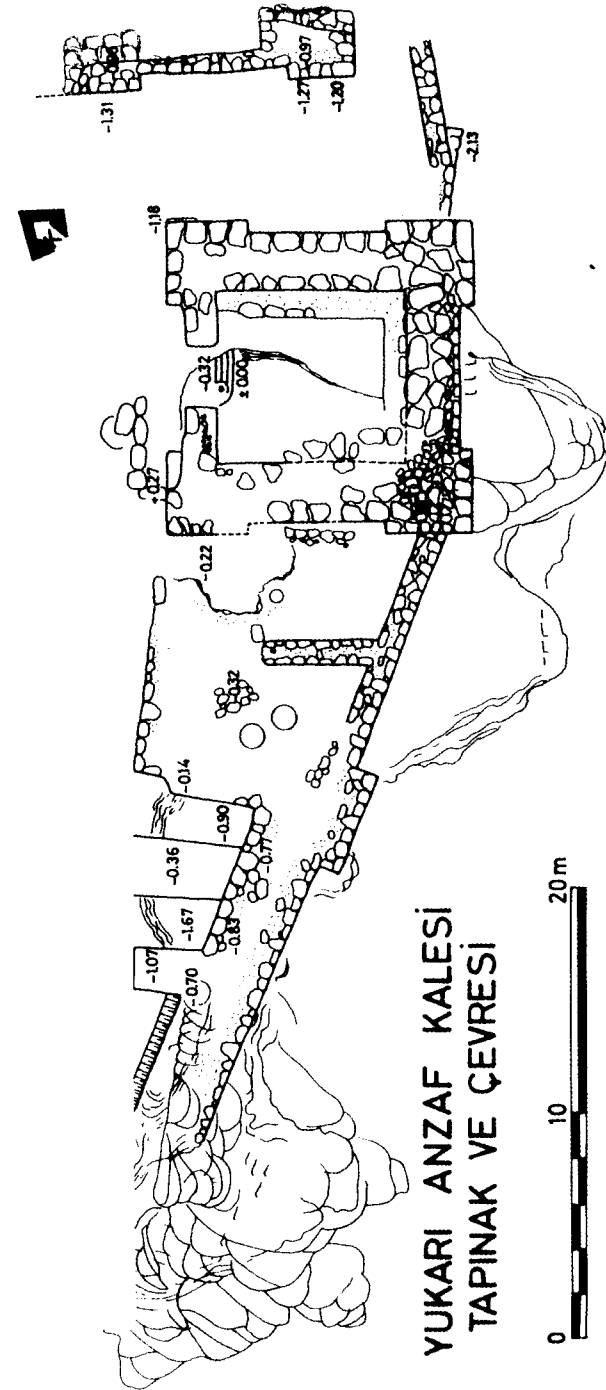
Çizim 9 Büyük kule, kuzey kapısı ve depo yapılarının kesiti.

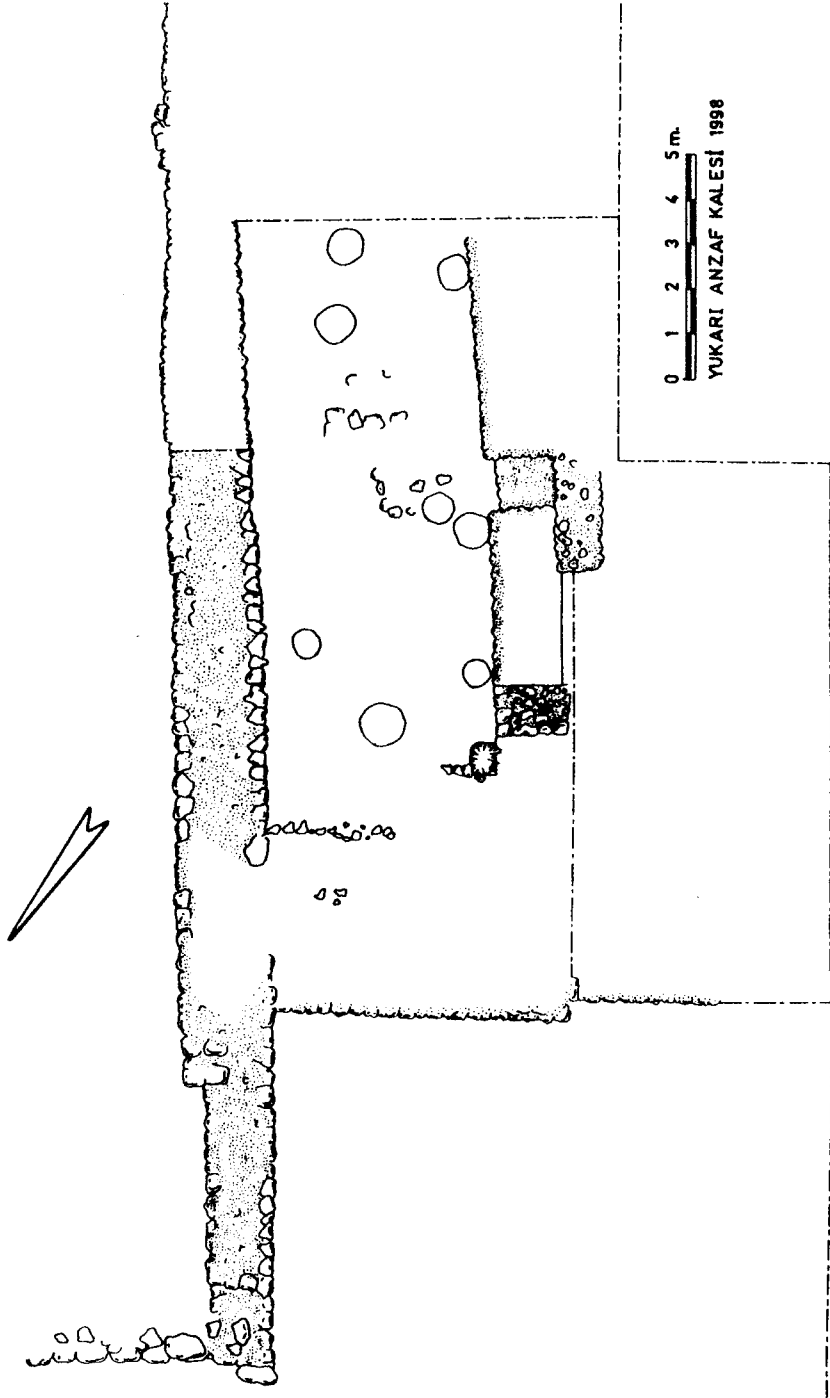
Çizim 10 Kare planlı Haldi Tapınağı.

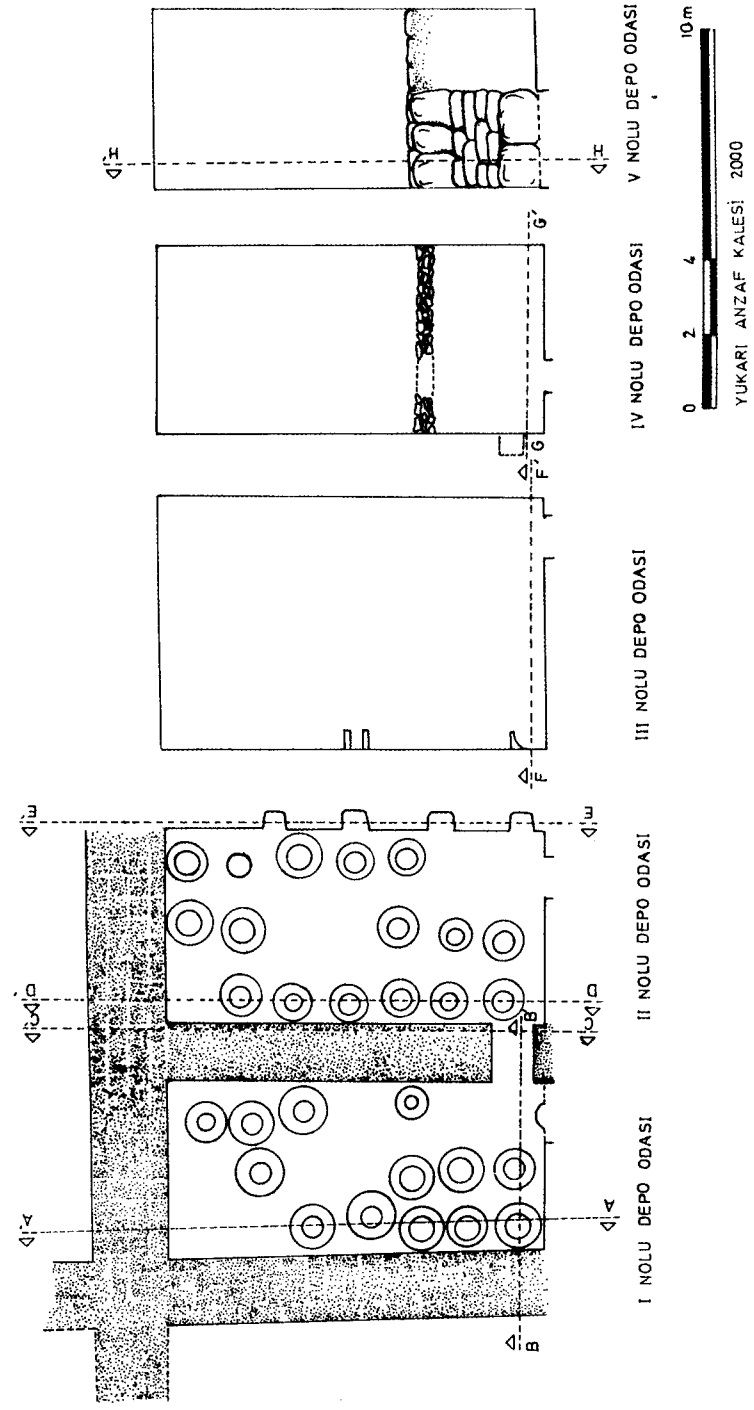
Çizim 11 Haldi Tapınağı doğu duvarı.

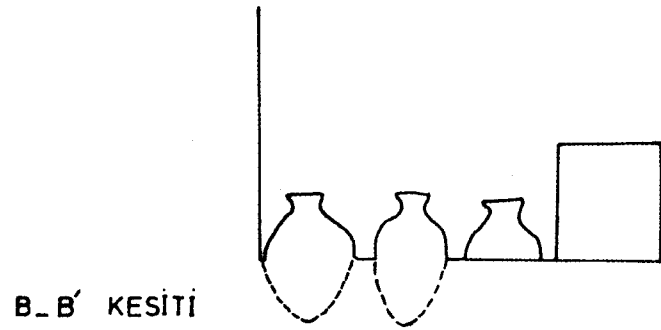
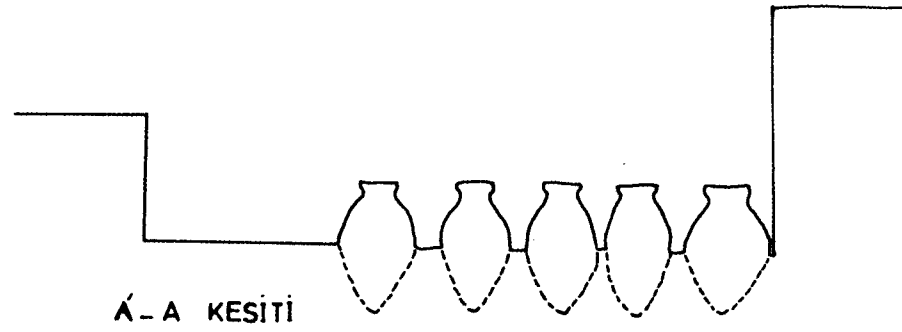
Çizim 12 Haldi Tapınağı ve çevresi.

Çizim 13 Depo ve mutfak odasının planı.

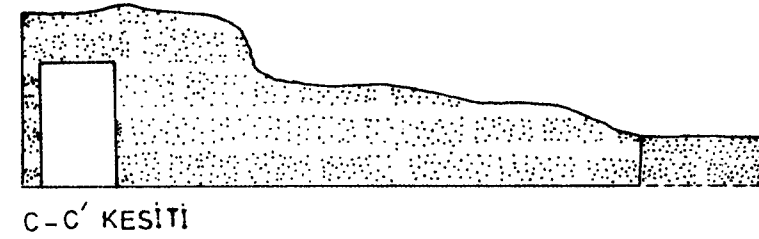
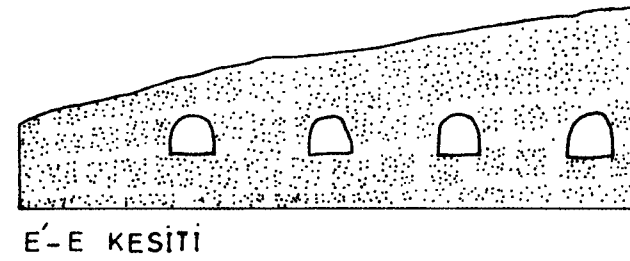
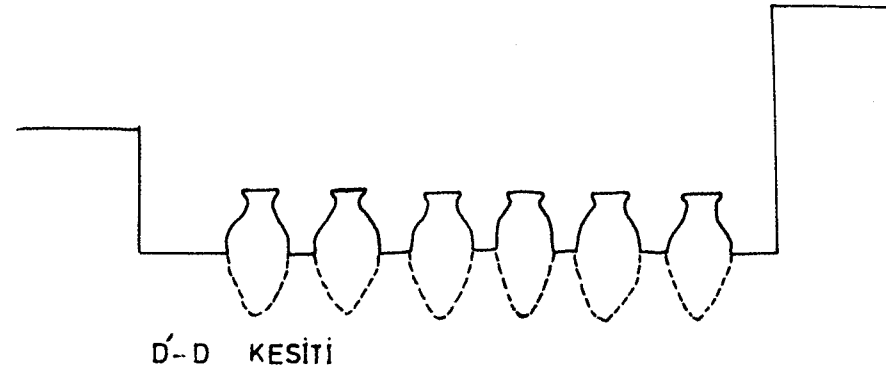

Çizim 14 Pithoslu depo ile diğer odaların planı.

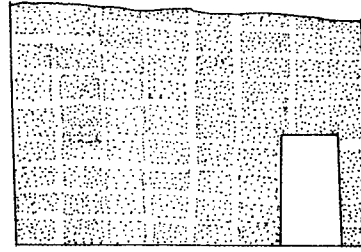
YUKARI ANZAF KALESİ I NOLU DEPO ODASI 2000

Çizim 15 I no'lu pithoslu depo odasının kesiti.

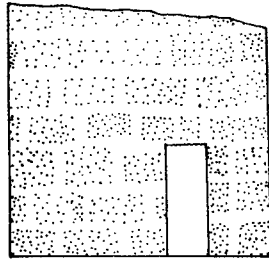

YUKARI ANZAF KALESİ II NOLU DEPO ODASI 2000

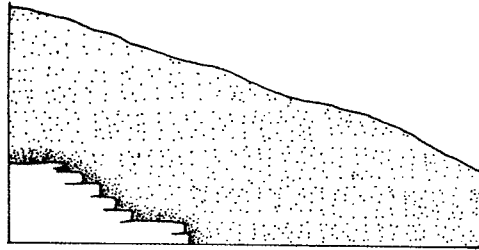
Çizim 16 II no'lu pithoslu depo odasının kesiti.

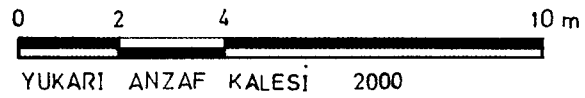
III NOLU DEPO ODASI
F-F' KESİTİ

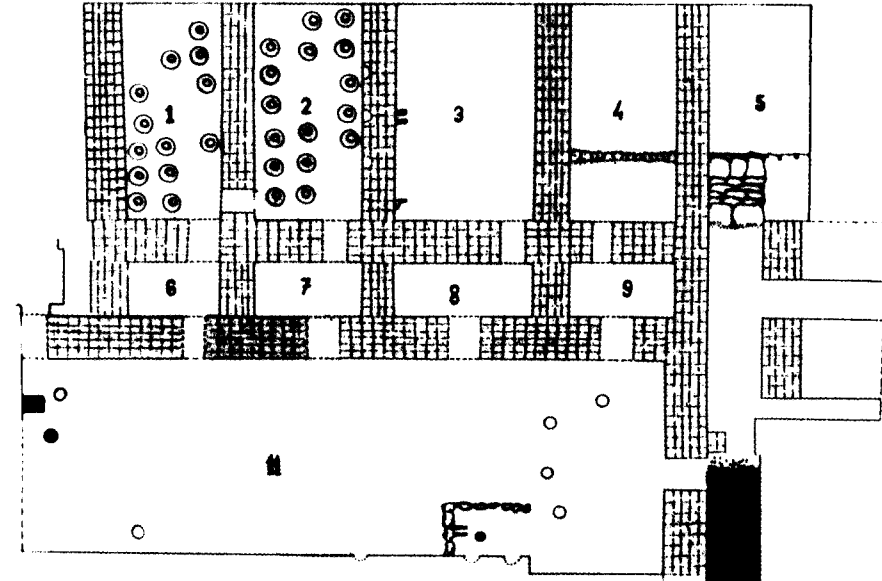
IV NOLU DEPO ODASI
G-G' KESİTİ

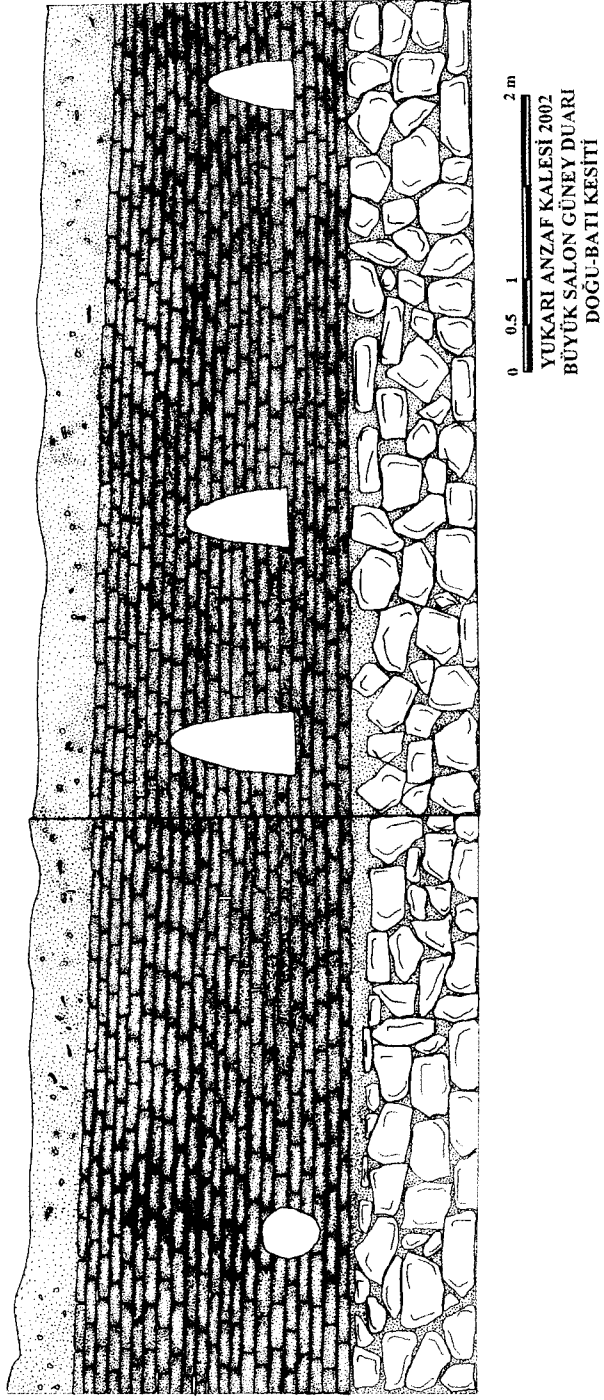
V NOLU DEPO ODASI
H-H' KESİTİ

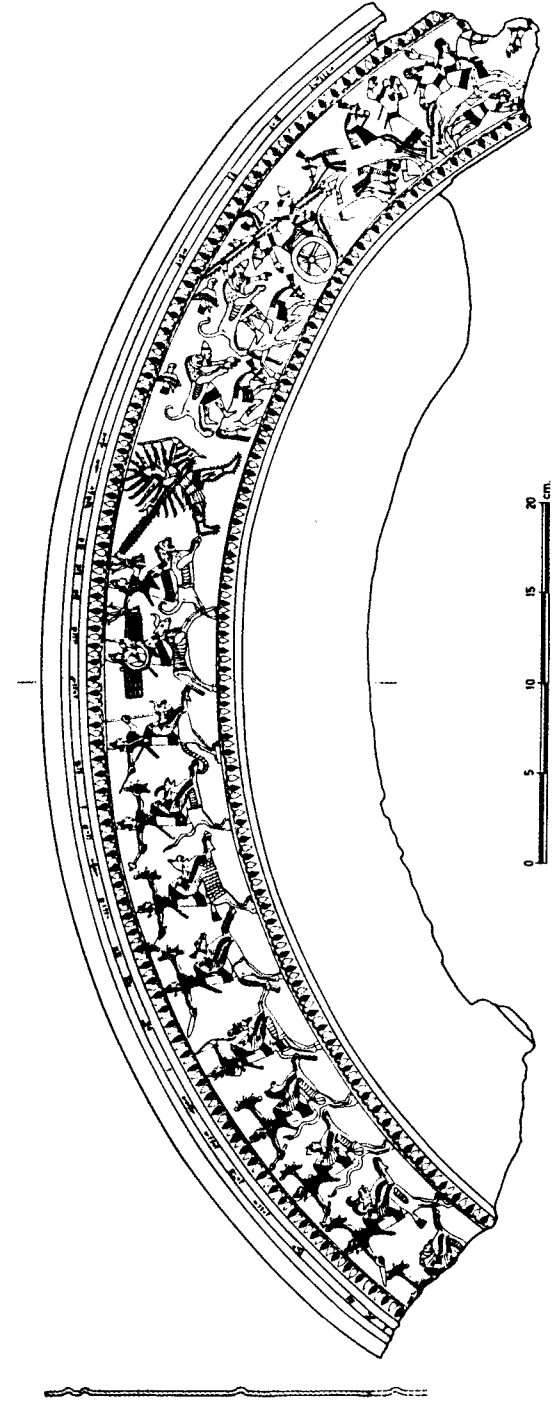
Çizim 17 III, IV ve V no'lu depo odalarının doğu-batı kesiti.

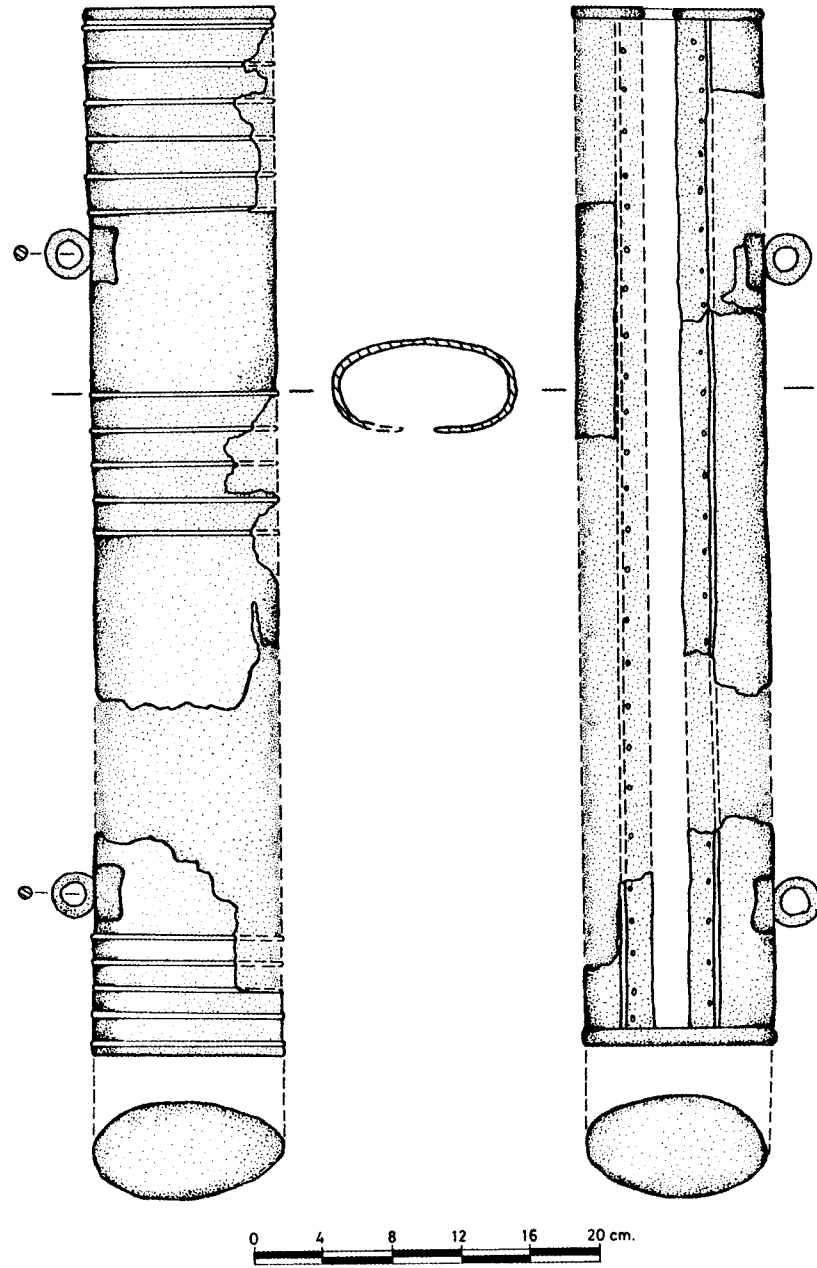
Çizim 18 Depo odalarının genel görünümü.

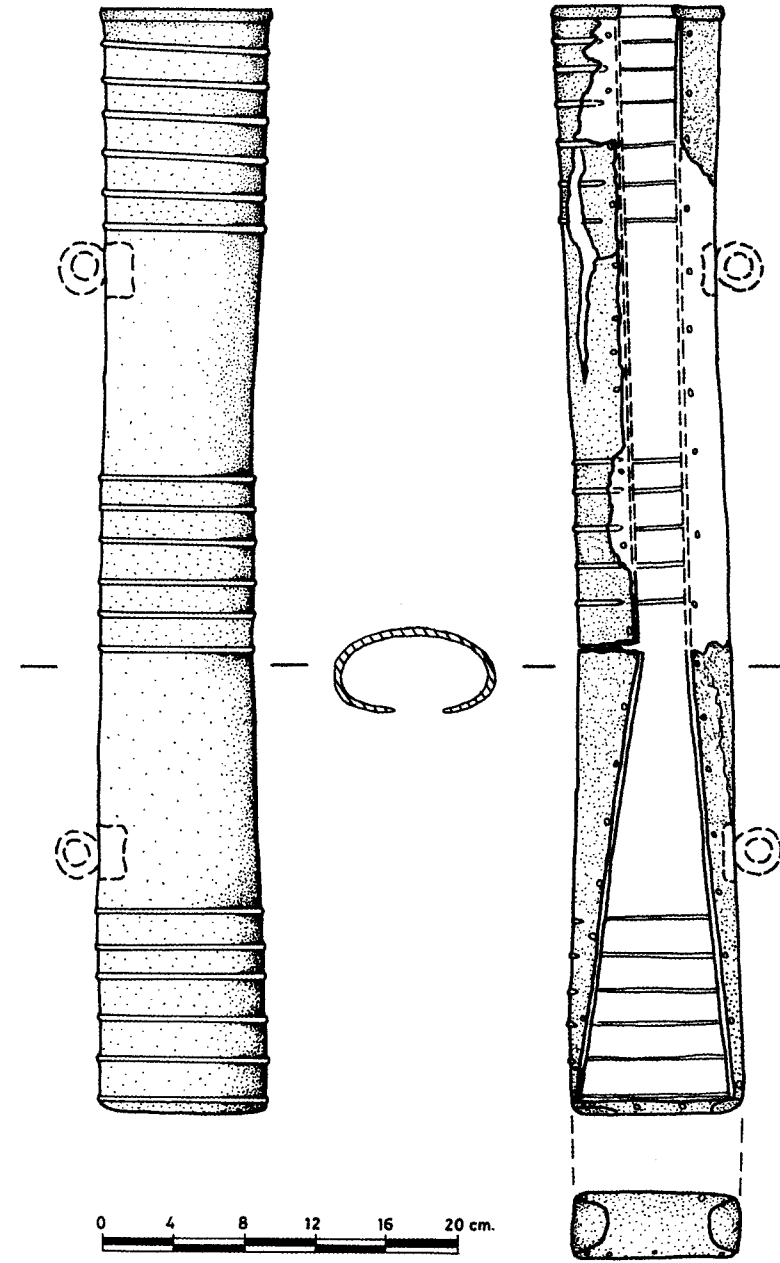
Çizim 19 Büyük salonun güney duvarının doğu-batı kesiti.

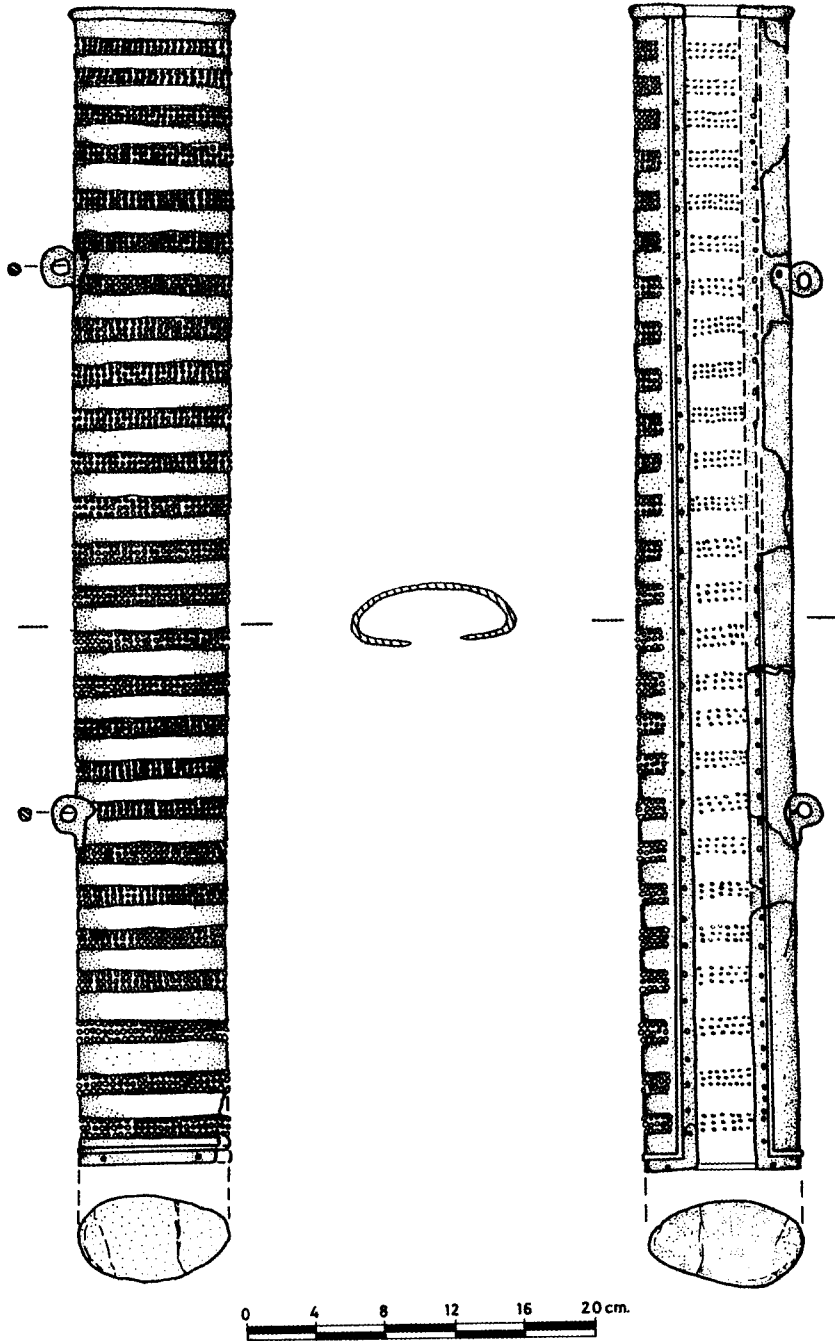
Çizim 20 Urartu tanrılarının betimlendiği tunç kalkan parçası.

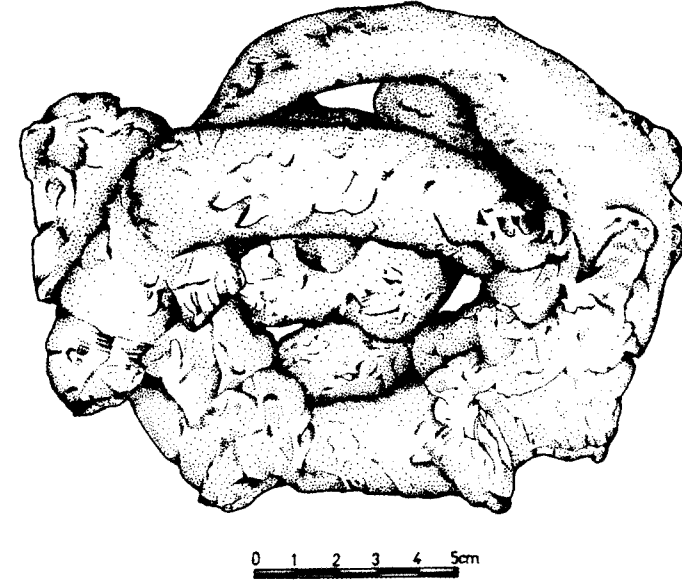
Çizim 21 Tunç sadak, ön ve arka yüz.

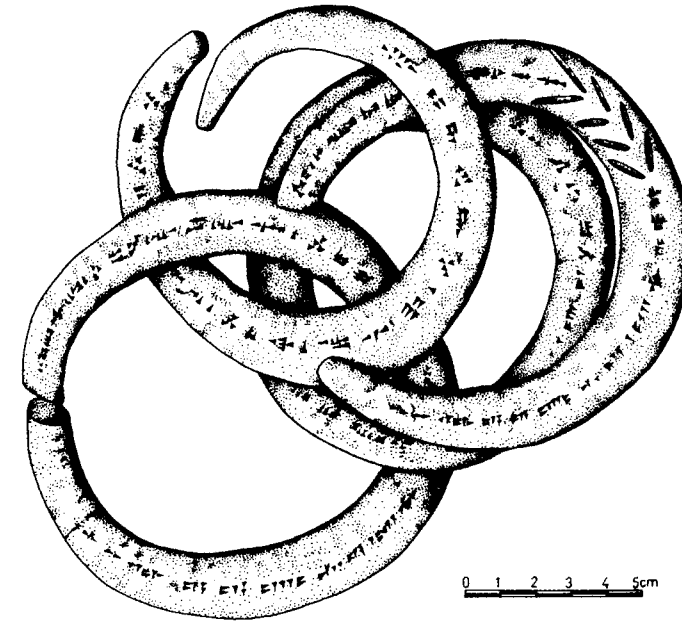
Çizim 22 Urartu Kralı II. Argišti'ye ait çiviyazılı tunç sadak, ön ve arka yüz.

Çizim 23 Tunç sadak, ön ve arka yüz.

Çizim 24 Birbirine kaynayan çiviyazılı tunç adak halkaları.

Çizim 25 Çiviyazılı tunç adak halkaları.

Hitit Öncesi Anadolu'sunun Etnik Yapısı*

Önder Bilgi

M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında Orta Anadolu'da kurdukları siyasi birliği bir İmparatorluğa dönüştüren Hititler'in Anadolu'ya M.Ö. 2. binyılının başlarında, kuzeydoğu Anadolu üzerinden geldikleri genellikle bilim dünyasında kabul görmüş bir teoridir. Gerçek böyle miydi? Ben bugün sizlerle bu konuyu paylaşmak istiyor ve son zamanlarda ortaya çıkmış bulunan bazı verileri değerlendirerek M.Ö. 2. binyıl öncesi Anadolu etnik yapısını ve Hititler'in dolayısıyla Hint-Avrupalılar'ın Anadolu topraklarına ne zaman gelmiş olabilecekleri veya Hititler'in/Hint-Avrupalılar'ın ana yurdlarının neresi olabileceği üzerinde durmak istiyorum.

Herşeyden önce Hititler kimdi, nasıl bir uygarlığa sahipti, kısaca bunları bir kez daha burada tekrarlıyalım ve bu uygarlığı kuran insanların geçmişlerini nereden aldıklarını açıklamaya çalışalım.

Bildiğimiz gibi bugün ölmüş bir dil olan Hititler'in dili, Hint-Avrupa dil grubunun en eski bir üyesi idi. Kendileri bu dile *Neşaca*, kendilerine de *Neşalı* diyorlardı. Dışarıdan geldikleri kabul edilmesine rağmen kültürleri her boyutu ile Anadolulu idi. Günümüze kadar yapılan gerek arkeolojik, gerekse filolojik araştırmalarda Anadolu'ya geldikleri iddia edilen dönemde Hititler'e özgü denilebilecek herhangi bir eser tanımlanamamıştır. Biraz sonra izleyeceğimiz gibi, bazı verilerden Hitit kültürünün buram buram Anadolu kokan, Holosen, yani Yeni Isı Dönemi'nin başlangıcından beri Anadolu'da gelişmiş ve zamanla Mezopotamya uygarlığının etkisinde kalmış olan kültürün bir parçası olduğu açıkça görülecektir.

İmparatorluk dönemlerinde Hititler'in Anadolu topraklarının büyük bir kısmını savaşlarla kazandıkları ve kazandıkları toprakları da gerek merkezden atadıkları yöneticilerle, gerekse vasal devlet statüsünde kontrol ettikleri bilinmektedir.

* Bu makale 26.02.2003 tarihinde, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü'nün yıllık konferansları çerçevesinde sunulan konuşmanın geliştirilmiş şeklidir.

Hitit siyasi yapısı da diğer çağdaş Önsya Devletleri gibi teokratik komünizm idi. Herşey ve herkes dini esaslara bağlıydı. Siyasi yapının başındaki kişi, yani kral aynı zamanda dini lider yani baş rahipti. Hitit siyasi yapısındaki iki özellik dikkat çekici görünmektedir. Bunlardan ilki kraliçenin de kral kadar devlet idaresinde söz sahibi olması; diğeri ise Hitit siyasi yapısında *pankuş* adı verilen ve bir nevi meclis görevini yerine getiren bir kuruluşun mevcudiyetiydi.

İmparatorluk dönemi Hitit dininin 1000 tanrılı olduğu yazılı belgeler ile Yazılıkaya Açık Hava Tapınağı'ndaki görsel betimlemelerden açıkça bilinmektedir. Hititler'in bu kadar zengin bir *Pantheon*'a sahip olması, onların insan haklarına ve o dönemin teolojik yapısına saygılı olmalarından ileri geldiği ile izah edilebileceği gibi, onların zapdettikleri ülke halkları ile aynı ırktan gelmiş oldukları da düşünülebilir. Diğer taraftan Hitit sarayına yabancı kökenli, örneğin Hurrili, yani bir Kizzuwatna rahibinin kızının gelin olarak katılmasının da büyük rolü olmuştur. Ayrıca, Anadolu yarım adasının kapladığı toprakların dışına çıkıp, örneğin Levant olarak adlandırılan Doğu Akdeniz topraklarına geçici olarak da sahip olmaları teolojik yapılarında gelişmelere neden olmuştur.

Teolojik yapılarında gelişimler görülse de Hitit Panteonu'nun başında Göklerin Fırtına Tanrısı *Tarhu/Teşup* vardı. Kutsal hayvanı da Anadolu'da Neolitik Çağ'dan beri kutsal kabul edilen ve erkek gücünün temsilcisi olan boğa idi. Teşup'un karısı baş tanrıça *Hepat*'tı ve kutsal hayvanı, yine Neolitik Çağ'dan beri doğanın ve üretkenliğin temsilcisi olan yırtıcı panter/arslandı.

Hititler'in dışarı açılmaları kültürel yapılarının da etkilenmiş olduğunu göstermektedir. Ancak, Hitit mimarisi kendine özgünlüğünü korumuştur. Bağımsız ünitelerden oluşan iç avlulu sarayları, asimetrik plana sahip merkezi avlulu tapınakları ve anıtsal girişli, sandık duvar tekniğinde kiklopik taşlarla örülmüş savunma sistemleri herşeyi ile yerel gelişimin eseridir. Odalı girişlere sahip savunma sisteminin kabartmalı orthostatlarla veya koruyucu hayvan, karışık yaratık ya da tanrı betimlemeleri ile bezenmiş olması dışa açılmalarının sonucunda gelişmiş olmalıdır. Başkentleri Hattuşa'daki savunma sisteminin güney kesimindeki yamacın taş döşeme ile kaplanmış olması da, bir yerde Mısır piramitlerinin bir yansıması olduğu burada kazıları yürüten kazı başkanı P. Neve tarafından teklif edilmiştir.

Kısaca özelliklerine değindiğim İmparatorluk Dönemi Hititi kökenini, M.Ö. 15. yüzyılda bir çöküntüye uğrayan ve kral Telepinu'nun hazırladığı bir takım düzenlemeleri içeren fermanıdan sonra, Eski Hitit Devleti'nden almıştır. Hititler bu erken dönemlerinde Anadolu yarımadası içinde olduğu

kadın dışında da siyasi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Kızılırmak Nehri kavsi içinde başkenti Hattuşa olan devletin sınırlarını genişletmek için yüzlerini daha çok güneye çevirmişlerdir. Birinci kralları olan I. Hattuşili'nin başlattığı genişleme politikasını torunu Murşili tamamlamış ve Hitit orduları Fırat Nehri'ni takip ederek Hammurabi'nin ve bir Sami şehri olan Babil'e kadar inmişler, şehri talan ettikten sonra da geri çekilmişlerdir. Orta kronolojiye göre, M.Ö. 1595'de meydana gelen bu olaydan sonra geri çekilmelerinin en önemli nedeni Hattuşa'daki taht kavgaları ve Anadolu içinde zapdettikleri ülkelerdeki ayaklanmalardır.

Hititler'in Anadolu'nun batısından veya kuzeyinden daha çok, güneye ilgilendirmelerinin en önemli nedenlerinden başlıcası metal ticaretinin M.Ö. 3. binyıldan beri hareketli olarak yürütülmekte olmasıdır. Daha doğrusu, stratejik öneme sahip bir metal olan ve Anadolu'da yeterince yatakları bulunmayan kalayı elde etmek, en büyük amaçlarıydı. Açıkça bilindiği gibi, Hitit siyasi birliğinin kurulmasından önce Anadolu'nun kalay ihtiyacını, Asurlu tüccarların çok iyi organize ettiği ticaret sağlıyordu. Siyasi gelişmeler sonucunda Asurlu tüccarların faaliyetlerine son vermeleri Hititler'in bu çok önemli metalin peşine düşmelerine neden olmuştur. Hakimiyetlerini biraz evvel açıkladığım gibi bu bölgelerde devam ettirememişler, ancak bu amaçlarını, anavatanlarında kuvvetli bir siyasi yapıya kavuştuktan sonra da dönemin en önemli siyasi gücü olan Mısır Devleti ile ekonomik çıkarları için, bazen Mısır kraliçesine damat adayı göndererek sulh yoluyla ve bazen de Kadeş Savaşı'nın gösterdiği gibi silahlı çatışmayla gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu bölgeye kısa süreyle de olsa sahip oldukları, eski adı Ugarit olan, bugünkü Ras-Şamra kentinde ortaya çıkartılmış bulunan Hitit belgelerinden bilinmektedir.

Eski Hitit Devleti'nin nasıl kurulduğunu ve başkentin Hattuşa olarak niye seçildiğinin ayrıntılarını henüz elimize geçmemiş yazılı belgelerin eksikliğinden dolayı açıklamak mümkün olamamaktadır.

Hitit devletinin resmi arşivinde ele geçen belgelerden, Anadolu'da ilk siyasi birliğin, Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın geç safhasında, kendilerinden önce kurulduğu bilinmektedir. Bu dönemde varlıkları bilinen bağımsız şehir devletlerinden biri olan *Kuşşara*'nın kralları *Pithana* ve oğlu *Anitta*, o zamanlarda ilk defa uygulanan gece baskınları ile Kızılırmak kavsi içinde ve civarında yer alan şehir devletlerini bir bir ele geçirmişler ve siyasi bir birlik kurmuşlardır. Daha sonra da siyasi birliğin başkentini *Kuşşara*'dan *Neşa*'ya taşımışlardır. *Neşa* merkezli bu siyasi birliğin akibeti kesin olarak bilinmemektedir. *Anitta*'dan sonra *Neşa*'da *Zulu* adlı zayıf bir kralın da yaşadığı bilinmektedir.

Anitta'nın icraatını anlatan belgede Hititler'e başkent olacak *Hattuša* şehri de bu dönemde zapdedilmiş ve bir daha iskan edilmemek üzere de lanetlenmiştir. Ancak bu lanet yerine getirilmemiş olacak ki *Hattuša*, Hitit devletinin başkenti olarak seçilmiştir. İlk kral olan I. *Hattuşili*, kaynaklarda kendisinin atalarının *Kuşşara* hanedanından geldiğini söylemiş ve kendisi de *Kuşşara* şehrinde ölmüştür. Yazdırdığı vasiyetinde de kendisinden sonra krallığın başına torunu *Murşili*'nin geçmesini istemiştir.

Bütün bu olayların M.Ö. 1900 yıllarını kapsayan Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın geç safhası ve hemen sonrasında meydana geldiği ve bu dönemde *Neşa* kentinde Kral *İnar* ve oğlu *Warşama*'nın hüküm sürmüş oldukları da bilinmektedir. Çivi yazısı ile Asurca kaleme alınmış pişmiş toprak tabletlerde adı geçen, gerek bu özel isimlerden ve gerekse diğer kelimelerden, Hititler'in Anadolu'da bulundukları açıkça belli olmaktadır. Bu durum bir önceki yüzyılda da, yani M.Ö. 2000 yıllarını kapsayan Koloni Çağı'nın erken safhasında da aynıydı. Ayrıca, yine Hititler gibi Hint-Avrupalı oldukları kelime yapılarından anlaşılan Pala ve Luwi adlı kavimlerin de Anadolu'da yaşadıkları bilinmektedir. Verilerin değerlendirilmesinden Luwiler'in Batı ve Güney Anadolu'da, Palalar'ın ise Kastamonu civarında yaşadıkları anlaşılmıştır.

Bu filolojik değerlendirmeler, ayrıca, Anadolu'da en eski yerli halk olarak tanımlanan Hattiler dışında M.Ö. 2. binyılın ilk çeyreğinde Hitit, Pala, Luwi gibi Hint-Avrupa kökenli insanlar ile Asianik kökenli Hurriler'in ve ticaret yapmak için Anadolu'ya gelmiş olan Sami kökenli Asurlular'ın da yaşamış olduklarını göstermiştir. Daha sonraki Hitit dönemine tarihlenen Boğazköy arşivindeki belgelerin incelenmesinden de Anadolu'da sekiz ayrı dilin kullanılmakta olduğu görülmüştür.

Anlaşıldığı kadarıyla *Pithana*'nın başlayıp, *Anitta*'nın tamamladığı ilk siyasi birliğin kurulmasıyla birlikte Asurlular ile Hurriler ülkelerine çekilmişler, Hattiler ise Eski Hitit Devleti döneminde eriyip kaybolmuşlardır. Ancak, Hatti kültür izlerinin Hitit dini edebiyatında yaşamış olduğunu arşivlerde ele geçen tabletler göstermektedir.

Hattiler'in Anadolu'nun bilinen ilk yerli halkı olduğu ve M.Ö. 3. binyılın son çeyreğinde Kızılırmak Nehri kavsi içinde yaşamış oldukları genellikle kabul edilmiştir. Bu durumda Alaca Höyük, Eskişehir, Horoztepe, Alishar, Kültepe, Maşat Höyük, Kaman-Kalehöyük gibi şehir devletlerinin kültürlerinin sahipleri Hattiler'dir. Kuzey Anadolu'da Karadeniz kıyısında Kocagöz Höyük, İkiztepe, Düdartepe'de ve Orta Anadolu'da Acem Höyük, Konya-Karahöyük'de, Ankara yakınlarındaki Karaoğlan, Ahlatlıbel, Koçumbeli,

Friyokuşu, Karayavşan, Polatlı'da, daha batıda Demirci Höyük, Küllüoba, Kusura, Beycesultan, Aphrodisias, Sema Höyük - Karataş'ta ve Ege kıyılarındaki Troya, Beşiktepe, Baklatepe ve Limantepe'de, güneyde Yumuktepe ve Gözlükule'deki şehir devletlerinde ortaya çıkartılan kültürleri kimler veya hangi kavimler yaratmıştı? Kızılırmak kavsi içinde olduğu gibi Anadolu'nun diğer bölgelerinde İlk Tunç Çağı III öncesinde zengin ve gelişmiş kültürlerin var olduğu, biraz evvel saydığım yerleşmelerin bazılarında ve ayrıca Büyük Güllücek, Ilıpınar, Fikirtepe, Orman Fidanlığı gibi merkezlerde de rastlanmıştır. Bu kültürlerden daha erkenleri ise, Köşk Höyük, Hacılar, Batı Çatal Höyük, Kuruçay, Höyücek, Bademağacı, Can Hasan'da ve yerleşik düzene geçme dönemi ile hemen sonrasında Aşıklı Höyük, Çatal Höyük, Suberde, Erbaba, Can Hasan, Hacılar, Kuruçay, Bademağacı gibi merkezlerde görülür.

Bütün bu merkezlerdeki kültürler incelendiğinde, yerel özellikler yansıtmalarına rağmen bir bütünlük gösterirler. Bölgelerdeki çağdaş kültürel gelişimler aşağı yukarı aynı düzeydedir. Bu dönemlerde çok hızlı bir modanın çok çabuk yayıldığı da bir gerçektir. Bu gerçeğin nedeni de ticaret, daha doğrusu metal ticaretidir. Çanak-çömlekte pek görülmeyen benzerlikler metal eserlerde oldukça çarpıcıdır. Bakırın saf kullanımı, arsenikle alaşımı, daha sonra da kalayla olan alaşımının eser yapımında kullanılması hemen hemen aynı zamanda gelişmiştir. Eser tiplerinde görülen yerel farklılıklar atölye ve usta becerisinin yanı sıra, sosyo-ekonomik yapıdan kaynaklanmış olmalıdır. Troya, Alaca Höyük, Horoztepe ve İkiztepe metal eserlerinin çokluğunun nedeni maden kaynaklarına yakınlıklarından olmalıdır.

Alaca Höyük'te ele geçen ve dönemin teolojik yapısını yansıtan, metalden insan ve hayvan heykelcik ve figürinleri ile sembolleri, burada yaşayan halkın, Anadolu Neolitik Çağı'nda ortaya çıkan Ana Tanrıça ve Boğa kültürlerini devam ettirdiklerini açıkça göstermektedir. Bu tür metal eserlerin daha da sembolleşmiş örneklerine Karadeniz'in kıyısında ve Kızılırmak Nehri'nin hemen kenarında (Resim 1) M.Ö. 5. binyıl ortalarında kurulmuş olan Samsun İkiztepe'de (Resim 2) de rastlandı. Çatal Höyük'te M.Ö. 7. binyılda ilk örnekleri görülen (Resim 3) sıra boğa boynuzlu semboller (Resim 4) veya bir çift boğa boynuzu sembolü (Resim 5) bu ilişkinin açık kanıtlarıdır. Kazılarda ele geçen pişmiş toprak boğa figürinleri (Resim 6) ve boğa başı kabartma bezeli kap parçası (Resim 7) ile pandantif (Resim 8) İkiztepe'de yaşayan halkın boğa kültü ile ilgilendiklerini açıkça göstermektedir.

İlk Tunç Çağı III'e tarihlenen ahşap bir yapı kalıntısı içinde ele geçen uzun gövdeli bir kap (Resim 9) üzerinde görülen bir çift "W" motifi (Resim 10), İkiztepe'de Hatti Fırtına Tanrısı *Taru*'ya veya Hitit Fırtına Tanrısı *Tarhu*'ya

tapınıldığını göstermektedir. Çünkü boğa boynuzunun sembolleştirilmesi ile gelişmiş olan ve daha sonra Hitit fırtına tanrısı *Tarhu/Teşup*'un ideogramı olan "W" motifinin en eski bilinen örneğidir (Seidle 1983: 151 vd.). Bu bize, ayrıca, *Tarhu/Teşup* ve *Taru*'nun aynı tanrı olduklarını ve M.Ö. 2. binyıldan çok önceleri Hititler'in, yani Hint-Avrupalılar'ın Anadolu'da yaşadıklarını teklif eder. Aynı zamanda, Anadolu'nun en eski bilinen halkının, yani Hattiler'in tanrısı *Taru*'nun, *Tarhu*'dan gelişmiş olabileceğini söyler, çünkü boğa ve boynuzları Neolitik Çağ'dan beri Anadolu'da uygulanan yerel bir kültürün sembolleridir.

Bir çift boğa sembolüne Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nın geç safhasında kaplar üzerinde görülen damga baskılarda da rastlanır. Bu baskılar krali işaret olarak yorumlanmıştır. Halbuki, bunların boğa kültürü ile ilgili tapınak kaplarını simgelemek için kullanılmış oldukları, ele geçtikleri Eski Hitit Dönemi'ne ait yapılardan anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, İlk Tunç Çağı III mezarlarında ele geçen kabartmalı mızrakuçları Güneş Kültü ile ilgili Hitit/Hatti tanrı ve tanrıçalarının Hitit öncesinde Anadolu'da tapınılmış olduğunu göstermektedir. Bu mızrakuçları, başlarının üstünde birer disk bulunan bir tarafında kadın, diğer tarafında bir erkek figürü ile kabartma olarak bezenmişlerdir (Resim 11). Bu figürler (Resim 12) büyük olasılıkla, Hitit metinlerinin bahsettiği Hatti Güneş Tanrısı *Eştan* veya Hitit Güneş Tanrısı *İştanu* ile Güneş Tanrıçası *Wuruşemu*'yu temsil etmiş olmalıdır. Bu durumda İkiztepe'nin, dolayısıyla Orta Karadeniz Bölgesi halkının M.Ö. 2. binyıl öncesinde Hititli-Hattili oldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca, bu dönem insan betimlemelerinde yüzler oval biçimli olup, gözler çukurcuklarla ve burun da düz bir kabartma olarak betimlenmiştir (Resim 13). Bu şekil, bir yerde Hitit, daha doğrusu Luwi hiyeroglif yazıtlarındaki tanrı ideogramını yansıttığını söylemektedir¹.

Bütün bu verilerin değerlendirilmesinden sonra gerek İkiztepe'de, gerekse Orta Karadeniz'in genelinde oturan halkın, zaten burada binlerce yıldan beri yaşayan ve Hititler'in atası olan Hint-Avrupalı otoktan bir kavim olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda, M.Ö. 3. binyılı Anadolu'sunun otoktan halkı olarak kabul edilmiş bulunan Hattiler'in Anadolu'daki konumu karşımıza çıkmaktadır. Artık bu halkın ne zamandan beri Anadolu'da bulunduğu tartışılmalıdır, kanısındayım. Bana göre, Asianik kökenli bu halk Anadolu'ya sonradan gelmiştir. Olasılıkla Hurriler'in Doğu Anadolu'ya gelişleri ile de ilgili olmalıdır. Alaca Höyük'de İlk Tunç Çağı tabakalarında ele geçirilen siyah astarlı ve parlak perdeli çanak-çömleklerin Doğu Anadolu

Karaz örneklerinin benzerleri olduğu da bir gerçektir. İkiztepe'de de İlk Tunç Çağı II'den itibaren bu tür kap örneklerine rastlanır (Resim 14).

Diğer taraftan Ekrem Akurgal, Tahsin Özgüç'e Armağan kitabındaki kısa makalesinde, Alaca Höyük ritual standartlarının Hitit mi, yoksa Hatti kralarının mı krali sembolleri olduğu sorusuna, açıklık getirmeğe çalışmıştır (Akurgal 1989: 1-2). Standartların aniden ortaya çıkışları ve benzerlerinin Hititler'in geldiği kesin bölge olan Maikop'ta bulunmuş olması; boğa, geyik, panter gibi figürlerin standartlar üzerinde yer almış olması, bunların *theriomorfik* sistem bir dine ait olduğuna, fakat Hatti tanrılarının insan isimleri taşıması nedeniyle Hattiler'in *anthropomorfik* bir tapınmayı tercih ettiklerini söylemiştir. Ayrıca, Alaca Höyük prens mezarlarındaki ölü gömme geleneğinin Hint-Avrupalı Miken, Frig ve Maikop halkları ile çarpıcı şekilde benzediğine dayanarak, standartların Hititler'e ait olduğunu ve bunların M.Ö. 2300-2100 yılları arasına değil de, yaklaşık M.Ö. 2100-2000 yıllarına tarihlenmesi gerektiğini teklif etmiştir.

Akurgal'ın, standartların Hattiler'den ziyade Hint-Avrupalı Hititler'e ait olduğuna doğru yaklaşımının çok yerinde olduğu kabul edilmelidir. Ancak, bu eserlerin M.Ö. 2100'den sonraya tarihlendirilmelerini kabul etmek mümkün değildir. Çünkü, standartlarla beraber bulunmuş olan çanak-çömlek türü, Hitit'ten ziyade İlk Tunç Çağı III özelliği taşır. Ayrıca, Alaca Höyük standartlarının Horoztepe dışında hiç bir yerde benzeri yoktur. Maikop'da bulunmuş olan bir kaç metal boğa heykelciği (Resim 15) ise, Alaca Höyük'deki geç dönem krali mezarların çağdaşı olan Horoztepe mezarlarında ele geçmiş boğaların benzerleridir.

Alaca Höyük standartları üzerinde görülen boğa, geyik, leopar gibi hayvanların Anadolu'da olduğu da Neolitik Çağ yerleşmesi Çatal Höyük'teki buluntulardan açıkça bellidir ve bunların Anadolu dışında, herhangi bir din ile ilişkisi olmadığı da bir gerçektir. Neolitik kökenli bu figürlerin Alaca Höyük'te kullanılmış olması, bunları ilk kullananların da Proto-Hint-Avrupalı olduklarını gösterir, düşüncesindeyim. Hattiler'in *anthropomorfik* tapınmayı gerçekleştirmeleri, onların Asianik kökenli olması dolayısıyla normal karşılanmalıdır. Bilindiği gibi, Asianik dil grubu kökenli Mezopotamyalı Sümerler'de bu din çok gelişmiştir. Bu da bize Hititler'in değil de, Sümerler'in Mezopotamya'ya sonradan geldikleri gibi, Hattiler'in Anadolu'ya sonradan geldiklerini teklif eder. Böylece Alaca Höyük'teki krali ölü gömme türünün de Akurgal'ın ileri sürüldüğü gibi Hint-Avrupalı bir geleneği yansıtmaması olağan karşılanmalıdır.

İlk Tunç Çağı III'e tarihlenen metal eserlerin bazılarında, kalay metalinin diğer bir alaşım elemanı olarak kullanılmış olması ilginçtir ve Anadolu'da bu metalin ticaretinin başladığının çok açık bir göstergesi olarak kabul

¹ E. Masson da bu hususta aynı düşünceleri taşıdığını ifade etmiştir (Masson 1994).

edilmelidir. Bu eserleri üreten metalürjistler, alaşım oranındaki düşüklük nedeniyle yeni tanıdıkları kalayı ya ihtiyatla arsenikli bakıra katarak, alaşım yapmakta, ya da arsenikli bakırdan üretilmiş yıpranmış bir eserin metaline kalay katıp, yeni bir alaşım elde ederek kullanmış olmalıdırlar. Bu metal ustalarının eline kalayın nereden geçtiği bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönem kalayının da doğudan getirilmiş olduğu, biraz sonra üzerinde duracağım, takip eden dönem Anadolu'sunun ticari hayatından belli olmaktadır. Ancak, bu dönem kalayını Anadolu'ya getirmiş olanların takip eden dönemin insanlarından -ki biz bunların Asurlu olduklarını yazılı belgelerden açıkça görmekteyiz- farklı oldukları bilinmektedir. Büyük olasılıkla bu insanlar bana göre M.Ö. 3. binyıllarında Orta Anadolu'da varlıkları bilinen ve Hurriler'in akrabası olan Hattiler'dir. Dillerinin Asianik dil grubunun üyesi olmasından ve ayrıca son yapılan araştırmalarda Gürcü diliyle benzerlik göstermesinden (Girbal 1986), Hattiler'in doğudan ve olasılıkla takip eden dönemde Asurlular'ın kalay metalini elde ettikleri bölgeden gelmiş olmalıdırlar, diye düşünüyorum. Ayrıca, akik, lapislazuli gibi yine aynı bölgede yatakları mevcut olan yarı kıymetli taşlardan yapılmış eserlerin Anadolu'da Kültepe, İkiztepe ve Troya'da ele geçirilmiş olmaları ticari ilişkilerin doğruyla gelişmiş olduğunu açıkça sergilemektedir.

Son zamanlarda, doğulu ve batılı bilim adamlarının bağımsız ve birbirlerinden habersiz olarak geliştirdikleri araştırmaların sonucunda Hint-Avrupalılar'ın dışarıdan gelmedikleri, fakat başlangıcından beri, yani hiç olmazsa Neolitik Devrimden beri Anadolu'da oldukları ve tarımın geliştirilmesi ve yayılması nedeniyle, boğazlar üzerinden Avrupa'ya kadar tedricen gittikleri ileri sürülmüştür.

Rus dilbilimcileri olan T.V. Gamkrelidze ve V.V. İvanov, Rusça yayınladıkları *The Indo-European Language and the Indo-Europeans* başlıklı kitaplarında (Gamkrelidze-İvanov 1984) ve bu kitaplarında ileri sürdükleri teorilerinin temellerini özetledikleri, *Scientific American* dergisindeki "The Early History of Indo-European Languages" adlı makalelerinde (Gamkrelidze-İvanov 1990: 82 vd.) dilbilim verilerine dayanarak Proto-Hint-Avrupalılar'ın anavatanı olarak, Anadolu'nun doğu bölgesini, yani M.Ö. 1. binyılda Urartu ülkesi olacak toprakları teklif etmişlerdir. Ancak, bu teklifin arkeolojik araştırmalarla onaylanması gerektiğini de söylemişlerdir.

Dilbilimcilerin bu önerilerine İngiliz arkeoloğu C. Burney, *Studies in Honour of Tahsin Özgüç*'deki "Hurrians and Proto-Indo-Europeans: the ethnic context of the Early Trans-Caucasian Culture" adlı makalesinde, coğrafi ve arkeolojik verileri değerlendirerek karşı çıkmış ve Doğu Anadolu'nun Asianik kökenli bir dile sahip Hurri ülkesi olduğunu söylemiştir (Burney 1989: 45 vd.).

Ben, Burney'in bu görüşüne katılıyorum ve Doğu Anadolu'da Hurriler'in, Anadolu'nun diğer bölgelerinde ise Proto-Hint-Avrupalılar'ın yaşamış olduklarına inanıyorum. Proto-Hint-Avrupa dilindeki bitki ve hayvan adlarının, yaşadıkları ülkenin engebeli ve dağlık bir yer olduğuna delalet ettiği ileri sürülmüştür. Rus dilbilimcileri Proto-Hint-Avrupa dilinde tarif edilen arazinin Balkan Yarımadası'ndan, dağlık Kafkasya'ya kadar uzanan Karadeniz'in güney sahilinin güneyinde yer aldığını ve burada tarımdaki evrimin geliştiğini ve böylece Proto-Hint-Avrupalılar'ın buradan batıya yayıldıklarını söylemektedirler.

Proto-Hint-Avrupa dilindeki arpa, buğday, flaks; elma, vişne ve bunların ağaçları; böğürtlen ile bitkileri ve üzüm ile üzüm bağları için kullanılan kelimeler ile ekim ve hasat yapmakta kullanılan değişik alet adları, M.Ö. 2. binyıl öncesi Kuzey Avrupa'sında ve Karadeniz kuzeyinde bilinmeyen bir yaşam tarzına işaret etmektedir. Bu da Hint-Avrupalılar'ın anavatanının Avrupa dışında ve tarımın geliştiği bir bölgede olduğunu teklif etmektedir. Bu bölgenin de evvelce düşünüldüğü gibi Karadeniz'in kuzeyinde değil, biraz evvel açıkladığım arkeolojik verilerin desteklediği Anadolu'da olduğu bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan, diğer bir İngiliz arkeoloğu olan C. Renfrew, *Archaeology and Language: the Puzzle of Indo-European Origins* adlı kitabında (Renfrew 1998) ve onun özetini içeren *Scientific American* dergisinde yer alan "The Origins of Indo-European Languages" başlıklı makalesinde (Renfrew 1989: 82 vd.) Hint-Avrupalılar'ın anavatanının Anadolu olduğu ve bu ırkın evvelce düşünüldüğü gibi akınlarla değil, sessiz ve sakin bir biçimde tarımın yayılmasına paralel olarak ilerleyerek Avrupa'ya geldiklerini söylemiştir.

Ben bu görüşe de katılıyorum ve arkeolojik verilerin bu teoriyi desteklediğine inanıyorum. Her şeyden önce Hititler'e mal edilen çok hızlı çarkta yapılmış bej veya kırmızı rengin tonlarında astarlı, iyi pişirilmiş, parlak perdahlı keramiğin Anadolu'nun yerel yeni bir ürünü olduğu, artık son dönem kazı ve araştırmalardan açıkça anlaşılmıştır. Yalnız Kızılırmak kavsi içinde bulunduğu söylenen çanak-çömleğin bugün Sivas-Elazığ'dan Ege Denizi'ne kadar, Karadeniz kıyısından Çukurova'ya kadar geniş bir alana yayılmış olduğu Göller Bölgesi'nde Bademağacı'nda, Ege'de Klazomenai-Limantepe'de, Eskişehir-Kütahya-Tavşanlı Bölgelerinde, kuzeyde Düdartepe ve İkiztepe'de, doğuda Keban Tepecik ve Norşuntepe ile Sivas Bölgesi'nde Kuşaklı'da ve güneyde Yumuktepe ve Gözlükule'de bulunan örneklerden saptanmıştır.

İkiztepe'de bu çanak-çömlek türü (Resim 16) Orta Anadolu'da olduğu gibi M.Ö. 2100 yıllarında ortaya çıkmıştır. Bunun yanısıra Orta Anadolu türü

başlı iğneler (Resim 17) de görülür. Keramikçi çarkı güneyde daha önce kullanıldığına göre de, bu çanak-çömlek türü güneyden gelmiş olmalıdır. Bu tür kullanılmadan önce Orta Karadeniz Bölgesinde İlk Tunç Çağı III'de görülen çanak-çömleği kullanan insanlara ait mezarlarda ortaya çıkartılan iskeletlerin (Resim 18) incelenmesinden, bunların Alaca ve Horoztepe mezar iskeletlerinden daha farklı olduğu ve bunların bütün Karadeniz'in etrafında oturan halkla aynı özellikleri taşıdıkları antropolojik açıdan saptanmıştır (Backofen 1985 ve 1987). Bu durumda, Orta Karadeniz Bölgesi halkının zaten Proto-Hint-Avrupa kökenli olduğu ortaya çıkmaktadır. Keramiğin gelişiminden ve paralelleri çok az bulunan metal eserlerin varlığından da, buraya dışarıdan herhangi bir kavmin gelmediği veya göç etmediği de anlaşılmaktadır.

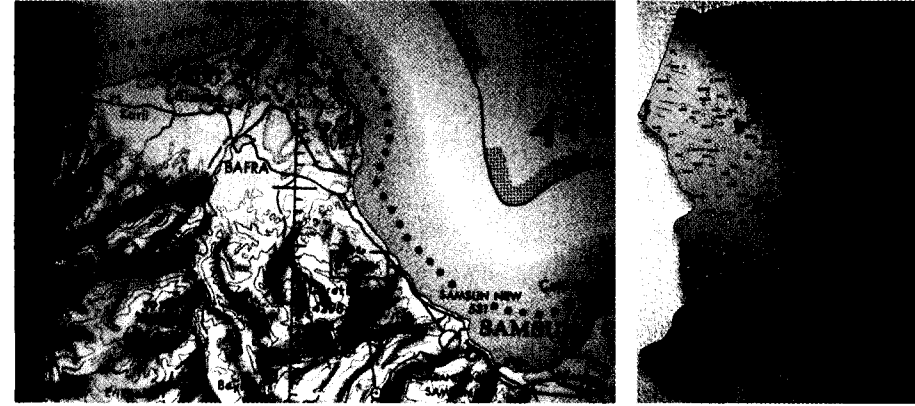
Diğer taraftan, F. Sommer *Hethiter und Hethitisch* başlıklı kitabında, (Sommer 1947: 1-2) Güneş doğudan doğar düşüncesiyle Güneş Tanrısı için yazılmış bir Hitit ilahisine dayanarak Hititler'in Hazar Denizi'nin kıyısında yaşadıklarını ve oradan gelmiş olabileceklerini söylemiştir. Söylediği doğru olabilir. Ancak, gelenler Hititler değil Hattiler olmalıdır. Ayrıca, Karadeniz kıyılarında da Güneş muhteşem bir görüntü ile doğmaktadır (Resim 19). Bu nedenle Güneş'in denizden doğuşu ile göçleri ilişkilendirmek oldukça iddialı ve aynı zaman da gülünç gözükmemektedir. Kabartmalı İkiztepe mızrak uçları üzerindeki insan figürlerinin Güneş'i temsil eden disklerle gösterilmiş olması, bu Hitit ilahisinin daha kuvvetli bir olasılıkla ve daha mantıklı düşünüldüğünde Karadeniz kıyısında doğmuş olduğu, kanısındayım.

Seçilmiş Kaynakça

- Akurgal, E.
1989 "Are the Ritual Standarts of Alacahöyük Royal Symbols of the Hattian or the Hittite Kings?", *Anatolia and the Ancient Near East*, Ankara.
- 1996 "Anatolia", *History of Humanity* Vol.II, Paris: 205-223.
- Alp, S.
2002 *Hitit Çağında Anadolu*, Ankara.
- Backofen, U.W.
1985 "Anthropologische Untersuchungen der Nekropole İkiztepe/Samsun", *III. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 421-425.
- 1987 "Paleodemography of the Early Bronze Age Cemetery of İkiztepe-Samsun", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı*: 175-180.
- Burney, C.
1989 "Hurrians and Proto-Indo-Europeans: The Ethnic Context of the Early Trans-Caucasian Culture", *Studies in Honour of Tahsin Özgüç*, Ankara: 45-52.
- Calmeyer-Seidl, U.
1983 "W", *Festschrift für Kurt Bittel*, Mainz: 151-154.
- Childe, V.G.
1968 *The Dawn of European Civilization*, London.
- Crossland, R.A.
1971 "Immigrants from the North", *Cambridge Ancient History*, Cambridge: 824-876.
- Gamkrelidze, T.V. - V.V. İvanov
1984 *The Indo-European Language and the Indo-Europeans*, Tiflis.
- 1990 "The Early History of Indo-European Languages", *Scientific American*, March: 82-89.
- Girbal, C.
1986 *Beiträge zur Grammatik des Hattischen*, Frankfurt a.M. Main.
- Mallory, J.P.
2001 *In Search of the Indo-Europeans; Language, Archaeology and Myth*, London.
- Masson, E.
1994 "Le Pays Des Hittites", *Les Hittites; Civilisation indo-européenne à fleur de roche*, Dijon: 40-61.
- Mellaart, J.
1958 "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean", *American Journal of Archaeology* 62: 9-33.
- Renfrew, C.
1989 "The Origins of Indo-European Languages", *Scientific American*, October: 82-90.

- 1998 *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins*, London.
- Sergent, B.
1994 "Les Hittites et la Diaspora Indo-Europeenne", *Les Hittites; Civilisation indo-européenne à fleur de roche*, Dijon: 12-19.
- Sevin, V.
1998 "Eski Anadolu Halkları: Mozaik Genel Bir Bakış", *Palmet II*: 21-36.
- Sommer, F.
1947 *Hethiter und Hethitisch*, Stuttgart.

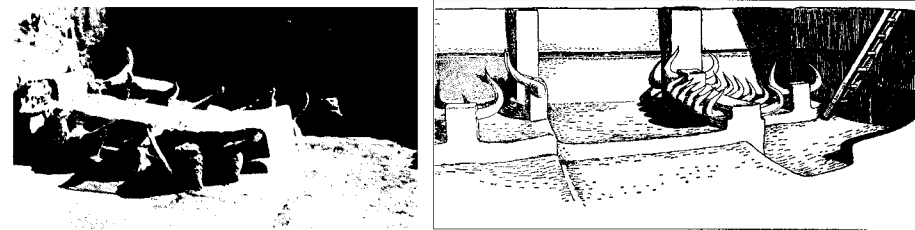
Prof. Dr. Önder Bilgi
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilimdalı Başkanı
34459 İstanbul
o_bilgi@superonline.com

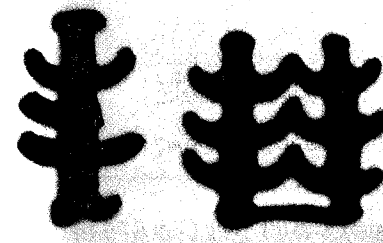
Resim 1 Orta Karadeniz Bölgesi: Kızılırmak Nehri ve İkiztepe.

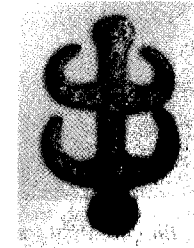
Resim 2 Samsun İkiztepe örenyeri, doğudan.

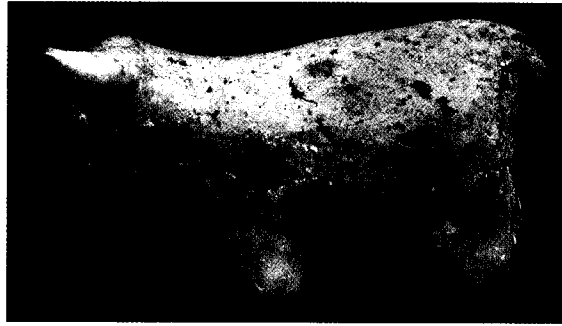
Resim 3 Çatal Höyük sıra boğa boynuzlu kil tezgahlar.

Resim 4
Sıra boğa
boynuzlu
arsenikli-bakır
semboller, İlk
Tunç Çağı III.

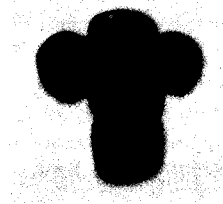
Resim 5
Bir çift boğa
boynuzlu
arsenikli-bakır
sembol, İlk
Tunç Çağı III.

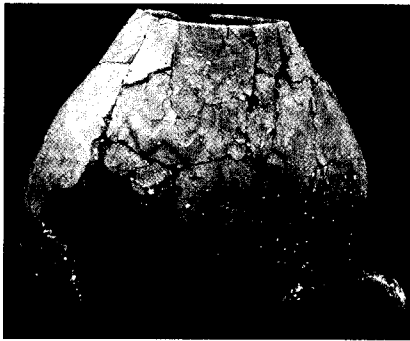
Resim 6 Pişmiş toprak boğa figürünü, İlk Tunç Çağı II.

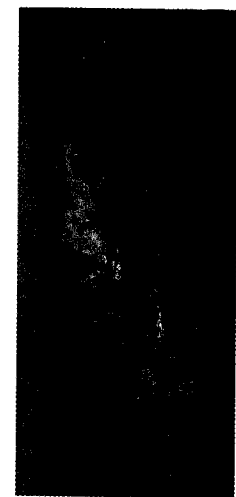
Resim 7
Boğa başı kabartma
bezekli pişmiş
toprak kap parçası,
Geç Kalkolitik Çağ.

Resim 8
boğa başı pandantif,
İlk Tunç Çağı III.

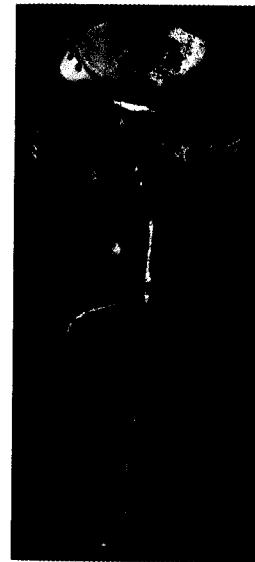

Resim 9-10 Bir çift "W" Motifi kabartmalı pişmiş toprak kap (İlk Tunç Çağı II/III) ve kabartmadan detay.

Resim 12 Kabartmalı mızrakucu üzerindeki kadın ve erkek figürlerinin detayı.

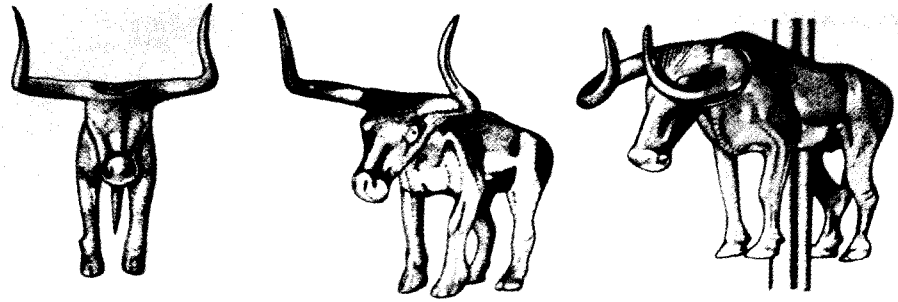
Resim 11
Bir tarafında kadın, diğer tarafında erkek figürü ile Güneş Kursları'na sahip arsenikli-bakır mızrakucu, İlk Tunç Çağı III.

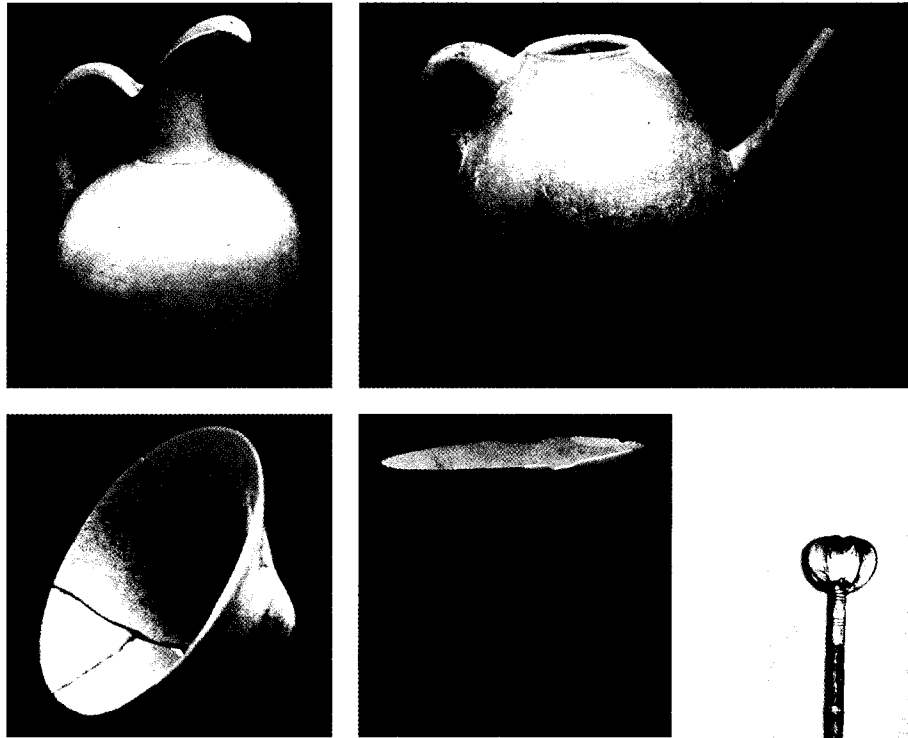
Resim 13
Oval yüzlü pişmiş toprak kadın figürünü, İlk Tunç Çağı III.

Resim 14 İçi ve dışı değişik renk astarlı ve parlak perdahlı pişmiş toprak kaplar, İlk Tunç Çağı II/III.

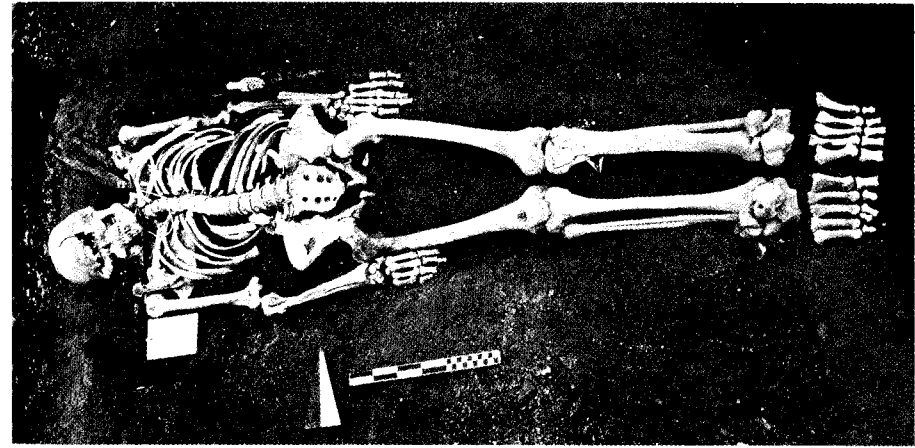

Resim 15 Maikop'ta bulunmuş olan tunç boğa heykelcikleri, İlk Tunç Çağı III.

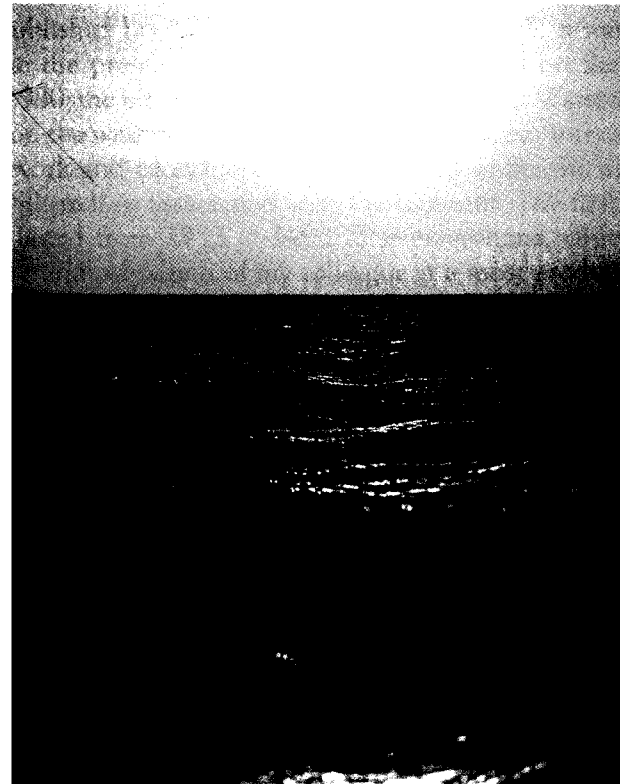

Resim 16
Hitit türü pişmiş
toprak kaplar,
Orta Tunç Çağı.

Resim 17
Portakal dilimi başı altın
kaplamalı arsenikli-bakır
iğne, Orta Tunç Çağı.

Resim 18 İkiztepe'de ortaya çıkan basit toprak bir erkek mezarı, İlk Tunç Çağı III.

Resim 19 Karadeniz'in Bafra kıyılarında güneşin doğuşu.

A Neolithic and Chalcolithic Settlement in Anatolia: Köşk Höyük*

Aliye Öztan

Köşk Höyük is a good example of small sites which are usually not chosen for excavation but which provide important data, upon investigation, for clarifying certain periods.

The mound, which is located immediately to the north of the town of Bahçeli, in the district of Bor-Niğde, was first discovered by Richard Harper and Margaret Ramsden in 1964 through a survey of Central Anatolia. When Ian Todd published his finds from the mound in 1965, it was called Köşk Pınarı due to the presence of the water source located on the slope of the mound. In 1980, the pit opened by the Turkish National Waterworks revealed some finds on the western slope and the Niğde Museum intervened on time to stop the work and excavations started in 1982 under the directorship of Prof. Uğur Silistreli in association with the museum. The first phase of the excavations lasted from 1983 to 1990. The excavations, which were interrupted by the untimely death of my colleague at a most productive age, were resumed in 1995 under the directorship of the Niğde Museum¹. I would like to commemorate my friend once more through this article, who introduced Köşk Höyük to the academic world through his excavations and publications. This presentation is aimed to provide a general account of Köşk Höyük, incorporating finds from both recent and earlier excavations.

Köşk Höyük is located on the northern slope of a limestone outcrop within a fertile region and occupies a dominating position on the eastern fringes of the Bor Plain. Another important environmental factor which affected the choice of settlement location is the presence of a water source in close proximity to the site.

* This article is based on a paper delivered on 19.03.2003 in the framework of the annual conferences of the Turkish Institute of Archaeology (Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü).

¹ The excavations at Köşk Höyük are also supported by the Directorate of Scientific Research Projects of Ankara University (BAP No. 2002-09-01-011).

A pool was constructed, during the Roman period, on this source. This continued to be important during later periods and the water, which was carried via an aquaduct, provided for the ancient city of Tyana.

During the Roman period, apart from a domestic building constructed on top of the mound, the eastern, northern and western slopes of the mound were used as a cemetery. These areas were similarly used in the Byzantine and early periods of the Turkish Republic. In this article, the characteristics of the settlement during the Neolithic and Chalcolithic periods - i.e. from the second quarter of the 6th millenium BC to the beginning of the 5th millenium BC - will be dealt with.

Architecture of Level I

The presence of five levels have been discerned in the excavations, which still have not reached bedrock. The latest level (Level I) is differentiated from the rest of the stratified deposits through its architecture and small finds. The settlement was apparently constructed according to a predetermined plan. All of the excavated buildings are variations of a single plan (Plan 1). In this period, the residences are, as a rule, single-roomed, and the entrance to these buildings, which were constructed adjacent to each other, is always located on the short side of the building. The doors were placed on the inner face of the wall. The buildings are accessed by one or two steps. The door-posts on both sides of the entrance are plastered with clay. The inner accessories are also similar in all buildings (Fig. 1). Niches are found in the walls, one always facing the entrance. Platforms, silos, hearths, tennurs, and clay boxes are found in almost every house. The second platform, found in most houses, was used as a workplace. A squarish platform, which probably also functioned as a bed, always bordered the wall of the storage space located opposite the entrance. Two sides of these platforms were constructed of stone or mudbrick and after being filled with stones or soil, were carefully plastered over with clay. The fireplace found centrally in most buildings must have been used for heating. The workplace, tennur, and oven are always located to the left of the entrance. At the end of the room, again located opposite the entrance, was an area separated by a dividing wall, used as a storeroom. The flat roof was supported by 2-4 posts. The number of posts vary according to the dimensions of the building. The roof was constructed of wood, reed and mud plaster.

Most of the houses also used part of the street located in front of their entrance. Large ovens and silos were constructed in these areas. An access

hole was placed on the wall of the silos at the part closest to the entrance, starting from the street level and round at the top. This facilitated access to the material stored inside.

Only two of the houses from Level I are multi-roomed, continuing the tradition of the earlier levels, to be discussed below.

A fire, which enveloped the entire settlement 50-60 years after the construction of this level, resulted in the loss of all the properties of Köşk Höyük's inhabitants. The survivors continued to live in much smaller houses constructed over this level, sometimes utilising the walls of the earlier houses. In this new level the houses are again single-roomed and while storage facilities, platforms and tennurs were no longer constructed, hearths continued to be built both inside and outside the houses. It appears that the settlement was impoverished during this time and was abandoned after a short period. This period is dated to the beginning of the 5th millenium BC through 14C and dendrochronological methods (Kuniholm - Newton 2002: 276).

Burial Habits of Level I

During this period, the inhabitants of Köşk Höyük buried their dead under the platforms or at the feet of walls, as in previous periods. Streets and open squares were, though rarely, also used for this purpose. Two-thirds of the burials are of infants. A large part of the remaining third are of children and the rest of adults. These graves provided data on the burial habits and the perception of afterlife of the settlement's inhabitants. The dead were always buried in a contracted position in simple pits or jars. There is no unity in the orientation of graves. Grave goods were present, especially in infant burials. These displayed considerable variation and included at least a single vessel in almost every grave, and shells, bone borers, obsidian tools or production refuse, jewellery, seals, burnishing tools, ochre and or limonite lumps. While some were probably regarded as necessary for the afterlife, others clearly have symbolic associations.

Pottery and Small Finds of Level I

Many finds, most preserved *in situ* due to the disastrous fire which ended the settlement, provide information on the lives, occupations and beliefs of its inhabitants. Pottery, which forms the majority of finds in most settlements, consists of locally made monochrome wares and painted wares which are known to have been imported. All pottery was hand-made and are,

in decreasing order of frequency, black, grey or red slipped and almost all are burnished to a glossy finish. They functioned as storage, cooking, eating and drinking vessels. Bowls, jars, vases, storage jars, cups, dippers and lids of various sizes were manufactured. Vertical or horizontal handles display certain distinguishing characteristics in Level I. The vertical handles applied to storage jars and vases are found in pairs in close proximity to each other. The ends of horizontal strap handles which meet the body of the vessel are always rounded. Relief decoration is found on some bowls, vases and storage jars. These display a limited repertory consisting of bull horns and human eyebrows/eyes and were applied only on the shoulders or next to the handles of the vessels. A few vessels have handles decorated with modelled animal (antelope) heads.

An interesting feature of Level I at Köşk Höyük is the use of some broken vessels after repair. The vessels which cracked or broke during use were mended and the cracks covered over with bitumen applied on the interior and the exterior of the vessels. This can be quite frequently observed on storage jars, vases and bowls (Özkan- Faydalı 2003: Annex 2).

The only group of painted pottery from Level I belongs to Can Hasan 2 B types (Özkan 2002: Fig. 15). Almost all examples of this group were recovered as sherds from two houses close to the centre of the mound.

Zoomorphic vessels, assumed to have been used for ritual purposes, continue the forms of earlier levels. Bulls and tortoises are the only animals represented either entirely or as protome (Özkan- Faydalı 2003: Fig. 12-13).

As in other contemporary settlements, the inhabitants of Köşk Höyük represented their deities in human form. The stone and baked clay figurines of Level I were fashioned as schematic or figurative representations. Some display traces of having been painted with ochre. The goddess figurines of this level mainly continue the tradition of earlier levels. But the goddesses, which rarely exceed 5 cm in height, with roughly shaped conical body and wearing conical headdress are only found in Level I. The round eyes, which almost cover the entire face, are applied in relief. No other details were modelled apart from the nose which is also applied as a small knob and the mouth is represented by a small depression. The arms, at times only one of which is represented, are small knobs (Özkan-Faydalı 2003: Fig. 33).

Animal figurines found singly or in groups represent desired livestock. The head or one or more of the feet are usually missing. Among the animals which can be discerned are bulls, goats and a cow, all four teats of which are modelled (Fig. 2).

The inhabitants of Köşk Höyük also manufactured tools and jewellery from the bones and horns of goats, sheep, oxen and deer. The stones used to produce pointed tools have also been recovered in the excavations. Borers and needles testify to the presence of various production activities, especially leather-working. Spades, spoons, single- or double-sided handles, knife handles and beads of bone and shell display a continuity of earlier traditions (Özkan 2002: 510 ff.).

Architecture of Levels II-V

Levels II-III of Köşk Höyük are of similar plan in terms of architecture. Although investigated in a very restricted area, Levels IV-V also exhibit the same characteristics. The buildings, which are separated from each other by streets, are rectangular, square or irregular in plan (Özkan et al. 2002: Plan 1). While some buildings are single-roomed, others have two to four rooms, one of which is larger than the rest. Circular or rectangular hearths and workplaces are found in every house. The platform, if present, is always located in the largest room. In the part of the building which served as the storage area numerous clay bins grouped together like cells are typical (Fig. 4). Hearths, ovens and storage rooms/silos were constructed outside, according to need.

The architecture of Levels II-V has developed irregularly around streets, usually terminating in dead-ends, or around squares. In contrast, the settlement layout of Level I appears planned. This change in settlement planning cannot be explained by a time gap, as the settlement of Level I was constructed directly on Level II. On the other hand, the arrival of a new group of people at this time resulting in such a new arrangement, cannot currently be supported by hard evidence. We would like to interpret this development as a change in the social system.

Burial Habits of Levels II-V

Data concerning the burial habits of the earlier levels of Köşk Höyük come from Levels II-III. No graves have yet been encountered in Levels IV-V. During the period of Levels II-III the dead were buried inside the houses, under the platforms or next to the walls. The graves are usually simple pits or jars. The dead were laid in a contracted position. Goods used in life were put into the grave as grave goods and these were originally intended for daily as well as ritual use like sherds belonging to pottery with relief decoration, goddess figurines, seals, bracelets, necklaces and rings. Among jewellery, beads

are the most common. Besides shells and small stone beads of various shapes, animal heads made of semi-precious stones like cornelian, onyx and turquoise were also discovered.

Another important feature of Köşk Höyük burials is the plastering of the skull. This treatment must have been undertaken for people of special status and the skulls treated in this manner were either preserved on the platforms or buried under them. Such skulls have been encountered in Levels II-III. The single find from Level III was uncovered on the platform of a house (Silistreli 1989a: 62, Figure 7; Silistreli 1989c: 502, Pl. V, 3). A group of skulls from Level II was scattered on the house floor, individual pieces lying about 1.5 m from each other. Three of them were in pieces, while the other lay on its side. The second group, consisting of at least five skulls were buried collectively under the platform of a house belonging to the same level (Özkan et al. 2002: 336, Fig. 1) (Fig. 5).

There is currently no information on the locale where the flesh was removed and how this process was executed. But modelling the skull was apparently practiced in two ways. In some cases the neck was also modelled along with the head, whereas in others only the face was modelled (Özkan 2002: Fig. 6 and 5). On the single example from the former group, no other details were modelled on the face apart from a crescentic ear in relief. The ear opening is represented by a depression. The neck also acts as a support for the head, the underside of which was rounded. The skulls belonging to the latter group are preserved nearly whole or were discovered in pieces. Modelled pieces with traces of ochre were discovered. Eyes, nose and ears were moulded naturally on the examples from Levels II and III. On some examples, the eye-sockets were filled with clay and the eyelids indicated by a thin line, giving the face the impression of sleeping. On some examples the clay covering the eye-socket was modelled like a large almond and the eyelids shown as a relief band (Fig. 6). A rounded black stone placed in the eye provided the plastered face with a lively appearance.

Modelling of skulls in the ancient Near East are known from central and southern Levant at Tell Ramad, Beisamoun, Kfar Hahores, Ain Ghazal, Jericho and Nahal Hemar. All examples from these sites date to the period starting with Late Natufian and continuing into PPNB. Despite the lack of data from the intervening eras, the same tradition is represented in Anatolia by the finds from Köşk Höyük. The skulls of Köşk Höyük have sculpted necks, like the examples from Tell Ramad, and modelled lower jaws, known from other sites. In his article on skull cult, Bienert points out that the top

of the head was never plastered and suggests that the skulls "may have had a cover made out of a different material, which was not preserved" (Bienert 1991: 11). In this perspective, the examples from Köşk Höyük demonstrate that the border of plaster application ran along a line from the top of the forehead, behind the ears and reaching the neck. In other terms, the hairline forms the border for plastering. On some examples, this line was modelled thicker, clearly emphasising the border for clay application (Özkan 2002: Fig. 5-6). This demonstrates that after modelling the skull with plaster, hair and probably a headdress or crown was placed on top of the head.

For the time being, the preservation of skull by modelling is limited to certain periods. A link between this tradition observed at Köşk Höyük and earlier traditions of preserving skulls separately or colouring other bones can be postulated. Dying the bones using cinnabar (mercury oxide), or in green (malachite ?) and blue (azurite) dyes is attested in Aceramic Neolithic Çayönü and Ceramic Neolithic Catalhöyük (Mellaart 1967: 207). The bodies of some adults and many children contained within the graves succeeding the Tell Halaf levels at Tilkitepe are also dyed (Özgüç 1948: 11-12). On the other hand, modelled examples from the end of the Neolithic to the beginning of the Early Bronze Age known from southern Russia and the Caucasus, as well as from the Catacomb Culture (second half of the 2nd millennium BC) of the northern Black Sea region (Goren et al. 2001: 672), prove the continuity of this tradition and its spread over a wide area.

Pottery and Small Finds of Levels II-V

The pottery from these levels of Köşk Höyük display technical and morphological characteristics that were to continue into the later level. All are hand-made. Almost all are slipped and burnished. The slip, in decreasing order of frequency, is red, brown, grey, black and buff. Most pottery is monochrome. Forms include storage jars, vases, jars, bowls, plates, cups and boxes. Besides anthropomorphic and zoomorphic vessels produced for special purposes, miniature vessels were placed inside graves. Some of the pottery is decorated using relief, paint and incision. There is no difference in decorated and undecorated vessel shapes.

An original group among the pottery of Köşk Höyük are those decorated in relief. This technique of decoration is frequent in Levels II-III. On the pots, local potters applied models in relief of almost every living being around them, figures they deemed holy, and some symbols. Most of the reliefs are figurative representations of gods, goddesses and animals (Silistreli

1989b: Pl. I-XI). Bulls, cows, deers, leopards, goats, tortoises, snakes and birds are species which can be identified. In some cases only part of the figures were represented like the breasts and arms of a goddess and heads of animals. Goddesses, whose fertility was emphasised, holding hands and dancing, gods posing as master of animals or holding a bunch of cereals in their hands (Fig. 7), heads of deer and oxen displayed on a pole (Öztan 2002: Fig. 12), and a snake about to swallow the fish in its mouth are important iconographic representations. Some of the pottery with relief decoration were further embellished with paint or obsidian.

Some pottery was decorated with paint. The painted designs, applied from the rim to below the widest part of the body, consists of geometric motifs in tones of red and brown. Painted decoration occurs in all pottery forms ranging from anthropomorphic vessels to large storage jars.

God and goddess figurines form an important part of the finds from these levels. Most of them are of baked clay and a few of stone. The god figurines of baked clay are always dressed and wear a conical headdress. They are represented both standing up and in seated positions. Some of these are painted with ochre. The goddess figurines display a wider variety. They can be, seated or standing, young or old (Silistreli 1989: Pls. II-V), but always nude. Although most of the figurines are represented figuratively, schematic figurines were also manufactured (Fig. 8).

Dating

Prof. Silistreli dated Köşk Höyük Levels I-III to the Early Chalcolithic / Late Neolithic periods using relative chronology. The dendrochronological dates and those obtained through radiocarbon dating at the Oxford University laboratory have provided dates of 4911 $\pm$ 102 -58 BC. after calibration for Level I (Kuniholm - Newton 2002: 275-276). Level I, considering its two phases attested in many of the buildings, should therefore be dated to approximately 5100-4900 BC. One sample from Level III and others from the pits of Level III and IV have been dated at the University of Heidelberg. The sample from Level III dates to 5600-5380 $\pm$ 38 BC. According to these results, the mound must have been settled from the second quarter of the 6th millenium BC to the beginning of the 5th millenium BC.

Anadolu'da Bir Neolitik ve Kalkolitik Yerleşme: Köşk Höyük

Küçük olmaları nedeniyle çoğunlukla araştırma alanı olarak seçilmeyen yerleşimlerin, kazılarla incelendiğinde belli dönemlerin aydınlatılmasında ne denli önemli sonuçlar verebileceğine güzel bir örnek Köşk Höyük'tür. Çevresinde bugün de çok verimli bir arazinin yer aldığı Köşk Höyük, Bor ovasının doğu kıyısında ona hakim bir noktadaki kireçtaşı yükseltinin kuzey ucundaki eğimde oluşmuştur. Çevreye hakim bu alanın uç noktasının seçiminde önemli bir başka etken hemen dibinden çıkan bir kaynağın varlığıdır. M.Ö. 5 bin başlarında yerleşim terk edildikten sonra kuzey yamaçları aralıklarla mezarlık alanı olarak da kullanılmıştır.

I. Kat

Ana toprağa/kayaya henüz ulaşılamamış olan yerleşmede V katın varlığı saptanmıştır. Bunlardan I. kat, mimari ve küçük eserler bakımından diğer katlardan tamamen farklı özelliklere sahiptir. Kent I. kat zamanında belli bir planlama ile yapılmıştır (Plan 1). Bütün konutlar aynı planın farklı ölçülerdeki uygulamalarıdır. Birbirine bitişik olarak yapılmış dikdörtgen planlı tek odalı konutlarda giriş daima dar kenardadır. Konutların iç döşemleri de birbirine benzer (Fig. 1). Duvarlarda, biri mutlaka giriş yönünde olmak üzere nişler, seki, silo, ocak, tandır ve kilden kutular hemen her evde bulunur. İşlik, tandır, ocak gibi kısımlar girişin solunda yer alır. Odanın dip kısmında, girişin karşısındaki bir ara duvar ve silo ile bölünmüş alan, depo olarak kullanılmıştır. Düz damı destekleyen dikmelerin sayısı konutun büyüklüğüne göre değişir. Dam örtüsü ağaç ile kamış ve çamurdur.

I. katın inşasından 50-60 yıl sonra yerleşmenin tamamını saran bir yangın Köşk Höyük insanların hemen her şeylerini kaybetmelerine neden olmuştur. Bu felaketten kurtulanlar çoğu yapının enkazı üstüne, bazen de onların duvarlarını kullanarak daha küçük ölçülerde konutlarda barınmışlardır. Kent sakinleri yangın sonrasında iyice fakirleşmiş, kısa bir süre sonra da yerleşmeyi tamamen terk etmişlerdir. Dendrokronoloji ve C 14 ölçümlerine göre Köşk Höyük'ün bu döneminin M.Ö. 5. binin başlarına ait olduğu anlaşılmaktadır.

Köşk Höyük insanları I. kat zamanında ölümlerini evlerine, çoğunlukla sekileri altına veya duvar diplerine gömmüşlerdir. Bu amaçla ender de olsa sokak, meydan gibi açık alanlar da kullanılmıştır. Ele geçen mezarların 2/3 si bebeklere aittir. Kalan 1/3'in büyük kısmı çocuklara azı yetişkinlere aittir. Ölümler daima hocker tarzda, doğrudan toprağa veya kaplara gömülmüştür. Mezarlarda bir yön birliğine raslanmaz. Özellikle bebek mezarlarına çeşitli eşyalar hediye olarak bırakılmıştır. Bunlar, hemen her mezarda en az bir kap olmak üzere, yumuşakça kabukları, kemik deliciler, obsidiyen alet ya da atık parçaları, süs eşyaları, mühürler, perdah taşları, okr ve/veya limonit yumruları gibi çeşitlilik gösterirler.

Her yerleşim yerinde en fazla bulunan çanak çömlek Köşk Höyük I. katında, yerli olan tamamen tek renkliler ve ithal olduğu bilinen bir grup boyalı seramik olarak ayrılmaktadır. Tamamı elde şekillendirilmiş kaplar çokluk sırasına göre siyah, gri, kırmızının tonlarında astarlı ve hemen hepsi parlak perdahlıdır. İşlevlerine uygun olarak değişik boyutta çanaklar, çömlekler, vazolar, küpler, fincan, maşrapa, kapak gibi biçimler saptanmıştır. Gövdeye birleşen kısımları yuvarlatılmış yatay kulplar, kabartma olarak yapılmış boğa boynuzu, insan kaş ve göz betimleri I. katın karakteristik özellikleridir. Dini amaçlı kullanıldıkları varsayılan hayvan biçimli kaplar I. katta tüm hayvan veya hayvan başı ve boynu biçimindeki kaplumbağa ve boğalarla temsil edilirler.

Çağdaşı diğer yerleşimlerde olduğu gibi Köşk Höyük insanları da tanrı ve tanrıçalarını insan şeklinde betimlemişlerdir. I. katın pişmiş toprak ve taştan yapılmış figürinleri şematik ve doğal olarak iki farklı stilde üretilmişlerdir. Bir kısmı aşı boyalıdır. Bunlar arasında 5 cm geçmeyen boyda, geriye doğru yatırılmış konik başlıklı, kabaca biçimlendirilmiş konik gövdeli tanrıçalar I. kata özgüdür.

Birçok konutta grup halinde veya tekil olarak ele geçen hayvan figürinleri sahip olunmak istenen hayvanları simgeler. Bunlar içinde türleri anlaşılabilenler boğa, keçi ve dört memesi de gösterilmiş bir inektir (Fig. 2).

II- V. Katlar

Köşk Höyük'ün II- III. katları mimari açıdan benzer özellikler göstermektedir. Dar sokaklarla birbirinden ayrılmış konutlar dikdörtgen, kare ya da yamuk planlıdır (Fig. 3). Oda sayıları birle dört arasında değişir. Yuvarlak veya dikdörtgen ocaklar, ışıklar hemen her evde bulunur. Depo işlevli mekanlarda, tek odalıların bir duvarı kenarında yer alan çamurdan yapılmış petek biçimli bölmeler karakteristiktir (Fig. 4). Konutların dışına, gereksinime göre ocak, fırın ve depo/silolar eklenmiştir.

Köşk Höyük'ün bu erken döneminde ölü gömme adetleri hakkındaki bilgilerimiz II ve III. katlardan gelmektedir. IV ve V. katlarda henüz mezara raslanmamıştır. II ve III. katlarda ölümler evlerin içine, sekilerin altına veya duvar diplerine gömülmüştür. Mezar biçimleri çoğu basit toprak ve kap olmak üzere iki tiptir. Ölümler mezara hocker olarak yatırılır. Yanlarına hayatta iken kullandıkları eşyalar hediye olarak bırakılmıştır. Bunlar kabartmalı kaplara ait parçalar, tanrıça figürinleri, mühürler, bilezik, kolye, yüzük gibi dini ve kişisel malzemeler ile süs eşyalarıdır.

Köşk Höyük'ün ölü gömme adetleri bakımından önemli bir özelliği de, kafataslarının kille sıvanması yöntemidir. Özel konuma sahip kişilere uygulanmış olması gereken bu yöntemle, yeniden canlandırılmış kafatasları evlerde sekilerin üstünde korunmuş ya da toplu olarak sekilerin altına gömülmüştür. Bu yöntemde hazırlanmış kafataslarına bugüne değin II ve III. katlarda rastlanmıştır. III. katın tek buluntusu bir evin sekisi üstünde korunmuş iken II. kat kafataslarından bir grup, bu katın bir odasında taban üstünde, bir diğeri aynı kata ait bir evin sekisi altındaki mezarda (Fig. 5) bulunmuştur. Bu işlem için cesetlerin etten arındırılma işlemlerinin nerede ve nasıl yapıldığı konusunda henüz bilgimiz yoktur. Modelasyon işleminin sadece yüze uygulanması ve yüzle birlikte boynun da şekillendirilmesi biçiminde iki şekilde yapıldığı anlaşılmaktadır. Bazı örneklerde yüz organları doğal olarak işlenirken kimilerinde kulak, burun, ağız küçük kabarcıklar halinde gösterilmiştir (Fig. 6).

Köşk Höyük'ün II- V. katlarında ele geçen çanak çömlek teknik ve biçim bakımından daha sonra da devam edecek özelliklerdedir. Büyük kısmı astarlı ve perdahlı kaplar değişik işlevlere sahiptir. İnsan ve hayvan biçimli özel olarak üretilmiş kaplar yanında özellikle mezarlara bırakılan minyatür kaplar da mevcuttur. Kapların bir kısmı kabartma (Fig. 7), boya, çizi gibi değişik tekniklerde bezenmiştir. Bazen aynı kap üstünde birden fazla bezeme tekniği de uygulanır. Bezekli kaplarla bezeksizler arasında biçim bakımından bir fark yoktur.

Aynı katlarda ele geçen eserlerin önemli bir bölümü tanrı, tanrıça figürinleridir. Pişmiş topraktan yapılmış olan tanrı figürinleri daima giyili ve konik başlıklıdır. Oturan ve ayakta duran tiplerle temsil edilir (Fig. 8). Tanrıça figürinleri ise daha çeşitlilik göstermektedir. Çıplak, oturan, ayakta, genç, yaşlı özellikler vurgulanmıştır.

Tarihleme

Köşk Höyük'ün I- III. katlarının tarihi konusunda Prof. Dr. Silistreli görel olarak Erken Kalkolitik-Geç Neolitik dönemlerini belirtmiştir. 1995 yılından beri yapılan kazılarda toplanan ağaç kalıntılarının dendrokronolojik ölçümleri ve C14 analizlerine göre I. kat için son düzeltmelerle M.Ö. 4911±102-58 tarihi verilmektedir (Kuniholm-Newton 2002: 275-276). III kattan alınan örnek ise M.Ö. 5600- 5380± 38 arasına aittir. Bu sonuçlara göre Köşk Höyük'ün iki evreli olan I. katı için M.Ö. 5100-4900 arası, III. katın başlangıcı için M.Ö. 5600 civarı uygun görünmektedir. Bunlara göre de yerleşimin M. Ö. 6. binin ikinci çeyreğinden itibaren 5. binin ilk yılları arasındaki bir dönemde iskan edildiği anlaşılmaktadır.

Bibliography

- Bienert, H.D.
1991 "Skull Cult in the Prehistoric Near East", *Journal of Prehistoric Religion*, Vol. V: 9-23.
- Goren, Y. - A. N. Goring-Morris - I. Segal
2001 "The Technology of Skull Modelling in the Pre-Pottery Neolithic B (PPNB): Regional Variability, the Relation of Technology and Iconography and their Archaeological Implications", *Journal of Archaeological Science*, 28: 671-690.
- Kuniholm, P. - M. Newton
2002 "Radiocarbon and dendrochronology", *Central Anatolian Neolithic a-Workshop, The Neolithic of Central Anatolia*, İstanbul: 275-276.
- Mellaart, J.
1967 *Çatal Höyük, A Neolithic Town in Anatolia*, London.
- Özgüç, T.
1948 *Die Bestattungsbräuche im vorgeschichtlichen Anatolien*, Ankara.
- Öztan, A.
2002 "Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", *TÜBA-AR* 5: 57-69.
- Öztan, A. - E. Faydalı
2003 "Köşk Höyük'den Erken Kalkolitik Çağa Ait Bir Yapı", *Belleten* 248 (in print).
- Özkan, S.
2001 "Köşk Höyük Seals", *Anatolica* XXVII: 15-22.
2002 "Köşk Höyük Kemik Eserleri", *Anadolu Araştırmaları* XVI : 509-525.
- Özkan, S. - E. Faydalı - A. Öztan
2002 "Köşk Höyük 2000 Yılı Kazıları", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2: 335-342.
- Silistreli, U.
1989a "1987 Köşk Höyük", *X. Kazı Sonuçları Toplantısı*, I: 61-66.
1989b "Köşk Höyük'te Bulunan Kabartma İnsan ve Hayvan Figürleriyle Bezeli Kaplar", *Belleten* LIII/206 : 361-374.
1989c "Köşk Höyük Figürin ve Heykelcikleri", *Belleten* LIII/ 207-208: 497-504.

Prof. Dr. Aliye Öztan
Ankara Üniversitesi
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilimdalı
Sıhhiye 06100 Ankara

Figure 1 Köşk Höyük. A general view of the excavations.

Figure 2 A group of animal figurines from the Level I.

Figure 3 Köşk Höyük. Level III building 1-3.

Figure 4 Clay bins from Level III.

Figure 5 Skulls found below the platform of a house Level II.

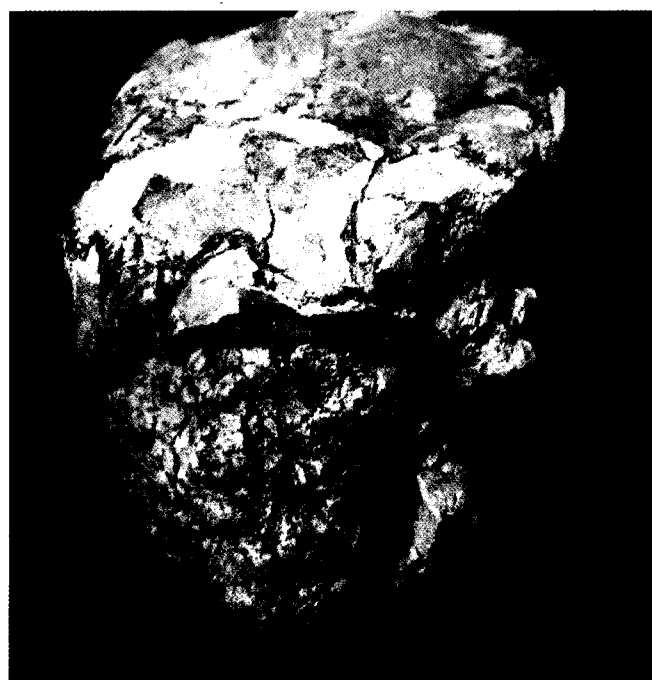

Figure 6
One of the plastered
skulls from Level II.

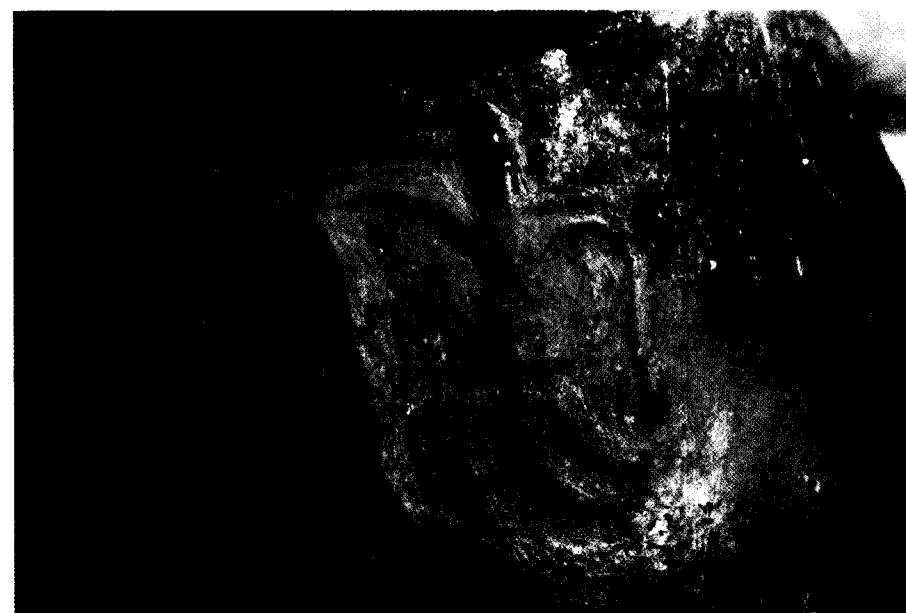

Figure 7 Details of relief vase from Level III, a god holding a bunch of cereals.

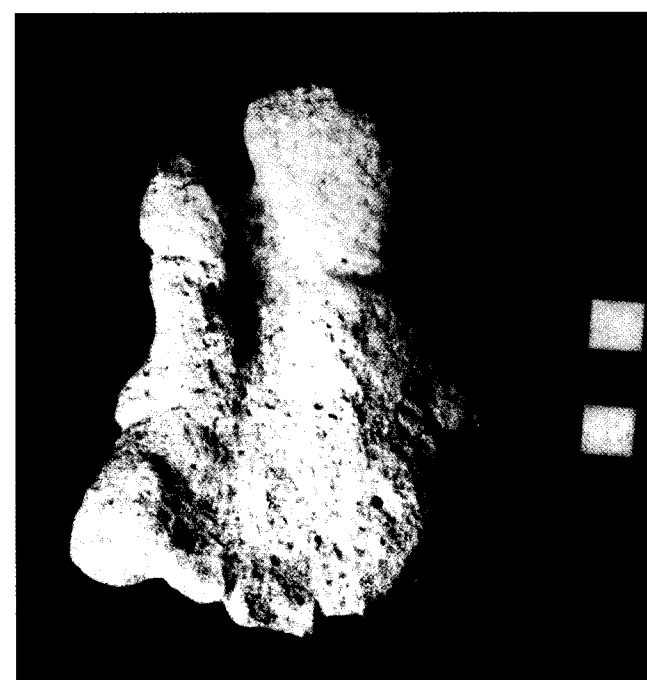
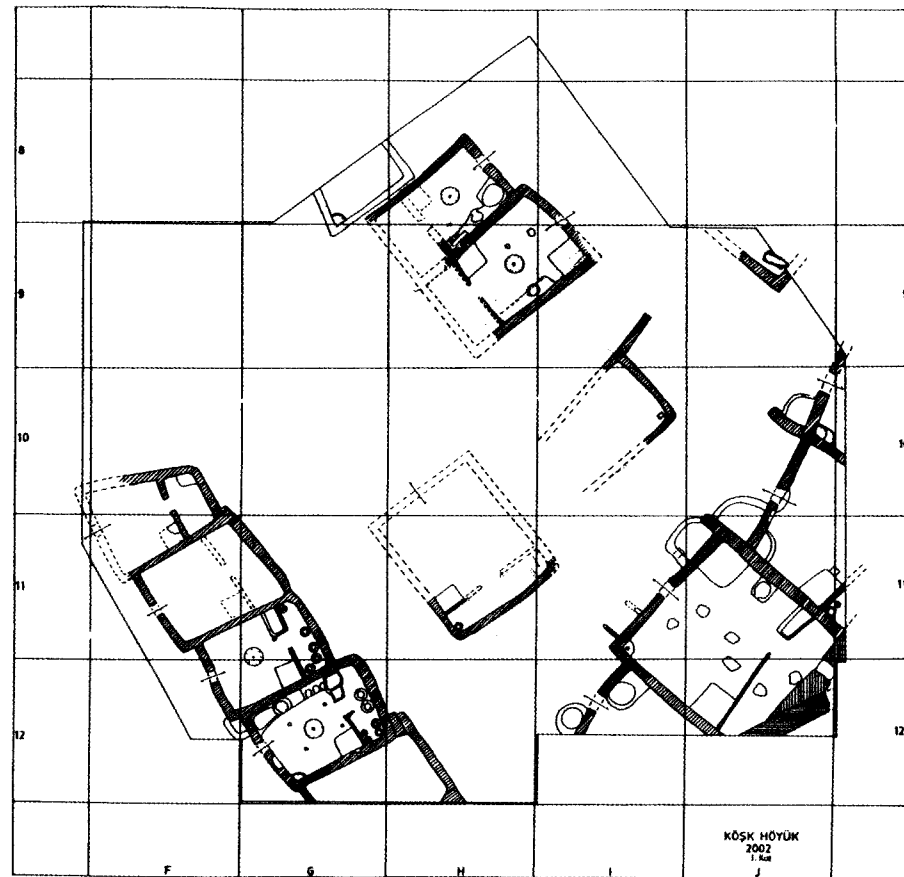

Figure 8
A marble figurine
from Level IV.

Plan 1 Köşk Höyük. Plan of building Level I.

Max von Oppenheims Berliner archäologische Sammlung - Geschichte und Zukunft*

Lutz Martin

1. Einleitung

Ende des 19./Anfang des 20. Jahrhunderts wurden von den Königlichen Preußischen Museen zu Berlin und der Deutschen Orientgesellschaft bedeutende Ausgrabungen in Vorderasien durchgeführt. Ohne die guten Beziehungen zwischen dem Deutschen Kaiserreich und dem Osmanischen Reich wären diese undenkbar gewesen. Auch die sehr erfolgreichen Ausgrabungen Max von Oppenheims am Tell Halaf sind durch die Unterstützung der Generaldirektoren der Kaiserlich Ottomanischen Museen, Hamdy Bey und Halil Bey, erst ermöglicht worden. Der nachfolgende Beitrag soll deshalb auch an die lange Tradition der deutsch-türkischen Zusammenarbeit bei der archäologischen Erforschung Vorderasiens erinnern.

Das wechselvolle Schicksal der archäologischen Sammlung Max von Oppenheims stellt ein interessantes Kapitel der Forschungsgeschichte dar, das jetzt mit dem geplanten Umbau der Berliner Museumsinsel und der damit verbundenen Möglichkeit, Teile der Sammlung wieder der Öffentlichkeit zugänglich zu machen, von großer Aktualität ist.

2. Max von Oppenheim und die Entdeckung des Tell Halaf

Im November 1899 besuchte Max Freiherr von Oppenheim (Abb. 1) auf einer seiner zahlreichen Forschungsreisen den südwestlich der Stadt Ras al-'Ain am Habur gelegenen Tell Halaf in Syrien (Abb. 2-3). Während eines Besuches bei dem Beduinenhäuptling Ibrahim Pascha hatte er von merkwürdigen Steinbildern erfahren, die bei der Beerdigung eines Toten gefunden worden wären. Eine sofort durchgeführte dreitägige Suchgrabung erbrachte Teile der Fassade eines später als Tempelpalast bezeichneten

* Gekürzter und mit Anmerkungen versehener Text des Vortrages, der am 09.04.2003 am Türkischen Institut für Altertumswissenschaften (Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü) in Istanbul gehalten wurde.

Bauwerkes mit Monumentalskulpturen und Orthostaten. Da aber weder Zeit vorhanden war, noch eine Grabungslizenz vorlag, mußte der Suchgraben wieder zugeschüttet werden.

In den Jahren von 1911 bis 1913 und 1929 führte M. v. Oppenheim am Tell Halaf privat finanzierte Ausgrabungen durch, die spektakuläre Ergebnisse erbrachten. Diese archäologischen Arbeiten wurden Anfang des 20. Jahrhunderts im gleichen Atemzug mit anderen deutschen Grabungen, wie Babylon, Assur, Uruk oder Boğazköy, genannt. Die bekannte Kriminalschriftstellerin Agatha Christie, die ihren Ehemann, den englischen Archäologen Max Mallowan, auf seinen archäologischen Erkundungen in den 1930er Jahren durch Obermesopotamien begleitete, schrieb z.B. über den Besuch am Tell Halaf:

“Der Ausflug nach Tell Halaf gleicht einer ehrwürdigen Pilgerfahrt zu einem Heiligenschrein. Tell Halaf – dieser Name ist mir in den letzten Jahren so ausdauernd in die Ohren posaunt worden, daß ich kaum glauben kann, wahrhaftig diesen Fleck mit eigenen Augen zu sehen. Ein gar lieblicher Fleck Erde, den der Khabour umschlingt” (Christie 1997: 55).

Obwohl die archäologischen Ausgrabungen in Babylon, Assur und Uruk die Vorstellungen über die Entwicklungsprozesse altorientalischer Kulturen in Mesopotamien stark prägten, brachten sie doch nicht die großartigen Denkmäler, die die Öffentlichkeit aus den englischen und französischen Grabungen seit Mitte des 19. Jahrhunderts im Irak kannte. Der besondere Erfolg der Grabungen am Tell Halaf fand deshalb auch sofort seinen Widerhall in der diplomatischen Korrespondenz. So schrieb ein Mitarbeiter des deutschen Konsulats in Mossul am 20.2.1912 an den Ministerialbeamten im Auswärtigen Amt, Adolf Freiherr Marschall von Biberstein, nach Berlin:

“Im Vergleich zu den Grabungen in Babylon und Assur scheinen mir die bei Tell Halaf besonders von Erfolg begünstigt. Die bisherigen in einer nur fünfmonatigen Kampagne gemachten Funde werden berechtigtes Aufsehen in der Gelehrtenwelt machen, welche speziell neue Aufschlüsse über die hettitische Kunst mit Freude begrüßen wird. Es ist ein besonderes Verdienst des Freiherrn von Oppenheim, dessen Ausgaben sich schon heute auf nahezu 200 000 Mark beziffern, durch zielbewußtes Arbeiten, durch ruhiges Auftreten trotz mancherlei Schwierigkeiten diese Erfolge erzielt zu haben” (Crüsemann 2000: 229, Anm. 701).

Wie kam der am 15.6.1860 als Sohn einer einflußreichen Kölner Bankiersfamilie geborene Max von Oppenheim überhaupt zur Archäologie?¹

Nach der Schulbildung, die er 1878 mit dem Abitur abschloß, nahm er zunächst ein Jura-Studium auf und promovierte 1883 zum Doktor der Rechtswissenschaften. Während des Studiums konnte Oppenheim zwei Reisen nach Konstantinopel und Nordafrika unternehmen, die seine Begeisterung für den Orient weckten. 1892 ließ er sich deshalb in Kairo nieder und beschäftigte sich dort intensiv mit der islamischen Kultur und Geschichte sowie der arabischen Sprache. 1893 unternahm er seine erste ausgedehnte Orientreise, die ihn für drei Monate nach Damaskus, durch die syrische Wüste nach Mossul, Baghdad und schließlich zum Persischen Golf führte. Sein Interesse für den Orient bestimmte schließlich auch seine weitere berufliche Laufbahn. 1896 wurde er als Attaché an das Kaiserliche Generalkonsulat nach Kairo berufen. In die Zeit seines Dienstes in Kairo fiel dann die für seine spätere Zukunft als Archäologe so wichtige Reise 1899 in den Nahen Osten, bei der er den Tell Halaf entdeckte. Auf seiner Rückreise fuhr M. v. Oppenheim über Konstantinopel, wo er sich beim Generaldirektor der Kaiserlich Ottomanischen Museen Hamdy Bey den Tell Halaf für spätere Ausgrabungen reservieren ließ. Es sollten aber noch zwölf Jahre vergehen, ehe er die Grabungen aufnahm.

Im Winterhalbjahr 1909/1910 forderte die Hohe Pforte, endlich mit den Ausgrabungen zu beginnen, da sich zwischenzeitlich andere Nationen um eine Grabungslizenz bemüht hätten und man gewillt war, diese an Engländer oder Franzosen zu vergeben, sollten die archäologischen Feldforschungen nicht in absehbarer Zeit aufgenommen werden. M. v. Oppenheim, dem ein Ruf als Gesandter bevorstand, mußte eine Entscheidung treffen. Er beschloß, obwohl bereits 51 Jahre alt, die gesicherte Beamtenlaufbahn aufzugeben und als Privatgelehrter sich der archäologischen Erforschung des Tell Halaf zu widmen.

3. Die Ausgrabungen am Tell Halaf und ihre Ergebnisse

Die Vorbereitungen für die Grabungskampagne 1911 gestalteten sich äußerst schwierig. Der Tell Halaf lag weit ab von städtischen Zentren und so mußte das aus Europa mitgebrachte Expeditionsgepäck mit nahezu 1000 Kamelen zum Tell Halaf transportiert werden.

Für seine Ausgrabung gewann Oppenheim erfahrene Mitarbeiter, die durch die Grabungsschule von Robert Koldewey gegangen waren und in Babylon methodische Erfahrungen für die archäologische Untersuchung mesopotamischer Ruinen gesammelt hatten (Abb. 4).

Die systematischen Untersuchungen begannen am 5. August 1911 und waren von Anfang an von Erfolg gekrönt (Oppenheim 1931: 25f.). Eingaben

¹ Ausführlich zur Biographie M. v. Oppenheims s. Teichmann 2001: 11-105.

wurde eine fast rechteckige Stadtanlage, in der sich im Norden, direkt am Steilabhang zum Habur, der Burgberg mit den Palastanlagen befand. Zu den bedeutendsten Bauwerken gehörte der bereits erwähnte Tempelpalast (Abb. 5). Diese vom Ausgräber eingeführte Bezeichnung ist etwas unglücklich gewählt, da Tempel und Palast funktional klar getrennt sind. Heute hat sich deshalb die Bezeichnung Westpalast oder Hilani² durchgesetzt. Betrat man vom Stadtgebiet aus kommend durch das Südtor die Zitadelle, führte der Weg nach Norden zum Skorpionen-Tor, einer Toranlage mit zwei Kammern. Zwei Skorpionvogelmenschen als Laibungsskulpturen bewachten den Durchgang. Der in Form einer Rampe angelegte Weg bog nach der Torpassage nach Westen ab und führte auf eine Lehmziegelterrasse, den Vorplatz des Westpalastes. Dort begrüßte ein monumentaler Raubvogel aus Basalt auf einer ca. drei Meter hohen Säule den Besucher.

Das 10 m breite Eingangsportal des Gebäudes war durch drei Säulen in Form von Göttern auf Tierbasen gegliedert (Abb. 6). Bei den Göttern handelte es sich vermutlich um die höchsten Götter des hurritischen Pantheons, den Wettergott Tešup auf seinem Symboltier, dem Stier, Hepat, der Sonnengöttin von Arinna auf einer Löwin und Šarruma, beider Sohn, auf einem Löwen. Als Laibungsfiguren komplettierten zwei Sphingen den Tordurchgang. Rechts und links des Eingangs, im Sockelbereich der Lehmziegelmauern, waren große Orthostaten vorgeblendet. Die übrigen Seiten des Palastes schützten kleinere, reliefverzierte Steinplatten aus rotgefärbtem Kalkstein und schwarz-grauem Basalt vor Verwitterung.

Mit der aufwendig gestalteten Eingangsfassade des Westpalastes hatte der Bauherr ein für den vorderasiatischen Kulturbereich einmaliges Architektur- und Bildensemble schaffen lassen. Die Erbauung des Palastes wird nach den Inschriften dem Fürsten Kapara, dem Sohn des Hadianu zugeschrieben. Die genaue Regierungszeit Kaparas ist allerdings ungewiß. Vermutlich dürfte es sich um das Ende des 10. Jahrhunderts v. Chr. gehandelt haben (Keller 1997: 39). Eine Reihe von Orthostaten waren mit Inschriften versehen. Diese deuten darauf hin, daß die Steinplatten ursprünglich zu einem Tempel des Wettergottes gehörten. Ob es sich bei den alten Fundamenten, auf denen Kapara seinen Palast errichtete, um die Überreste des Wettergott-Tempels handelte, muß allerdings spekulativ bleiben. Ein Teil der kleinen Orthostaten ist sicher in sekundärer Verwendung am Westpalast eingebaut worden.

² Unter einem Hilani verstehen wir eine Bauform, die durch zwei quer gelagerte Langräume und einen säulengestützten Eingang charakterisiert ist.

Aufgrund einiger Ausmeißelungen von Kapara-Inschriften an den Skulpturen des Westpalastes liegt die Vermutung nahe, dass die Nachfolger des Fürsten die Erinnerung an den Bauherrn auslöschen wollten. Die im archäologischen Befund nachweisbare Zerstörung des Westpalastes selbst, lässt sich aber nicht datieren. Denkbar wäre, dass sie im Zusammenhang mit einer der assyrischen Strafaktionen gegen das aufrührerische spätere Provinzzentrum im 8. Jahrhundert v. Chr. gestanden hat (Orthmann 2001: 208ff).

Einen anderen Bautyp als das eben beschriebene Gebäude verkörpert der als "Wohnpalast" bezeichnete Nordost-Palast. Diese Anlage bestand aus zwei Höfen mit angrenzenden Wohn-, Wirtschafts- und Repräsentationsräumen. Obwohl nur zum Teil ausgegraben, zeigen sich im Architekturbefund Parallelen zu assyrischen Palastbauten aus Til Barsib am Euphrat und Arslan Taş zwischen Euphrat und Baliḫ aus dem 8. Jahrhundert v. Chr. Aufgrund dieser Ähnlichkeiten ist es gut möglich, dass der Palast nicht, wie die Ausgräber vermuteten, in der Blütezeit der Kapara-Dynastie errichtet wurde, sondern in der Zeit der assyrischen Statthalter auf dem Tell Halaf, im 8. Jahrhundert v. Chr. (Orthmann 2001: 221f.).

Bemerkenswerte weitere rundplastische Bildwerke kamen bei der Freilegung von Gruftanlagen unter einer Lehmziegelplattform östlich des südlichen Zitadellentores zutage. Über zwei Gräften stand jeweils eine blockhaft gestaltete weibliche Sitzfigur. Die größere von beiden galt als Lieblingsfigur des Barons. Diese Skulptur, sicherlich eine vornehme Frau oder gar Königin darstellend, wirkte vor dem Hintergrund des Kubismus – im frühen 20. Jahrhundert – geradezu modern (Abb. 7) (Cholidis 2002a: 12f).

In einer als Kultraum bezeichneten Anlage im südlichen Stadtgebiet, bei der es sich vermutlich auch um einen Teil einer Gruft handelte, befand sich auf einem kleinen Podest das Doppelsitzbild eines Paares aus Basalt und ein männliches Standbild, dass in seiner Art große Ähnlichkeit mit den Götterfiguren des Westpalasteinganges zeigt. Die Skulpturen, die möglicherweise im Zusammenhang mit einer Form des Ahnenkultes standen, deuten darauf hin, dass es sich um die Bestattung von Angehörigen der herrschenden Dynastie gehandelt haben könnte. Die Kleinfunde, darunter Grabbeigaben aus Gold und Silber, die sich im Archäologischen Museum in Istanbul befinden sollen, sowie kleine Grabstatuetten zeugen von den hervorragenden Leistungen der Handwerker im frühen ersten Jahrtausend v. Chr.

Ende des 10./Anfang des 9. Jahrhunderts v. Chr., zu der Zeit, aus der die architektonischen und bildhauerischen Zeugnisse stammen, hieß der Ort, der sich auf dem heutigen Ruinenhügel Tell Halaf befand, Guzana und war

Hauptstadt eines Fürstentums namens Bit Bahiani. Guzana gehörte zu einer Reihe aramäischer Stadtstaaten in Nordsyrien und Südostanatolien. Für das Jahr 808 v. Chr. ist ein Feldzug des Assyriekönigs Adad-Nirari III. gegen Bit Bahiani belegt. Ob Guzana von da an seine Selbständigkeit verloren hat, ist nicht mit Sicherheit zu sagen. Ein auf dem Tell Halaf gefundenes Tontafelarchiv des assyrischen Statthalters Mannu-ki-aššur (793–759 v. Chr.) gibt Auskunft über die Verwaltung einer assyrischen Provinz. Dabei hatte der Statthalter offenbar keinerlei Selbständigkeit gegenüber der Zentralmacht, so dass zu diesem Zeitpunkt Guzana vermutlich fester Bestandteil des assyrischen Reiches war. Auch über das Ende der Stadt läßt sich nichts mit Sicherheit sagen. Ein kleines Archiv von Keilschrifttafeln und herzförmigen Tonplomben mit aramäischer Beschriftung bezeugt, dass in den letzten Jahren des assyrischen Reiches das Geschäftsleben in Guzana noch gut funktionierte (Röllig 2002: 18, Anm. 11).

Weit vor der eben beschriebenen Zeit, nämlich im 6./5. Jahrtausend v. Chr., lagen die Siedlungsanfänge am Tell Halaf. In Südostanatolien, dem nordwestlichen Irak und in Nordostsyrien lebte damals eine Bevölkerungsgruppe, deren ökonomische Basis die Landwirtschaft war. Diese frühen Ackerbauern bauten Weizen, Gerste und Flachs an und widmeten sich der Schaf-, Ziegen- und Rinderzucht. Eine polychrom bemalte, handgemachte Keramik, nach der heute eine Periode des Chalkolithikums bezeichnet wird, gilt als Indikator dieser Kultur und konnte auf dem Tell Halaf erstmalig in großer Menge nachgewiesen werden. Charakteristisch für diese Töpferwaren sind Schalen, Becher und Töpfe aus feingeschlämmten Ton mit einem ein- oder mehrfarbigen, glänzenden Muster auf einem hellen Untergrund (Abb. 8). Neben einem rein geometrischen Dekor kommen stilisierte Stierköpfe oder naturnahe figürliche Motive vor. Ebenfalls bemalte, hockende, weibliche Tonfiguren mit ausgeprägten Brüsten und üppigen Schenkeln gelten als Symbole eines Fruchtbarkeitskultes, der für agrarische Gesellschaften immer von zentraler Bedeutung war. So erklärt sich auch, dass manche der Figürchen in Getreidebehältern verwahrt wurden. Damit verband man Vorstellungen von Wohlstand für Familie und Gemeinschaft (Cholidis 2002a: 25).

Ende 1913 wurden die Ausgrabungen unterbrochen. Eine Fortsetzung der Arbeiten verhinderte der 1914 ausgebrochene erste Weltkrieg. Erst 1929 konnten die Grabungen wieder aufgenommen werden. Jetzt konzentrierten sich die Ausgrabungen auf die Erforschung der Siedlungsanfänge. Zusätzlich führte M. v. Oppenheim allerdings noch eine vierwöchige Sondierungsgrabung auf dem Gebel al Beida, einem kleinen Gebirgszug in NO-Syrien, durch. Bei einem ersten Besuch 1913 hatte er hier großformatige Fragmente von

Steinstatuen aus dem 3. Jahrtausend v. Chr. entdeckt. Leider blieb die Suche nach weiteren Teilen erfolglos.

Eine für 1938/1939 geplante Grabungskampagne kam nicht mehr zustande. In der angespannten politischen Lage unmittelbar vor Beginn des 2. Weltkrieges bezweifelten die französischen Behörden in Syrien das rein archäologische Interesse des deutschen Barons. In Ras al- 'Ain wurde ihm deshalb durch die Mandatsmacht die Aufnahme von Grabungen untersagt und er war zur Rückreise gezwungen (Teichmann 2001: 90).

Der 1939 beginnende zweite Weltkrieg verhinderte dann ohnehin alle weiteren deutschen Ausgrabungen im Nahen Osten. Eine Wiederaufnahme der Forschungen an diesem wichtigen Ort, der heute durch eine sich schnell ausbreitende moderne Siedlung stark bedroht ist, konnte leider noch nicht realisiert werden. So ist zu befürchten, dass auch der bisher nicht besiedelte Zitadellenbereich in absehbarer Zeit für archäologische Untersuchungen nicht mehr zur Verfügung steht, wenn die Ausbreitung der modernen Bebauung nicht unverzüglich gestoppt wird.

4. Die Funde

Ein Teil der Ausgrabungsfunde kam nach Beendigung der Arbeiten 1914 nach Berlin und Konstantinopel. Die überwiegende Zahl verblieb jedoch im Grabungshaus. Die Fundteilungsverhandlungen kamen erst 1927, jetzt mit der syrisch-französischen Antikenverwaltung, in Gang. Zunächst mussten die am Tell Halaf verbliebenen Funde der Kampagne 1911 bis 1913 unter den Trümmern des alten Grabungshauses geborgen werden, das in den Nachkriegswirren zerstört worden war. Eine Reihe von Reliefplatten war inzwischen von armenischen Steinmetzen zu Mühl- oder Bausteinen umfunktioniert worden, wobei die Reliefs vielfach ausgehöhelt wurden. Oppenheim hatte aber schon 1913 Abgüsse aller in Syrien verbliebenen Reliefplatten und Skulpturen herstellen lassen, so daß diese für die Wissenschaft nicht verloren waren.

In 13 Eisenbahnwaggons wurden die Fundkisten von Ras al- 'Ain nach Aleppo gebracht. Von dort aus transportierten Lkws den für den Ausgräber bestimmten Teil zum Hafen von Iskenderun, von wo aus sie per Schiff nach Deutschland gesandt wurden. Für die in Syrien verbliebenen Objekte richtete Max von Oppenheim in Aleppo ein kleines Museum ein und seit den 1970er Jahren wird dieser Bestand in einer eigenen Abteilung der ständigen Ausstellung im Nationalmuseum von Aleppo gezeigt.

Bereits vor Beginn der Ausgrabungen hatte M. v. Oppenheim die Absicht geäußert, alle Funde, die ihm nach der Fundteilung zugesprochen werden sollten, den Königlich Preußischen Museen zu Berlin gegen eine Aufwandsentschädigung zur Verfügung zu stellen. Wie bereits oben erwähnt kam 1914 lediglich ein kleiner Teil der Funde als Geschenk der osmanischen Altertümerverwaltung nach Berlin in die Königlichen Museen. In den Folgejahren verhinderten langwierige Verhandlungen zwischen Max von Oppenheim und den Museen eine endgültige Entscheidung über den Verbleib seiner archäologischen Sammlung. Erst 1928 wurde zwischen beiden Parteien ein Vergleich geschlossen: Was sich bis dahin in den inzwischen Staatlichen Museen zu Berlin befand, sollte dort verbleiben. Zu den wichtigsten Exponaten, die in der 1930 eröffneten ständigen Ausstellung der Vorderasiatischen Abteilung auf der Museumsinsel gezeigt wurden, zählten dabei eine Auswahl von Kalkstein- und Basaltorthostaten von der Südfront des Westpalastes, kleine Grabskulpturen aus Basalt, die Wandverkleidung eines Altars aus Glasurziegeln und als besondere Attraktion die Vogelplastik vom Vorplatz des Westpalastes. Der Vergleich brachte allerdings keine Lösung für die Präsentation der Hauptmenge der 1928 nach Berlin gekommenen Objekte. Neue Verhandlungen mit den Staatlichen Museen scheiterten und um die Denkmäler überhaupt ausstellen zu können, entschloß sich Max von Oppenheim, ein privates Tell Halaf-Museum zu gründen. So ging er auf ein Angebot der Technischen Universität Berlin ein, die ihm eine stillgelegte Werkhalle der ehemals Freund'schen Maschinenfabrik mit dazugehörigem Direktorialgebäude in der Franklinstraße 6 in Charlottenburg kostenlos zur Verfügung stellte. Obwohl für einen Museumsbau denkbar ungeeignet, gelang es von Oppenheim und seinen Mitarbeitern Igor von Jakimow sowie Hans Lehmann mit viel Geschick, die Räume für eine geeignete Präsentation der Funde umzugestalten. Im Sommer 1930, zwei Monate vor der Eröffnung des Berliner Pergamonmuseums mit seiner Vorderasiatischen Abteilung, konnte das Tell Halaf-Museum der Öffentlichkeit übergeben werden (Abb. 9). Die Ausstellungskonzeption war als durchaus modern zu bezeichnen. Neben den Originalen vermittelten Repliken der in Syrien verbliebenen Denkmäler einen sehr umfassenden Überblick zum Bestand der Bildwerke. Rekonstruktionen, so z.B. die Eingangsfassade des Westpalastes oder des Kultraumes, erzeugten einen lebendigen Eindruck von den Grabungsergebnissen. Auch die Restaurierungskonzeption ist als der Zeit weit voraus zu bewerten. Im Mittelpunkt stand die Bewahrung der Authentizität der Originale. Ergänzungen wurden klar sichtlich gemacht, Nachbildungen des Gesamtobjekts erhöhten die Vorstellungskraft des Besuchers.

Die Presse bemängelte aber den ungünstigen Standort (Cholidis 2002b: 50). So schrieb die "Deutsche Allgemeine Zeitung" anlässlich der Erweiterung der Ausstellung am 18.7.1936: *"Zweifelloos gehört dies ganze Museum, gehören vor allem die riesigen Großplastiken der Palastfront, die größten im Vorderen Orient, in die Vorderasiatische Abteilung der Museen auf der Spreinsel, ... Leider wurde die Gelegenheit, sie zu erwerben, verscherzt. Sonst könnten heute die Funde vom Tell Halaf ein wirkungsvolles Gegenstück zum Ischtartor, der Mschattafassade und anderen einmaligen Denkmälern Vorderasiens bilden."*

Die Finanzierung seines 1922 eröffneten Orientforschungsinstituts, seiner 1929 gegründeten Stiftung und der Unterhalt seines Museums erforderten erhebliche finanzielle Mittel, die seine privaten Möglichkeiten bei weitem übertrafen. So war von Oppenheim gezwungen, zur Erlangung notwendiger Kredite Denkmäler aus seiner Sammlung an Banken zu verpfänden. Er erwog sogar den kompletten Verkauf seines Museums in die Vereinigten Staaten. Eine Vortragsreise in die USA, Anfang der 1930er Jahre, zusammen mit einer kleinen Auswahl von Fundstücken, sollten das Kaufinteresse wecken. Die schwierige Weltwirtschaftslage zu dieser Zeit verhinderte allerdings erfolgreiche Verhandlungen; die mitgebrachten acht Orthostaten verblieben in Erwartung besserer Zeiten in Amerika und sind heute im Metropolitan Museum in New York und in der Walters Art Gallery in Baltimore zu sehen.

5. Die Zerstörung des Tell Halaf-Museums und die Bergung der Sammlung

Mit dem Beginn des 2. Weltkrieges mussten nacheinander viele Berliner Kultureinrichtungen schließen und durch entsprechende Auflagen die Bestände vor den zu erwartenden Kriegseinwirkungen sichern. Eine diesbezügliche Anfrage des damaligen Vorsitzenden des Kuratoriums der Oppenheim-Stiftung, Helmut Scheel, an Walter Andrae, den Direktor der Vorderasiatischen Abteilung, belegt auch die Sorge um die Sammlung Oppenheims. Eine Demontage der Monumentalskulpturen hätte sich allerdings äußerst schwierig gestaltet und so gab W. Andrae die Empfehlung, lediglich die Architekturteile durch große Balken abzustützen sowie die besseren Kleinfunde und Vitrinen gegen Splitter zu schützen bzw. in die Keller zu bringen. Hat die gleichlautende Entscheidung W. Andraes für seine Vorderasiatische Abteilung auf der Berliner Museumsinsel die dortige Sammlung fast unbeschädigt über den Krieg gerettet, so war sie für das Tell Halaf-Museum verhängnisvoll. Während der schweren Luftangriffe auf Berlin zwischen dem 22. und 26. November 1943 kam es zur Katastrophe: Beide

Gebäude in der Franklinstraße brannten aus, die Sammlungsbestände wurden dadurch weitgehend zerstört.

Zum dritten Mal seit ihrer Entdeckung in der Neuzeit hatten die Denkmäler vom Tell Halaf durch Gewalteinwirkungen Schaden genommen. Nach ihrer Freilegung 1899 hatten Einheimische einzelne Denkmäler zerstört. Weitere Schäden brachten die französisch-türkischen Auseinandersetzungen im Haburgebiet zwischen 1920 und 1925. Aber im Gegensatz zu diesen Zerstörungen kam es 1943 zu unersetzlichen Verlusten, da auch die Gipsformen, die im Schuppen der Gipsformerei der Staatlichen Museen zu Berlin lagerten, im Bombenkrieg vernichtet wurden. Eine Anfertigung von Kopien war nicht mehr möglich. Lediglich der Abguß eines Gottes vom Eingang des Westpalastes konnte damals gerettet werden.

Trotz der Zerstörung des Museums hatten nach den Unterlagen im Archiv des Vorderasiatischen Museums drei monumentale Steinskulpturen vom Eingangsbereich des Westpalastes die Feuersbrunst leidlich überstanden. M. v. Oppenheim, der sich im August 1943 angesichts der Kriegsschäden von Berlin nach Dresden begeben hatte, bat W. Andrae, die Bergung der zerstörten Sammlungsbestände zu veranlassen.

Die Arbeiten dazu begannen schon im Dezember 1943 und dauerten acht Monate bis August 1944. Aus den wenigen Aufzeichnungen, die über die Sicherstellung der Trümmer und ihren Transport auf die Museumsinsel berichten, wird ersichtlich, dass alle Beteiligten mit großer Sorgfalt und großem Engagement gearbeitet haben. Auch die Angst, dass durch den Bombenkrieg weitere Schäden entstehen oder durch zu große Eile wichtige Trümmerteile übersehen werden, wird deutlich (Martin 2002: 55). Insgesamt wurden neun Treckerladungen in die Keller des Vorderasiatischen Museums auf der Museumsinsel gebracht.

Für M. v. Oppenheim war die Zerstörung seines Lebenswerkes wohl der schwerste der vielen Schicksalsschläge, die ihn in seinen letzten Lebensjahren trafen. Vor der Zerstörung des Tell Halaf-Museums war bereits seine Berliner Wohnung mit dem Orient-Forschungsinstitut den Luftangriffen zum Opfer gefallen. In Dresden überlebte er die Bombardierung der Stadt im Februar 1945, wobei er seine letzten Habseligkeiten verlor. Völlig mittellos und unter größten Schwierigkeiten gelangte er schließlich nach Bayern. Trotz seines angegriffenen Gesundheitszustandes ließ er sich nicht entmutigen und arbeitete bis zu seinem Tode am 15. November 1946 an der Publikation der Grabungsergebnisse. Auch die Hoffnung, dass die Bildwerke vom Tell Halaf wiederhergestellt werden können, verlor er nicht.

In den Nachkriegsjahren herrschte zunächst Unklarheit über den Verbleib und den Umfang der geretteten Sammlungsbestände aus dem Tell Halaf-Museum. Offiziell galt die Sammlung als Totalverlust, obwohl in Fachkreisen durchaus bekannt war, dass die Überreste der archäologischen Sammlung Max von Oppenheims auf die Berliner Museumsinsel gebracht worden waren. So publizierte der ehemalige Direktor des Vorderasiatischen Museums, Gerhard Rudolf Meyer, 1958 den Kopf einer assyrischen Statue, die er unter den Trümmern entdeckt hatte (Meyer 1958: 18). In den Folgejahren gerieten die Fragmente dennoch immer mehr in Vergessenheit: In einer umfangreichen Reminiszenz an M. v. Oppenheim und das Schicksal seines Museums Ende der 1980er Jahre wird der Verbleib der Stücke überhaupt nicht mehr erwähnt (Moortgat – Correns 1989a: 11-15; Dies. 1989b: 16-21).

Die Teilung Deutschlands und die Übersiedlung der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung nach Köln haben mit dazu beigetragen, dass Überlegungen zur Identifizierung und eventuellen Restaurierung der Stücke im Vorderasiatischen Museum unterblieben.

6. Die Zukunft der Tell Halaf-Sammlung

Anfang der 1990er Jahre kam es auf Initiative der damaligen Direktorin des Museums, Evelyn Klengel, zu Gesprächen mit der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung über den zukünftigen Umgang mit den Sammlungsüberresten. Eine in diesem Zusammenhang durchgeführte vorläufige Bestandsaufnahme durch zwei Wissenschaftler (Elsen – Novak 1994: 124f) hatte gezeigt, dass es möglich sein müsste, einzelne Denkmäler wiederherzustellen. In einer 1998 geschlossenen Vereinbarung zwischen der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung und den Staatlichen Museen wurde die Sammlung als Dauerleihgabe den Museen zur Verfügung gestellt. Diese wiederum haben sich verpflichtet, die Denkmäler zu restaurieren und für deren Präsentation auf der Berliner Museumsinsel zu sorgen.

Problematisch für eine künftige Aufstellung der Denkmäler ist allerdings die gegenwärtige Raumsituation im Vorderasiatischen Museum, die keine Erweiterung des Sammlungsbestandes oder gar eine neue Architekturkonstruktion erlaubt. Eine Änderung der Situation würde sich erst dann ergeben, wenn der bereits 1990 gefaßte Beschluss zur Generalsanierung des Pergamonmuseums umgesetzt wird.

Neben der bautechnischen Instandsetzung des Hauses ist die Errichtung eines Verbindungsbaues aus Glas zwischen Nord- und Südflügel des Pergamonmuseums vorgesehen, der den jetzt offenen Ehrenhof nach Westen

hin abschließen wird. Der neue Verbindungsbau soll, nach den Plänen des Kölner Architekturbüros O.M. Ungers, die Rekonstruktion des Eingangstores des Westpalastes von Guzana als neuen Zugang zum Vorderasiatischen Museum aufnehmen (Abb. 10).

Die Idee, das Palasttor als Museumszugang zu nutzen, ist nicht neu. Bereits beim Neubau des Nationalmuseums in Aleppo, Anfang der 1970er Jahre, wurde eine Rekonstruktion des Tores aus Repliken dem Museumszugang vorgesetzt (Abb. 11). Im Unterschied dazu werden in Berlin aber Originaldenkmäler in Kombination mit Gipskopien den Zugang gestalten. Auch der bereits in der ständigen Ausstellung des Vorderasiatischen Museums gezeigte monumentale Adler vom Vorplatz des Westpalastes soll in Anlehnung an den Grabungsbefund vor dem Eingangstor platziert werden.

Im Januar 2002 haben mit Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft und der Stiftungen Salomon und Alfred von Oppenheim die Arbeiten an der Identifizierung, Zuordnung und Restaurierung der Objekte begonnen. Aus den 80 Kubikmeter Trümmaterial, das auf über 250 Holzpaletten ausgelegt wurde, konnten bereits Fragmente von 30 Bildwerken identifiziert werden. Der Schwerpunkt der Arbeiten liegt derzeit bei der Wiederherstellung der Tierbasen vom Eingangsbereich. Im letzten Jahr konzentrierten sich die Identifizierungs- und Zuordnungsarbeiten auf den östlichen Torlöwen, dem Trägartier des Šarruma, dessen Wiederherstellung unmittelbar vor der Vollendung steht (Abb. 12). Nach der Fertigstellung der Bildwerke des Palasteinganges ist in einer zweiten Projektphase die Wiederherstellung der Grabskulpturen und Reliefplatten geplant. Abschließend sollen die noch vorhandenen Kleinfunde aus Stein und Keramik restauriert werden.

Bevor die Restauratoren mit der Rekonstruktion der Objekte beginnen konnten, bedurfte es aufwendiger Sortier- und Identifizierungsarbeiten. Für die Zuordnung der Fragmente leistet die qualitätvolle Fotodokumentation Oppenheims eine unschätzbare Hilfe. Sind die Stücke identifiziert, werden Altrestaurierungen entfernt, und es beginnt der Neuaufbau der Denkmäler unter Berücksichtigung des gegenwärtigen Kenntnisstandes. Ergänzungen werden sparsam ausgeführt und lediglich dort vorgenommen, wo sie zum Verständnis der Gesamtform notwendig oder durch statische Erfordernisse bedingt sind. Nach der Wiederherstellung wird die wissenschaftliche Dokumentation erfolgen. Erstmals seit 1943 ist es dann möglich, die Beschreibung am Originalbildwerk vorzunehmen. Die 1955 erschienene Bearbeitung der Bildwerke beruhte lediglich auf der Fotodokumentation sowie alten Bildbeschreibungen (Oppenheim 1955: Vorwort). Bereits jetzt lässt sich sagen,

dass die neue Bearbeitung der Originaldenkmäler die bisherigen Erkenntnisse zur syro-hethitischen Bildkunst und ihrer lokalen Ausprägung in Guzana vervollständigen wird. Die in den letzten Jahren durch neue Ausgrabungen gewonnenen Forschungsergebnisse³ werden auch zu Neubewertungen und Präzisierungen der kulturhistorischen Bedeutung des Tell Halaf führen.

Die Rekonstruktion der Vorderfassade des Westpalastes im Vorderasiatischen Museum und die Wiederherstellung weiterer Sammlungsbestandteile des ehemaligen Tell Halaf-Museums ist ein Beitrag zur publikumswirksamen Umsetzung wissenschaftlicher Forschungen und zugleich eine Erinnerung an das Lebenswerk Max von Oppenheims, der mit seinen Ausgrabungen die kulturhistorischen Leistungen der Aramäer in Nordost-Syrien zu Beginn des 1. Jahrtausends v. Chr. in das Blickfeld der Öffentlichkeit rückte.

³ Siehe z.B. die Grabungen in Ain Dara: Abu-Assaf 1990; Aleppo: Khayyata – Kohlmeier 1998: 69–95; Til Barsip: Bunnens 1996: 79–87; Tell Fekheriye: Abou-Asaf – Bordreuil – Millard 1982; Çakır und Bozhoyuk Schachner et al. 2002: 106–123.

Max von Oppenheim'in Arkeoloji Koleksiyonu: Tarihçesi ve Geleceği

1. Giriş

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Berlin'deki Kraliyet Müzeleri ve Alman Şarkiyat Derneği tarafından, Önasya'da önemli arkeolojik kazılar yapılmıştır. Alman İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki iyi ilişkiler olmadan, bu araştırmaların gerçekleşmesi düşünülemezdi. Max von Oppenheim'in Tell Halaf'ta yürüttüğü, son derece başarılı olan kazılar da yine Osmanlı İmparatorluk Müzeleri Genel Müdürleri Hamdi Bey ve Halil Bey'in desteği ile gerçekleşmiştir. Bu bağlamda yazımız aynı zamanda, Önasya'nın arkeolojik açıdan araştırılmasında adeta bir gelenek haline gelmiş olan Alman-Türk işbirliğine itaaf edilmiştir.

2. Max von Oppenheim ve Tell Halaf'ın Keşfi

1899 yılının Kasım ayında, Alman bir diplomat olan Max Freiherr von Oppenheim, Kuzey Suriye'de Habur Nehri'nin kıyısında bulunan Ras al-Ain'in güneybatısında yer alan ve üzerinde ilginç taş betimleri bulunan Tell Halaf mevkiini ziyaret eder. Derhal organize edilen bir arama kazısı ile, daha sonra Tapınaksaray ya da Batı Saray olarak adlandırılan ve anıtsal heykellere ve orthostatlarla sahip bir yapının cephesine ait bölümler ortaya çıkarılır. Ancak kazı izni alınmadığından kazı durdurulur.

3. Kazı Sonuçları

1911-1913 yılları arasında ve 1929'da M. von Oppenheim, Tell Halaf'ta kendi olanakları ile kazılar gerçekleştirir. Bu çalışmalar sonucunda kuzey yönünde, nehre bakan yamaçta bir kalesi bulunan, neredeyse dikdörtgen planlı bir kent ortaya çıkarılır. En önemli yapılardan biri, yukarıda da değindiğimiz Batı Saray idi. 10 m genişliğinde olan giriş, hayvan betimli kaideler üzerinde duran tanrı şeklindeki üç sütun ile inşaa edilmiştir. Kapının sağında ve solunda kerpiç tuğlalarla yükselen duvarların kaide kesiminde, büyük orthostatlar takılıydı. Sarayın diğer kenarlarını daha küçük, kırmızı boyalı kalker ve siyah bazalt taşından kabartmalı levhalar korumakta idi. M.Ö. 1. binyılın başında, saray inşaa edildiğinde, Tell Halaf Arami Krallığı Bit

Bahiani'nin merkezi idi ve *Guzana* adını taşımaktaydı. Orthostatlar üzerinde yer alan yazıtlara göre saray, kesin olarak tarihlenilemeyen kral *Kapara* tarafından inşaa edilmiştir. Yer altına yapılmış olan mezar yapısının ortaya çıkarılışı esnasında yeni heykeller bulunmuştur. Bunların arasında oturan bir kadının anıtsal heykeli ile oturan bir çiftin betimi de yer almaktadır.

Tell Halaf'taki ilk yerleşim M.Ö. 6./5. binyılına kadar gitmektedir. Bugün Kalkolitik Çağ'ın bir kültürünü de adlandıran, renkli Halaf keramiği, yerleşimin bu döneminde üretilmiştir.

4. Buluntular

Kazılardan elde edilen buluntulardan bir kısmı çalışmaların bitiminde 1913 yılında Berlin'e ve İstanbul'a götürülür. 1927 yılında ise, kalan buluntular Berlin ve Halep arasında paylaşılır. Suriye'de kalan buluntular için, Halep'te bir müze inşaa edilmiştir. Berlin'deki buluntulardan küçük bir bölümü Vorderasiatisches Museum'da yerini alırken; büyük bir bölümü, Max von Oppenheim'in özel olarak koleksiyonu için yaptırmış olduğu ve Berlin-Charlottenburg'ta yer alan müzeye götürülür. 1943 yılında Berlin'e yapılan hava saldırısında bu müze tamamıyla yerle bir edilmiştir. Müze yıkıntılarından kurtarılan koleksiyon parçaları, buradan Berlin'deki Müzeadaşı/Museumsinsel'in bodrum katına taşınmış ve orada 1990'ların başlarına kadar fazla ilgi görmeden beklemiştir.

5. Tell Halaf Koleksiyonu'nun Geleceği

Vorderasiatisches Museum önderliğinde anıtları restore etmek ve tekrar kamuoyuna sunmak için bir proje geliştirildi. Bu projeye göre, Tell Halaf'ın Batı Saray girişi, bir rekonstrüksiyon olarak, restore edilmiş orijinal ve repliklerden oluşan heykellerle müzenin yeni girişi oluşturacaktır. Deutsche Forschungsgemeinschaft ile Salomon ve Alfred von Oppenheim Vakıflarının maddi desteği ile 2002 yılından beri yoğun olarak anıtların restorasyonu üzerinde çalışılmaktadır. 2003 yılının Ocak ayından beri müzenin sergisinde, dört yıllık projenin ilk sonucu olarak restore edilmiş fırtına tanrısı betimli bir orthostat yer almaktadır.

Bibliographie

- Abu-Assaf, A.
1990 "Der Tempel von Ain Dara" *Damaszener Forschungen* 3, Berlin.
- Abou-Assaf, A. – P. Bordreuil – A.R. Millard
1982 *La statue de Tell Feheriye et son inscription bilingue assyro-araméenne*, Paris.
- Bunnens, G.
1996 "Hittites and Arameans at Til Barsib: A Reappraisal", *Iraq* 58: 76-87.
- Cholidis, N.
2002a "Die Ausgrabungen auf dem Tell Halaf", N. Cholidis – L. Martin (ed.), *Kopf hoch! Mut hoch! und Humor hoch! Der Tell Halaf und sein Ausgräber Max Freiherr von Oppenheim*, Mainz: 9-25.
- 2002b "Das Tell Halaf-Museum in Berlin", N. Cholidis – L. Martin (ed.), *Kopf hoch! Mut hoch! und Humor hoch! Der Tell Halaf und sein Ausgräber Max Freiherr von Oppenheim*, Mainz: 43-52.
- Christie, A.
1997 *Erinnerungen an glückliche Tage*, Bern, München, Wien.
- Crüsemann, N.
2000 *Vom Zweistromland zum Kupfergraben, Vorgeschichte und Entstehungsjahre (1899-1918) der Vorderasiatischen Abteilung der Berliner Museen vor fach- und kulturpolitischen Hintergründen*, (Jahrbuch der Berliner Museen 42 Beiheft), Berlin.
- Elsen, G. – M. Novak
1994 "Der Tall Ḫalāf und das Tall - Ḫalāf Museum", *Das Altertum* 40: 115-126.
- Keller, D.
1997 "Die aramäische und neuassyrische Besiedlung des Tell Ḫalāf (10.-7. Jh. v. Chr.)", *Die Antiken der Sammlung Max Freiherr von Oppenheim im Archäologischen Institut der Universität zu Köln, Kölner Jahrbuch* 30: 34-44.
- Khayyata, W. – K. Kohlmeyer
1998 "Die Zitadelle von Aleppo – Vorläufiger Bericht über die Untersuchungen 1996 und 1997", *Damaszener Mitteilungen* 10: 69-95.
- Martin, L.
2002 "Der November 1943 und seine Folgen", N. Cholidis – L. Martin (ed.), *Kopf hoch! Mut hoch! und Humor hoch! Der Tell Halaf und sein Ausgräber Max Freiherr von Oppenheim*, Mainz: 53-56.
- Meyer, G.R.
1958 *Der Tell Halaf. Eine Ruinenstätte in Nordsyrien*, Sonderheft Wissenschaftliche Annalen, Berlin.
- Moortgat-Correns, U.
1989a "Max Freiherr von Oppenheim. Der Entdecker und Ausgräber des Tell Halaf in Nordost-Syrien", *Museumsjournal* 3/I, Januar: 11-15.

- 1989b "Max Freiherr von Oppenheim. Der Gründer des Tell Halaf-Museums in Berlin", *Museumsjournal* 3/II, April: 16-21.
- Oppenheim, M. v.
1931 *Der Tell Halaf. Eine neue Kultur im ältesten Mesopotamien*, Leipzig.
- 1955 *Tell Halaf III: Die Bildwerke*, bearbeitet von A. Moortgat, Berlin.
- Orthmann, W.
2001 "Die Ausgrabung am Tell Halaf – Architektur und Bildwerke", G. Teichmann – G. Völger (ed.), *Faszination Orient. Max von Oppenheim, Sammler, Forscher, Diplomat*, Köln: 204-247.
- Röllig, W.
2002 "Der Tell Halaf und die Geschichte des Habur-Gebietes", *Die aramäisch-assyrische Stadt Guzana. Ein Rückblick auf die Ausgrabungen Max von Oppenheims in Tell Halaf* (W. Orthmann), *Schriften der Max Freiherr von Oppenheim-Stiftung*, Heft 15, Saarbrücken: 18, Anm. 11.
- Schachner, A. – Ş. Schachner – H. Karabulut
2002 "Vier Sitzbilder aus Bit Bahiani", *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie* 92: 106-123.
- Teichmann, G.
2001 "Grenzgänger zwischen Orient und Okzident, Max von Oppenheim 1860-1946", G. Teichmann – G. Völger (ed.), *Faszination Orient. Max von Oppenheim, Sammler, Forscher, Diplomat*, Köln: 10-105.

Abbildungsnachweis

- 1, 4-9 Hausarchiv Sal. Oppenheim jr. & Cie., Köln.
2, 12 Lutz Martin, Berlin.
3 Entwurf: Lutz Martin; Zeichnung Daniela Hinz, Berlin.
11 Architekturbüro O.M. Ungers, Köln.
13 Nadja Cholidis, Berlin.

Dr. Lutz Martin
Vorderasiatisches Museum
Museumsinsel, Bodestraße 1-3
D-10178 Berlin-Mitte

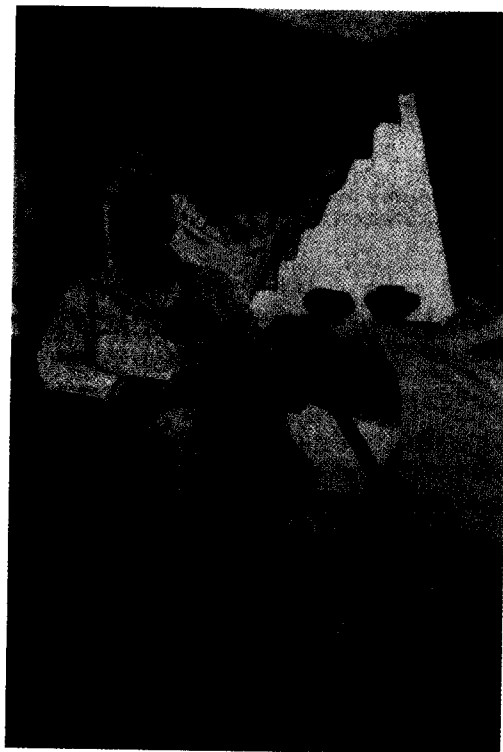

Abb. 1 Max von Oppenheim
1860-1946.

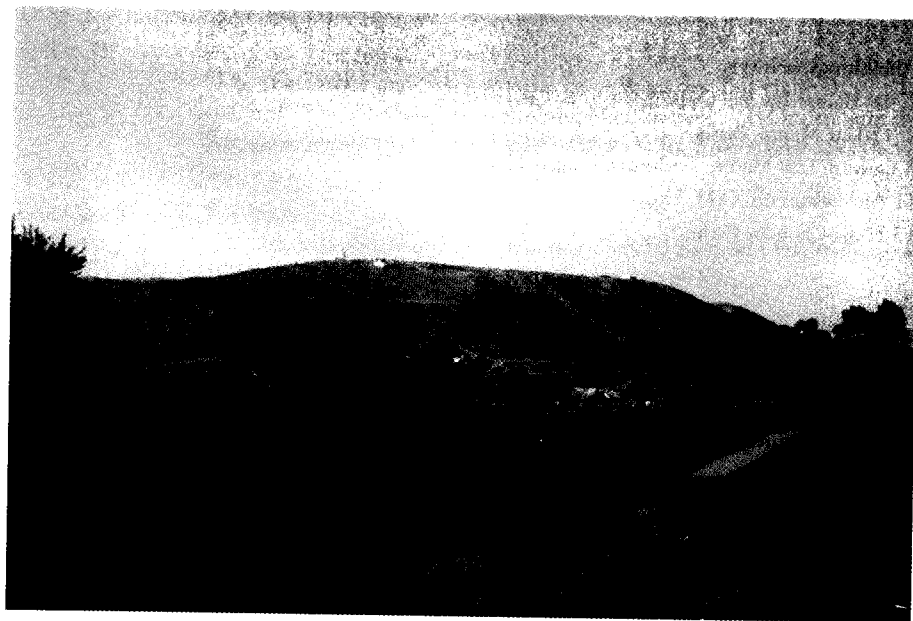

Abb. 2 Tell Halaf im
September 2002.

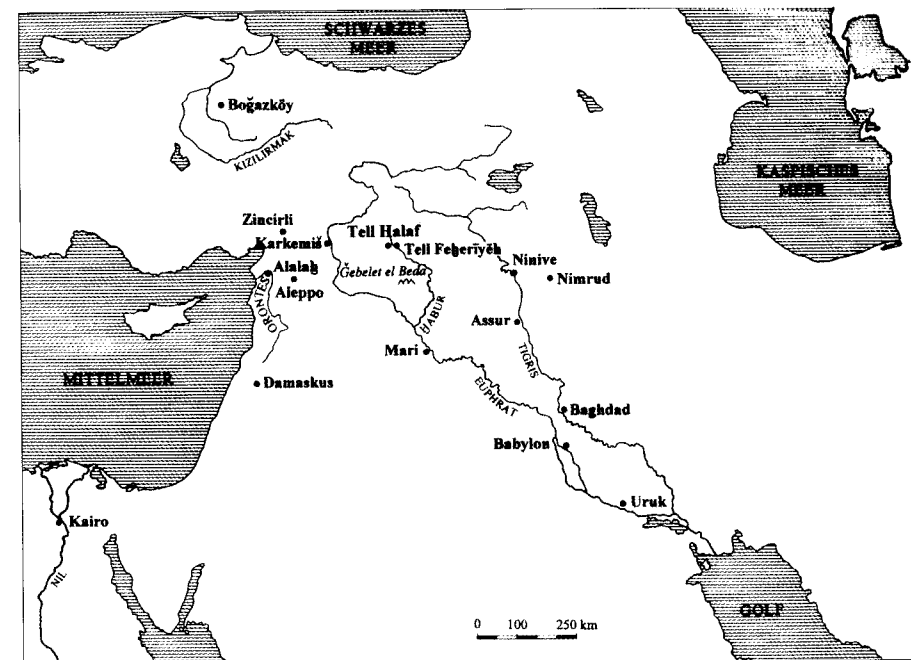

Abb. 3 Übersichtskarte.

Abb. 4 Max von Oppenheim (rechts) und Expeditionsmitglieder.

Abb. 5 Palast-Tor des
Westpalastes
(Grabungsbefund).

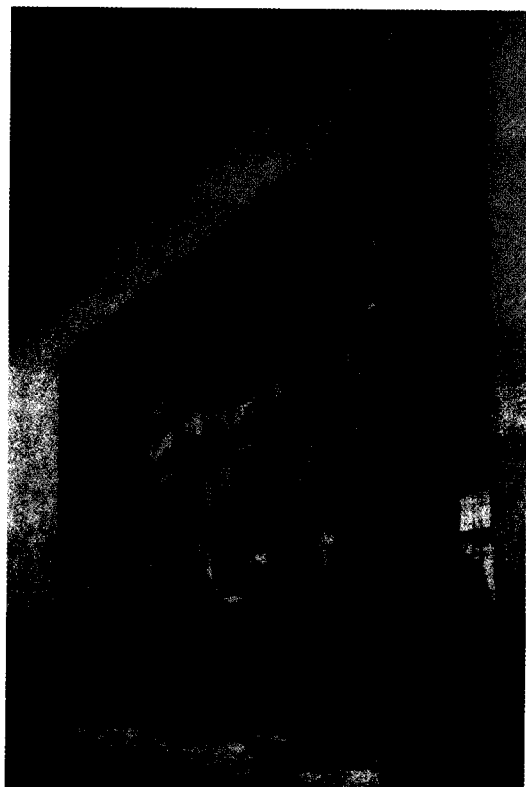

Abb. 6 Palast-Tor des
Westpalastes
(Rekonstruktion).

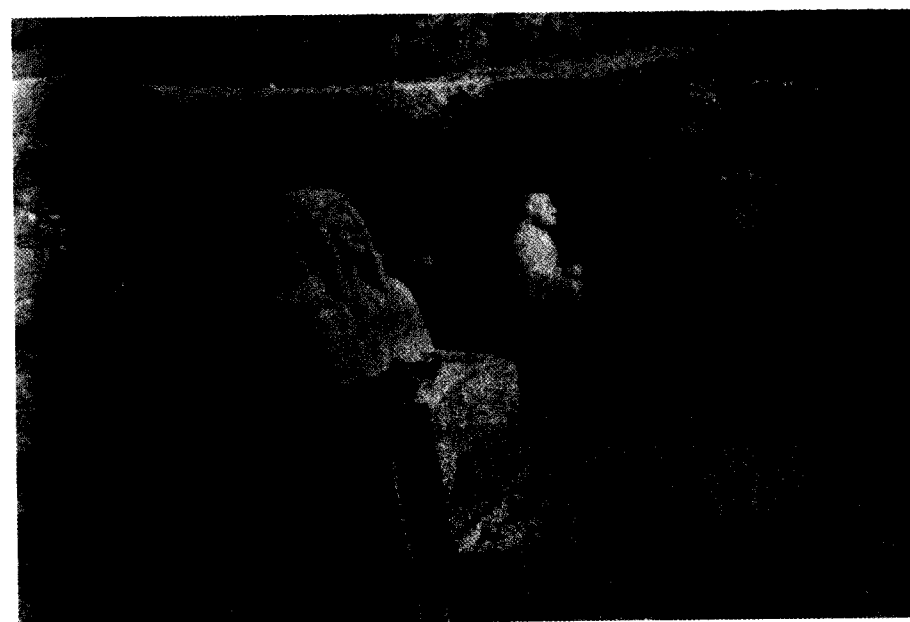

Abb. 7 Große Sitzende (Grabungssituation).

Abb. 8 Tell Halaf-
Keramik.

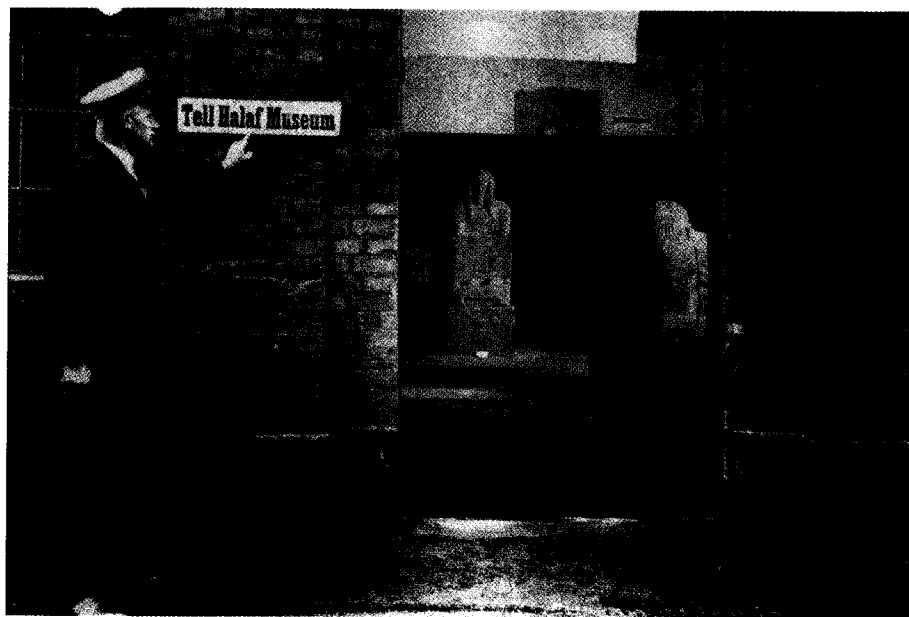

Abb. 9 Tell Halaf-Museum in Berlin Charlottenburg (um 1930?).

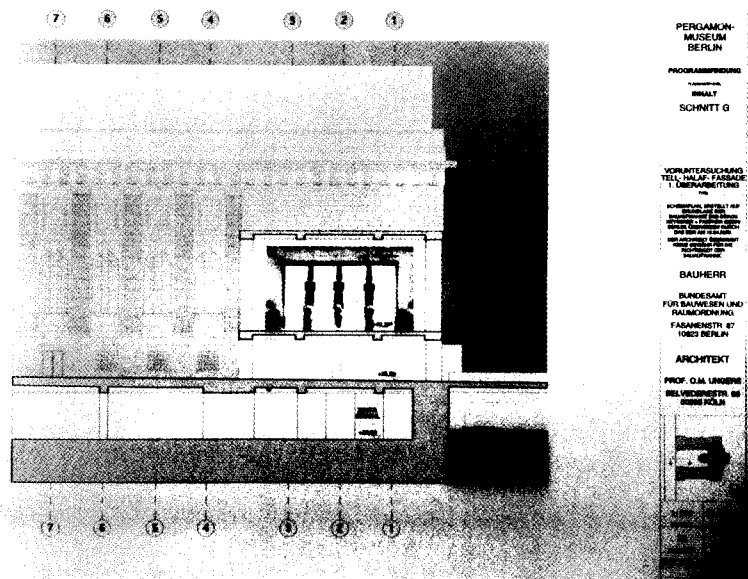

Abb. 10 Geplanter neuer Zugang zum Vorderasiatischen Museum.

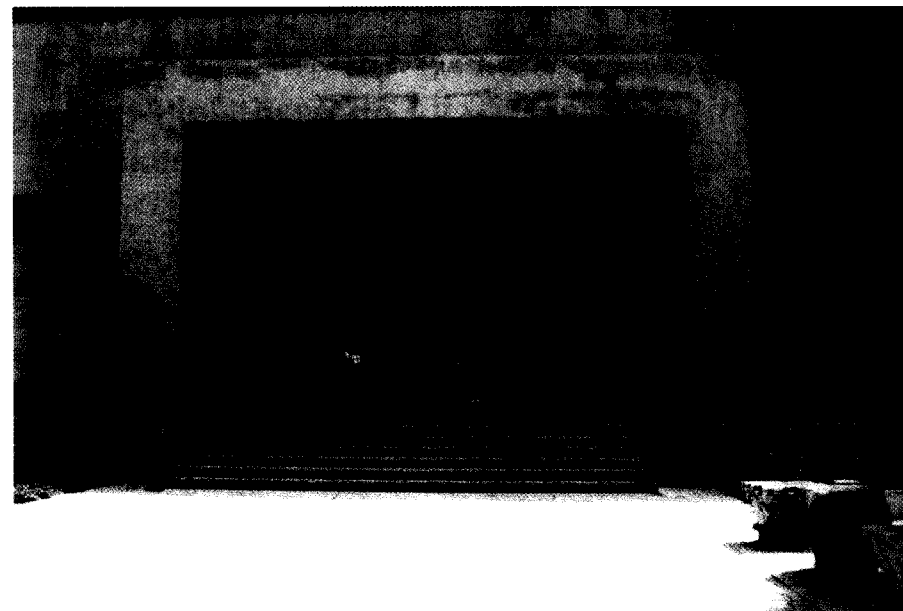

Abb. 11 Nationalmuseum Aleppo.

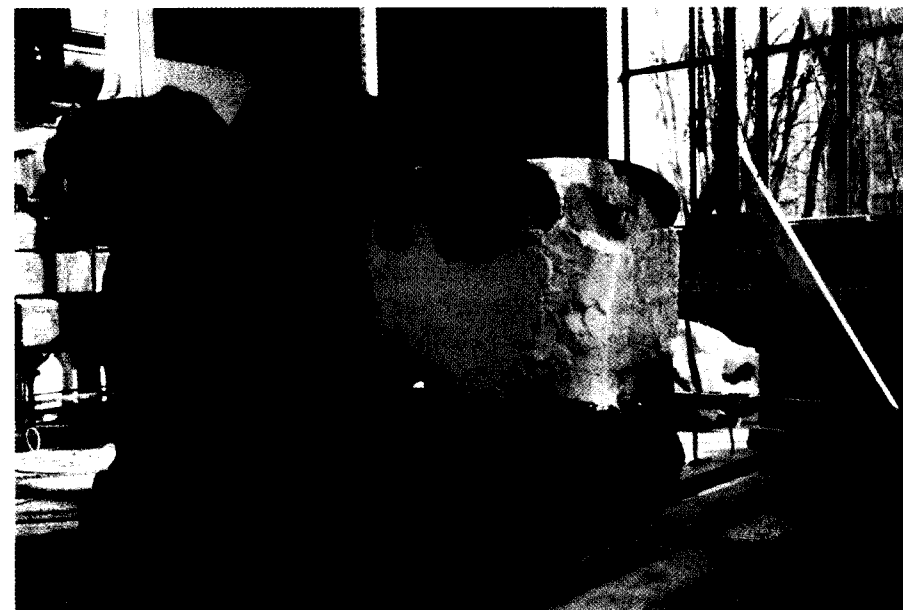

Abb. 12 Östlicher Torlöwe (Rekonstruktionsstand Januar 2003).

Plio-Pleistosen'de Olası Yaşam Biçimleri ve Ülkemizde Paleolitik Çağlar: Bir Deneme

Güven Arsebük

Böyle bir denemeye¹, içeriği yönünden doğrudan insana ve kültüre bağlı olduğu gerekçesiyle, “insan” ile “kültür” ilişkilerini irdeleyerek başlamak yerinde olur diye düşünüyorum. “Kime insan derler?” sorusunu yanıtlamak hiç de kolay değildir, çünkü böyle bir sorunun herkes tarafından kabul edilen evrensel içerikli ortak bir yanıtı henüz gerçekleştirilememiştir. Bundan ötürü de böylesine bir sorunun yanıt(lar)ını çeşitli görüş açılarına dayanarak vermek olasıdır. Bunun temel nedeni de günümüzde insanı diğer Memeli’lerden ayırıp, onu “insan” yapan evrensel nitelikte tek bir ölçütün bulunmamasıdır. Ancak soruna bir arkeolog olarak evrimsel açıdan yaklaşıldığında, insanın “insanlığında” ve onun “insanlaşmasında” farklı türdeki biyolojik ve kültürel öğelerin bir araya gelmesinin görev gördüğünü kabul etmemiz gerekir- buna doğrudan bağlı olarak da insanın kendine özgü bir durumunun olduğu ve doğada yaşayan tek biyokültürel varlığı simgelediğini önemle vurgulamak gerekir.

Sorulması gereken bir başka soru ise insan ile birlikte ele alınması zorunlu en önemli öğelerin başında gelen “kültür”ün ne olduğudur. Kültür sözcüğü de tanımlanması hayli zor bir kavram olmasına rağmen² bunu en geniş anlamıyla “doğada tüm bulunanların dışında kalan ve yalnızca insan tarafından oluşturulan her şey” olarak özetlemek mümkündür. İnsanın “insanlaşması” açısından kültür ve kültürel evrimin zaman içindeki sonuçlarına bakacak olursak bunun bizleri iki ayrı yönden etkilemiş olduğu görülür. Başka bir deyişle kültür, esas itibarıyla 1) maddesel ve 2) tinsel olmak üzere birbirinden farklı ve/fakat çok yakından ilgili iki yönü ile karşımıza çıkar.

¹ Öznel nitelikteki bu ‘denemede’ kaynakça ve kaynakçaya dayalı dipnot kullanılmamıştır. Ancak, pek çok meslekdaşın çabası sonunda sağlanan çeşitli verileri yorumlamam sonucu burada ulaşılmış olan yargıların tüm sorumluluğu kuşkusuz yalnızca bana aittir.

² 1950’li yılların ortalarında iki Amerikalı antropolog “kültür” sözcüğünün/kavramının İngiliz dilinde kullanılan 150’yi aşkın tanımını derlemiş ve yayınlamışlardı. Günümüzde bu sayının daha da artmış olması gerekir.

İnsanın dünya üzerindeki yaşamının %99'undan fazlası tarihöncesi dönem, yani yazının icadından önceki zaman dilimine ait olması nedeniyle fosil atalarımızın "tinsel" yaşamlarının büyük bir bölümü hakkında fazla bir bilgi sahibi değiliz. Tarihöncesi insanının dil, din, inanç, değer yargıları, düşünce sistemleri, aile ilişkileri, tutum ve davranış biçimleri, kısacası genel yaşamları, gibi konulardaki düşünce ve tutumunu tam olarak bilmiyoruz.

Buna rağmen, elimizde insanın belli bir biyolojik aşamaya ulaşmasından itibaren oluşturduğu ve günümüze gelebilen türden bazı "maddesel kültür ürünlerine", başka bir deyişle "arkeolojik belgelere" ait çeşitli veriler mevcuttur. İnsanlığın konumuzu oluşturan bu en eski aşamalarından söz ederken günümüze ulaşan türdeki maddesel kültür ürünlerinin hemen hemen tümünü atalarımızın yaptığı, kullandığı ve işleri bittikten sonra da bıraktığı taş aletlerden meydana geldiğini vurgulamak gerekir.

"Alet" nedir? Biz prehistoryacıların tanımı ile alet, doğadaki her hangi bir şeyin insan tarafından bilinçli bir şekilde değiştirilmesi suretiyle oluşturulan nesnedir. Aletin oluşturulma amacı insanın doğa ile olan mücadelesini kolaylaştırmak ve böylece yaşamını başarıyla sürdürebilmesine katkı sağlamaktır.

Alet kime gereklidir ve kim için önem taşır? Alet, mutlaka ona ihtiyaç duyana, onsuз yapmasına olanak olmayana gereklidir ve tabii yalnızca onun için önem taşır- doğada bu tanıma uyan tek canlı da insandır. Niye? Bunun önemli nedenlerinden biri insanın (diğer hayvanların aksine) içinde yaşadığı çevreye biyolojik veya bedensel olarak tam bir uyum sağlamamasıdır. Başka bir deyişle, insan adı verilen canlı evrimsel anlamda dünyadaki hiç bir ekolojik ortama kendini bütünüyle uydurmuş değildir ve bu nedenle de tropik kuşaklardan kutupsal bölgelere kadar her tür iklimsel ortamda yaşayabilme gizilgücüne sahiptir. İnsanın doğal çevresine olan uyumu da, diğer tüm canlı türlerinin aksine, biyolojik anlamda değil, oluşturduğu aletler sayesinde kültürel içerikli olarak gerçekleşir. Bu nedenle de diğer canlılarda olduğu gibi insanın dünya üzerinde belirli ve de sınırlı yaşam alanları yoktur; her ekolojik ortamda yaşayabilir. Bu bağlamda da aleti, doğada yaşayan tüm canlılar içinde yalnızca insana özgü olan, istenildiğinde kullanılan ve istenildiğinde de bırakılabilen türdeki beden dışı organlar olarak algılamak da, sanırım, yanlış olmaz. Tanımlanan anlamda aletin ilkeli veya gelişkini de yoktur-Amazon'lardaki Yağmur Ormanları'nda yaşayan yerlilerin dalları kırarak yaptıkları ilkel mızraklar ne denli alet ise, günümüzün en gelişkin bilgisayarları da o denli alettir; çünkü bu her iki uç örneğin de hammaddesi/maddeleri doğada mevcuttur, insanlar tarafından şu veya bu şekilde değiştirilmek suretiyle oluşturulan teknoloji ürünleridir ve her ikisinin de oluşturulma

amacı insanın doğa ile olan mücadelesini kolaylaştırmak, onu (insanı) doğaya karşı daha başarılı kılmaktır.

Bu aşamada değinilmesi gerekli hususlardan biri de, bir süredir bazı çevrelerce alet oluşturma'nın sadece insana özgü bir şey olmadığı ve bu arada bazı başka canlıların, örneğin şempanzelerin de (*Pan troglodytes*), pekâlâ alet yaptıkları savıdır. Bu görüşü savunanlar yargılarını destekleyici kanıt olarak da bazı şempanzelerin ağaç kovuklarına biriken yağmur suyunu kopardıkları yaprakları deliğe daldırarak bunları (sünger gibi kullanmak suretiyle) emmelerini, termit yuvalarına ince dallar sokarak olta gibi onlara yapışan karıncaları tek tek avlamalarını veya dişleri ile parçalayamadıkları bazı kabuklu yemişleri taşla kırmak suretiyle ayıkladıklarını örnek olarak gösterirler. Ancak, verilen bu tür örneklerin hem niceliksel olarak çok az ve hem de niteliksel anlamda çok basit şeyler olduklarını gözden kaçırmamak gerekir. Ayrıca, şempanzelerce gerçekleştirilen bu tür işlerin (kovuktaki mevcut suyu içmek, yuvada bulunan karıncayı yemek veya elde mevcut olan yemişin kabuğunu kırmak gibi) hemen halledilmesi gereken, o anda karşı karşıya oldukları özel bir sorunla ilgili olduğunu, soyut düşünceyi ve ileriye yönelik olmamaları nedeniyle de gerçek anlamda idraki yansıtmadıklarını özellikle vurgulamak gerekir. Gerçek anlamda alet yapmak yalnızca insana özgü olan bütünüyle zihinsel içerikli, çok yönlü ve karmaşık bir olaydır; alet yapmak gibi bir olguyu şempanzelerle bağdaştırmak ve dolayısıyla onlarla insanı aynı teknokültürel kefeye koymanın ya şempanzeleri aşırı yüceltmek, ya da insanı gereksiz yere küçümsemekten başka bir anlam taşımadığı kanısındayım.

Vurgulanması gereken hususlardan biri de "insan" konu edildiğinde bu türün zaman içindeki geçirmiş olduğu evrimin sonucunun (diğer tüm canlılarda olduğu gibi) yalnızca genetik ve/veya somatik bir değişimden ibaret olmadığıdır. İnsan evriminin özelliği bedensel değişim ile birlikte, tutumsal başkalaşımı da içermesidir. Zaman boyunca insanın bedensel değişimini günümüze ulaşan kemiklerinden, dişlerinden, beyninden ve hatta son 10-15 yıldır da DNA yapılarındaki özelliklerinden izlemek mümkündür. Ancak insanın tutumsal başkalaşımını, en geniş anlamıyla kültürünü, yeterince izlemek ise (günümüze ulaşan veya ulaşmayan) farklı öge türleri itibarıyla o denli kolay değildir. İnsanın geçmiş dönemlerdeki tutumsal başkalaşımını (kültürel evrimini) şimdilik yalnızca arkeolojik belgelere dayanarak incelemek mümkün olduğuna göre bu konudaki en eski veriler nelerdir?

Günümüze ulaşan türden insan elinden çıkma en eski veriler fosil insanlarca oluşturulan taş aletlerdir ve bunlar Pleistosen arkeolojisi/Paleolitik Çağ arkeolojisi kapsamında ele alınır. Günümüz paleoantropolojisi ve Pleistosen

arkeolojisinin temel amacı, fosil atalarımızda zaman ve mekan eksenleri boyunca izlenen morfolojik başkalaşımalar ile onların oluşturduğu tekno-kültürel değişimlerin arasındaki olası ilişki ve nedenleri saptamaya çalışmaktır.

Yaygın bir genelleme olarak Paleolitik Çağ kendi içinde Alt, Orta ve Üst olmak üzere üç bölüme ayrılır. Paleolitik Çağ, insanın günümüze ulaşabilen en eski maddesel kültür ürünleriyle, başka bir deyişle günümüze ulaşabilen türden en eski taş aletlerini oluşturmaya başladığı, yaklaşık 2.500.000 yıl önceleri başlar ve gene yaklaşık 11.000/12.000 yıl önceleri IV. Zamanın ilk bölümü olan Pleistosen'in bitimi ve içinde yaşadığımız zaman dilimi olan Holosen'in başlamasıyla da sona erer.

İnsan adı verilen canlının taş aletlerini yapmaya başlamadan önce işlenip, biçimlendirilmeleri görece olarak çok daha kolay olan tahta veya kemik türü organik malzemeden yararlanarak alet oluşturmuş olması akla yakın gelmektedir. Ancak bu olası aletlerin yapılmış olması gereken hammaddelerin zamana karşı dayanıklı olmamaları nedeniyle bir süre sonra çürüdükleri, yok oldukları ve günümüze kadar ulaşamadıkları sanılmaktadır. Bu nedenle de insanın yaptığı ilk alet örnekleri olmasalar dahi, fosil insanın günümüze ulaşan türden en eski arkeolojik belgeleri yaklaşık 2.500.000 yıl kadar önceleri oluşturdukları taş aletlerdir. *Homo habilis* türü insan tarafından yapıldıkları kabul edilen bu en eski aletlere ilk saptandıkları yerin adından (Olduvai Gorge'dan) esinlenerek Oldowan endüstrisi adı verilir. Bugün için (zamansal anlamdaki) gerçek Oldowan endüstrisine ait en eski örnekler sadece Afrika kıtasında (Etiyopia, Kenya, Zaire ve Mallawi'de) rastlanmıştır; bunlar jeolojik anlamda Pliosen sonlarına aittir. Bu endüstriyi oluşturan örnekler üzerlerinden bir veya birkaç yonganın çıkartılmasıyla biçimlendirilen satır, kıyıcı satır ve kaba yongalardan ibarettir. Ham madde olarak ise genelde çakmaktaşı, kuartz ve kuartzitden yararlanılmıştır.

İlkel görünümlü ve teknolojik anlamda da pek gelişkin olmayan bu aletler ne işe yarıyordu? İşlevsel içerikli böyle bir soruyu günümüz etnografik verileri ışığında yanıtlamaya çalışmak olasıdır. Afrika'da Kalahari Çölü'nde yaşayan !Kung San, Tanzania'da Hadza, Kongo'da Pigmi ve Avusturalya'nın çeşitli yerli kabileleri (*Aborigenes*) gibi günümüzde de (kısmen) avcı-toplayıcı türü bir yaşam süren, ancak nicelik ve nitelikleri giderek azalan, bazı toplumların gözlemlenmesine dayanılarak, bu aletlerin birden fazla işe yaradığı ve bunların çeşitli kullanım alanları içinde yemişlerin sert kabuklarını kırmak, yerin altındaki suyu bulmak için toprağı kazmak, ahşap çapaları biçimlendirmek, ağaç dallarını keserek onlara şekil vermek, hayvan ölümlerini parçalamak ve sonra sepilemek, mahfazalar yapmak ve genel anlamda savunma ile saldırı

amaçlarına yönelik olarak kullanmak gibi işlerin bulunduğunu söylemek olasıdır.

Yaklaşık 1.600.000 yıl önceleri, başlangıcı gene ilk defa Afrika kıtasında olmak üzere, iki yüzeyle veya el-baltası adı verilen yeni bir taş alet endüstrisine (veya teknolojisine) rastlanılmaya başlanır. Taş yumrularının çepeçevre işlenmesi suretiyle oluşturulan kenarları keskin iki yüzeyle ve bunların yapımları sırasında çıkartılan çeşitli yongalardan meydana gelen bu endüstriye Acheul adı verilir. Bu teknoloji ile oluşturulan örnekler Afrika'dan sonra Yakın Doğu ve Avrupa'da da rastlanır. Bu endüstrinin şu veya bu nedenle gerçekten işlevsel olduğu, o dönem insanının mevcut gereksinimlerini de üstün başarıyla karşıladığı, bunların bir milyon yılı aşkın bir süre boyunca biçimsel olarak temel bir değişikliğe uğramaksızın aynen kullanılmaya devam edilmelerinden anlaşılmaktadır.

Alt Paleolitik süresince Asya kıtasında, özellikle bu kıtanın doğusu ile güneyinde, karşılaşılan durum Afrika ve Avrupa kıtalarındakinden farklıdır. Bölgenin jeolojik yapısından ötürü, güneydoğu Asya'da taş alet yapılabilecek türden uygun ham madde yoktur. İşte bu nedenle tarihöncesi insanı adı geçen yörede aletlerinin yapımında (organik olmaları nedeniyle örnekleri günümüze ulaşmayan ancak cinsleri itibarıyla sert bir yapı gösteren) bazı tropik ağaçlardan, bu arada özellikle bambudan yararlanmıştır. Asya'da (genelde kuartz/kuartzitden yararlanılarak) taş alet oluşturulabilen diğer yörelerde ise ya satır/kıyıcı satır türü aletlere ya da Zhoukoudian'da(*) olduğu gibi kaba yongaların ağır bastığı endüstrilere rastlanır.

Alt Paleolitik dönemden bir sonraki aşama olan ve genelde Neanderthal insanı ile özdeşleştirilen Orta Paleolitik'te (yaklaşık 220.000 ile 35/30.000 yıl önceleri) somut anlamda taş teknolojisinde ve buna ilave olarak ekonomik, tutumsal ve zihinsel anlamdaki yaşam biçiminde belirgin bir değişim izlenir. Alt Paleolitik dönemin sonlarına doğru geliştirilen hazırlanmış öz tekniği (Levallois teknolojisi) Orta Paleolitik'te yaygınlık kazanır.

Bu dönemin taş alet endüstrisini genel bir şemsiye altında toplamak ve buna (bölgesel farklılaşmaları da tabii göz önünde bulundurmak koşuluyla) Moustie adını vermek yaygın olarak uygulanan bir yöntemdir. Araştırılması yapılmış yerleşim yerlerindeki yaşam izlerinden bu aşamada iri otçulların yoğun olarak avlanmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Az da olsa, buluntular arasında süs eşyası veya statü sembolü olabilecek işlenmiş ve/veya delinmiş kemik ile

* Eski Chou-K'ou-Tien

diş örnekleri de mevcuttur. Ayrıca gene bu dönem, ölümlerin bazılarının gömülmesi ve hatta bazı mezarlara ölü hediyelerinin bırakılmaya başlanması dahil, insanın tinsel davranış biçimlerinin ilk somut örneklerinin görülmeye başlandığı dönemdir.

Homo sapiens sapiens türü günümüz insanının ürünü olan Üst Paleolitik ise yaklaşık 35/30.000 yıl önceleri başlar ve 11.000 yıl önceleri de sona erer. İki milyon yılı aşkın bir süre boyunca devam eden bütün Paleolitik dönem içinde Üst Paleolitik Çağ taş alet teknolojisi, insanın tutum ve davranışı, zihinsel yaşam biçimi, kısacası kültürel anlamda en büyük ve köklü değişimlerin gerçekleştiği dönemdir. Orta Paleolitik boyunca bazı yörelerde bölgesel anlamda da olsa mevcut olan dilgilerin kullanımı Üst Paleolitik Çağ'da yoğunlaşır ve sonuçta da dilgi teknolojisi (özellikle Avrupa kıtasında) bu dönemin ortak paydası haline alır. Daha önceleri izlenen görelî evrensellik artık sona ermiş ve çok belirgin bir şekilde yöresel özellikler gösteren farklı endüstriler gelişmeye başlamıştır. Bundan da, başka başka yörelerde yaşayan değişik gurupların farklı gereksinimlerinin olduğu ve buna bağlı olarak da bunların her birinin kendi özel sorunlarını çözmeye yönelik değişik tür kültürler geliştirdiği sonucu çıkartılabilir. Önceki dönemde çok az miktarda olan kemik, boynuz, fildişi, diş ve deniz kabuğu gibi hammaddelerin (hem alet ve hem de takı yapımında) kullanımları artar, yoğunlaşır ve giderek yayılır. Büyüsel/tinsel içerikli olma olasılıkları kuvvetli hayvan kabartmaları ile tek ve çok renkli resimlerin bazı mağara duvarlarına yapıldıkları görülür. Gene tinsel içerikli olmak üzere kadınları ifade eden üç boyutlu heykel yapımı ile de bu dönemde karşılaşmaya başlanır. Genelde bereketi simgeledikleri kabul edilen Ana Tanrıça kavramının ilk somut örnekleri olan bu heykelcikler Üst Paleolitik insanının iç dünyasını yansıtmaları bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Günümüzde "sanat"(!) adı altında toplanan tüm bu öğelerin ardında, kanımca, insanın insan olma aşamalarını simgeleyen 5-6 milyon yıllık zaman dilimi boyunca süregelen bedensel evrimi, ona koşut yer alan zihinsel ve teknokültürel gelişimiyle çevresine giderek daha egemen olmaya başlayan, etrafta yaşayan tüm canlılar içinde özel konumuna bağlı olarak biricikliğini artık algılamaya başlayan, ancak bu egemenliği ve üstünlüğünü de henüz tam benimseyememiş, yerine oturtamamış, kısacası bütünüyle özümseyememiş olan ilk *Homo sapiens sapiens* türü atalarımızın korku, kuşku, düşünce ve isteklerini aramak akla yakın gelir.

Bu aşamada konumuzu oluşturan dönem boyunca insanın besilerini nasıl sağladığı, gündelik yaşamını nasıl sürdürdüğü, sosyal yaşamı konusunda neler söylenebileceği, kısacası genel yaşam biçimlerinin nasıl olduğu üzerinde kısaca durulmasının da yararlı olacağı inancındayım. Bu bağlamda çeşitli yargılarda

bulunabilmek için ise Pleistosen boyunca karşılaşılan Paleolitik dönem kültürlerini (ana hatlarıyla da olsa) bir temel şemsiye altında toplayarak, bazı genellemeler yapmanın gerektiği kanısındayım. Ancak, insanın günümüze ulaşabilen türden ilk arkeolojik belgelerini oluşturduğu *Homo habilis* ile başlayan dönemden bugüne (*Homo sapiens sapiens* aşamasına) ulaşana kadar geçen yaklaşık ikibuçuk milyon yıllık süre boyunca dünyada hiç bir şeyin aynı kalmadığı ve zaman içinde biokültürel olarak evrimleşen insana bağlı olarak (başka bir deyişle onun zihinsel gelişimine bağlı olarak) Paleolitik teknolojilerin de değişmiş ve gelişmiş olduğu unutulmamalıdır. Ayrıca ısrarla vurgulanması gereken bir husus da yaklaşık ikibuçuk milyon yıllık bu süre boyunca dünyamızda farklı ortamlarda, zamanlarda ve yerlerde çok sayıda kültürle karşılaşıldığı için kesin ve evrensel nitelikteki özelliklerden değil, ancak bazı genellemelerden söz edilebileceğini de hatırdan çıkarmamak gerekir. İşte bu nedenle de aşağıda ileri sürülen görüşlerin büyük bir kısmını tek ve mutlak çözümler olarak değil, günümüz verileri ışığında ulaşılan bazı güçlü olasılıklar olarak değerlendirmenin daha gerçekçi olacağı tekrar vurgulanmalıdır.

Bu konuda söylenebilecek ilk şey, Paleolitik toplumların yaşam biçimlerinin göçebe, yağmacı, avcı ve toplayıcı türden bir düzeni simgelediğidir. Böylesine bir yaşam çerçevesinde, her ne kadar şaşmaz bir kural değilse de çoğu zaman güç/kuvvet ve çaba gerektiren avcılığın (genelde) erkekler, görelî olarak daha az güç/kuvvet gerektiren toplayıcılığın ise (çoğu zaman) kadınlar tarafından gerçekleştirildiği de (son yıllarda önem kazanan ve zaman içinde giderek yaygınlaşan etnografya çalışmalarına dayandırılmak suretiyle) ilave edilebilir.

İnsanın başlangıç dönemlerinden itibaren yapısı itibarıyla hepcil bir besi sistemine sahip olduğu bilinir. Atalarımızın en eski dönemlerde et gereksinimlerini bizzat kendi çabaları sonunda avladıkları hayvanlardan değil de daha ziyade leşlerden yararlanarak sağlamış olması akla yakın gelmektedir. Ancak, *Homo erectus* aşamasından itibaren görülmeye başlanan ve zaman içinde geliştirilerek kullanılmaya devam eden ikili yüzeyliler (el baltaları), bu arada özellikle Neandertal döneminin bola taşları, kargıları ve mızrak uçları ile daha geç dönemlerin (*Homo sapiens* evresininin) zıpkın türü aletleri fosil insanının ancak belirli bir dönemden itibaren (kanımca özellikle Neandertal aşamasından itibaren) fiilen avcılık yapmaya başladığına ve bunun da zaman içinde giderek yoğunlaştığına dair dolaylı kanıtları oluşturur. Bunlara ilave olarak, özellikle Üst Paleolitik aşamasında günümüze ulaşamayan türdeki bazı av yöntem ve araçlarından da, örneğin doğal zehirlerden yararlanma, tuzak/kapan yapımı ile nehir ve göllerdeki balıkları tutmak amacıyla serpmeciler olarak kullanılmış olabilecek sırimdan oluşturulan balık ağlarından da yararlanılmış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Hem oluşturdukları hammadde türleri

ve hem de dönem insanının göçebe bir yaşam sürmesine bağlı olarak aynı yerde uzun süre yaşamamış olması nedeniyle bu tür belgelerin günümüze ulaşma olasılığının pek olmadığı da gene unutulmamalıdır.

Göçebe toplumlar ne kadar göçebedir? Göçebe bir yaşam tarzı doğal olarak ekolojik nedenlerden ötürü bölgeler arasında farklar gösterir; ancak günümüzde yapılan etnografik çalışmalar bu tür toplumların (mutlaka içme suyunu yakın) bir yerde belli bir süre kaldıktan sonra yöreden sağlayabilecekleri temel besin kaynaklarını tüketmeleri nedeniyle orayı terk ettikleri ve bir başka tarafa göçtüklerini göstermektedir. Göçülecek yeni yerin de gene hem içme suyunun ve hem de ana besin kaynaklarının bulunduğu bir alan olması gerekir; kuşkusuz, yeni yerleşim alanının eskisine olan uzaklığı (mevsim farkları da göz önünde bulundurulmak suretiyle) yerel coğrafi koşullara bağlıdır, ancak bu mesafenin genelde 5 ile 10 km kadar olduğu, ender durumlarda bunun 60-70km'ye ulaştığı ve hatta bazen bunu da aştığı görülür. Bu tür toplumlarda göçüldüğü zaman her şeyin taşınmasının zorunlu olması nedeniyle kişisel eşyanın en düşük seviyede tutulması da esastır. Günümüz etnografya çalışmaları bu tür toplumlarda kişisel eşyanın 10-12 kiloyu aşmadığını göstermektedir; tarihöncesi dönemlerde de buna yakın olması olasıdır.

Paleolitik Çağ'ın tüm bölümlerinde, bütün bir yıla yayılan süreç ele alındığında, toplayıcılık yöntemiyle sağlanan besin miktarının aynı süre içinde avcılıkla elde edilenden hayli fazla olduğu söylenebilir. Bir genellemeye gidilecek olursa, konumuzu oluşturan dönemler boyunca tüketilen yiyeceğin büyük çoğunluğunun (>65-70%) kadınlar tarafından toplayıcılık yöntemiyle sağlanmış olması gerekir; özellikle başlangıçta bu oranın daha da yüksek olması akla yakın gelmektedir. Günümüz Eskimo/Lapon toplumlarının yaşadığı kutupsal bölgelerde olduğu gibi ekolojik nedenlerden ötürü yaşamın zorunlu olarak çok büyük ölçüde hayvansal besinlere dayandırılarak sürdürüldüğü yöreler dışında, Pleistosen boyunca yaşamış olan tüm toplumlarda durumun da böyle olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Böylesine bir yaşam düzeni içinde sağlanan besinin de, kuşkusuz, mevsimden mevsime ve bölgeden bölgeye önemli farklar göstermesi doğaldır. Günümüzde Afrika'da Kalahari yöresinde yaşayan !Kung'ların çevrelerindeki birkaç yüz bitkinin tüm özelliklerini bildikleri ve yiyeceğin bol olduğu mevsimlerde ise besin sağlamak için 100'ü aşkın bitki türünü tanıdığı ve bunlardan yararlandıkları saptanmıştır. Ancak, ertesi günün ne olacağını her zaman kesin olarak kimsenin bilemediği bir yaşam türünde o toplumu oluşturan bireyler arasında güçlü bir dayanışmanın olması ve ekonomik anlamda birbirlerini desteklemesi hem doğal ve hem de zorunludur. Bu nedenle Paleolitik toplumlarda "karşılıklılık ilkesi"nin (*reciprocity*), yani sağlanan besinin bireyler (aileler) arasında devamlı ve düzenli olarak

bölüşülmesinin yaygın olarak uygulanan bir yöntem olduğu genel bir kural olarak ileri sürülebilir.

Paleolitik Çağ insanının özellikle toplayıcılıkla sağladığı besileri sıırım ve saz türünden malzemeyi kullanarak oluşturduğu çuval ve sepet türü araçlardan yararlanmak suretiyle o topluluğun yaşadığı kamp alanındaki aile bireylerine geri taşımış olması gerekir; postlardan yaptıkları tulumlar, iri otçulların işkem-beleri ve su kabağı ile özellikle bazı yörelerde de devekuşu yumurtasının kabukları gibi doğal malzemeyi de su biriktirmek için kullanmış olma olasılığı güçlüdür.

Pleistosen boyunca böylesine bir yaşam süren göçebe toplumların sosyal yaşam biçimleri konusunda hangi olasılardan söz etmek mümkündür? İleri sürülebilecek genellemelerin başında bu tür toplumların büyük ölçüde türdeş oldukları, sağlayabildikleri besin miktarıyla doğrudan orantılı olarak da küçük guruplar halinde yaşamlarını sürdürdükleri gelir. Günümüzde yaşamaya devam edegelen ve/fakat sayıları giderek azalan teknoekonomik anlamda fazla gelişmemiş türdeki toplumları inceleyen etnologlara göre "5", "20" ve "100-400" sayıları avcı-toplayıcı toplumların "sihirli rakamları"nı oluşturur. "5" sayısı çekirdek aileyi, "20" birbiriyle bağıntılı birkaç çekirdek ailenin bir araya gelmesi ile oluşan soyları, "100-400" ise çeşitli soyların birleşmesi sonunda oluşan ve birey sayısı yılın farklı dönemlerinde yöredeki mevcut besin miktarına göre bireylerin (birleşmeleriyle) çoğalan veya (bölünmeleriyle) azalan en kalabalık birimi, yani klanları oluşturur.

Esas itibarıyla türdeş olmuş olmaları gereken Pleistosen insanının ekonomik anlamda büyük ölçüde sınıfsız toplumlardan oluşmaları çok güçlü bir olasılıktır. Çünkü bu tür toplumlarda her tür gıda ile maddesel eşyaların kimsenin bir başkasından belirgin bir şekilde fazlasına sahip olmamasını zorunlu kılan bir yaşam biçimi egemendir. Ancak, birkaç yüz kişiden oluşan klan düzeyindeki (görel olarak kalabalık) toplumlarda bulunmaları doğal ve hatta düzenin sağlanabilmesi açısından da bir bakıma zorunlu olan (reis veya şef gibi) yönetici türdeki kişilerle karşılaşıldığı durumlarda ise, bunların durumlarının da ekonomik kökenli olmadığı görülür. Paleolitik Çağ toplumlarında karşılaşılabilecek böylesine "görevlerin" temel içeriğinin sosyal olduğu ve bunun ardında da bazı bireylerde bulunabilecek "iz sürme yeteneği", "usta avcılık", "anında doğru karar verebilme", "cesaret" ve "beceri" gibi yönetsel türdeki doğal yeteneklerin yattığı anlaşılmaktadır. Konu edilen böylesine özelliklerin devam ettiği süre boyunca söz konusu kişinin mevcut görevi sürdürdüğü, ancak aynı iş için daha genç, daha yetenekli veya daha başarılı biri çıkınca da sorumluluğu bu sefer diğerinin devraldığı bilinmektedir. Bu tür görevler büyük

bir çoğunlukla erkekler tarafından gerçekleştirilir; ancak bazı toplumlarda karşılaşılan “şaman” veya “büyücü” bazen kadın, bazen ise erkek olabilir.

İnsanın bedensel evrimine koşut olarak gerçekleşen teknokültürel değişimler açısından yalnızca ana hatlarının vurgulanılmasına çalışarak Pleistosen arkeolojisinin/Paleolitik Çağ’ların konu edildiği böyle bir yazıda, 776.000 km²’lik bir alana yayılan ve Afrika-Asya-Avrupa üçgeninin ortalarında yer alan ülkemizle ilgili olarak neler söylenebilir? Başka bir deyişle Plio-pleistosen’de teknokültürel içerikli olarak Türkiye’deki durum nedir ve ülkemizde ne tür Paleolitik endüstrilerle karşılaşmaktadır?

Bunu gerçekleştirebilmek için ülkemizde özellikle tabakalanmanın izlendiği bazı kazı yerlerindeki durumu irdelemenin, başka bir deyişle yapılan arkeolojik çalışmaları özetlemenin, yararlı olacağını düşünüyorum. Kanımca, büyük bir haksızlık olmasına rağmen, çok uzun bir süre boyunca Pleistosen arkeolojisinin ülkemiz kültür tarihi açısından genelde üvey evlat muamelesi gördüğünü ve Anadolu’nun daha geç dönemlerinin görkemli buluntularının yanında geri planda kaldığını üzülenek itiraf etmek gerekir. Gerçekte ise durum hiç de böyle değildir. Bazısı ışık, bazısını konaklama yeri olmak üzere ülkemizde Paleolitik döneme ait buluntu yerinin sayısı 200’ün üzerindedir ve bu da hiç küçümsenmeyecek bir toplamı oluşturur.

Ülkemizde, Paleolitik Çağ’a ait bilimsel anlamda yayınlanmış ilk bulgu, XIX. yüzyılın sonlarında Birecik/Urfa’da ele geçen iki yüzeylidir. Ancak ülkemizde, Paleolitik Çağ arkeolojisinin esas gelişimini göstermesi bakımından iki önemli aşamada ele alınabileceği, bunlardan ‘ilkinin’ 1940 ile 1960 yılları arasındaki dönem, ‘ikincisinin’ ise (arada geçen yaklaşık çeyrek yüzyıllık bir boşluktan sonra) 1980’li yılların ortalarından günümüze kadar geçen süreç olduğu ileri sürülebilir. 1940 ile 1960 yılları arasındaki ilk dönemin ardında yatan temel neden, kuşkusuz 1930’lu yılların başları ve ortalarında Ankara’da (sırasıyla) Türk Tarih Kurumu ve Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nin kurulmasıdır. Cumhuriyetimizin ilk 10-25 yılı boyunca uygulanan kültür politikasının da arkeolojiye özel bir önem vermesinin, dolayısıyla arkeolojik kazıları desteklemesinin de, bu konuda önemli bir yeri vardır. Bu dönemde Ankara Üniversitesi’nde görev gören ve ülke Paleolitik kültür tarihinin kurucuları olan başta Şevket Aziz Kansu, Kılıç Kökten ve Muzaffer Şenyürek olmak üzere, o dönemin tüm ilgililerini takdir ve şükranla anmak gerekir. 2003 itibarıyla yaklaşık son 20-25 yılı içeren ikinci dönemin ise, dünyadaki çağdaş gelişimlere koşut olarak ele alınan Karain/Antalya, Yarımburgaz/İstanbul, Kaletpe/Niğde ve Hatay yöresinde olduğu gibi bazı kazıların başlatıldığı, gerçekleştirildiği ve bazılarının da devam etmekte olduğu süreci kapsadığı kanısındayım.

Ülkemizdeki Paleolitik Çağ’a ait bulgulara genel olarak bakıldığında bunların büyük bir çoğunun tekil ve/veya birkaç örnekten oluşan yüzey buluntularından ibaret olduğu görülür; ancak yüzey buluntusuna rastlanan yerler arasında (Anadolu’da) Dülük, Mertmenge, Şatır Höyük, Şehremuz ve (Trakya’da) Eskicesirtı v.s. gibi çok sayıdaki örneğin toplu olarak ele geçirildiği merkezler de vardır. Ancak Karain, Yarımburgaz, Kaletpe ve Hatay yöresinde olduğu gibi tabakalanma veren ve kazısı yapılan buluntu yerleri ise şimdilik sayıca fazla değildir. Üstelik, özellikle 1960 öncesi buluntu yerlerine ait bilgiler genelde çok yetersizdir; çoğu zaman ele geçen bulguların tümü değil yalnızca bir kısmı, onlar da seçilerek yayınlanmış ve bu bağlamda artıklar ve hatta bazen yongalar dahi hesaba katılmamıştır. Bu nedenle de o dönemde saptanan buluntu yerlerinin kamp alanları mı, ışıklar mı, kanaralar mı, yoksa bunların farklı karışımları mı olduğunu bilme olanağımız yoktur. Konuya genelde egemen olan ilgi eksikliğine rağmen gerçekleştirilen yüzey araştırmaları, tüm yurda dengesiz fakat yaygın bir biçimde dağılmış oldukları açıkça belli olan Paleolitik Çağ’a ait buluntu yeri sayısının (yukarıda da belirtildiği gibi) 200’ün üzerinde olduğunu göstermektedir; bu da konu edilen dönem boyunca ülkemizin ne denli yoğun bir biçimde yerleşilmiş olduğunun somut kanıtıdır.

Alt Paleolitik Çağ’a ait endüstrilere hem Anadolu’da ve hem de Trakya’da yaygın olarak rastlanır. ‘Tipolojik’ anlamda ülkemizde bugüne kadar saptanan en eski Paleolitik örnekler ise (kanımca, bugün itibarıyla [Ekim 2003] yayın eksikliğine bağlı olarak bilim dünyasına henüz yeterince tanıtılmamış ve ne olduğu da kesinlik kazanmamış olan Dursunlu “şimdilik” bir kenara bırakıldığında) Güneydoğu Anadolu’da Eşkini/Sefini ve Aktaş’da ele geçen çakıtaşı aletlerdir. Orta boy yumruların üzerinden kaba yongaların çıkartılmasıyla oluşturulan bu aletlerin (ele geçirildikleri yerin) arkeometrik tarihlemesi maalesef gerçekleştirilmemiştir. Anadolu’da, bu arada özellikle güneydoğuda, yaygın olarak karşılaşılan Acheul endüstrisine ait buluntular yüzeydendir (ikili yüzeylere rastlanılan Kaletpe/Niğde çalışmaları ise henüz başlangıç aşamasındadır). Gene yüzeyden olmak şartıyla Clacton ve Levallois türü buluntular da Güneydoğu ve Orta Anadolu’da mevcuttur.

Ülkemizin tabakalanma veren Alt Paleolitik Çağ’a ait buluntu merkezlerinden ve en eskilerinden biri, Trakya’da, İstanbul’un 22 km kadar batısında yer alan Yarımburgaz Mağarası’dır. Yarımburgaz’da karşılaşılan endüstri zamansal açıdan Orta Pleistosen’in ortalarına aittir. Acheul türü iki yüzeyli rin bulunmadığı, Levallois teknolojisinin ise hiç uygulanmadığı, ancak küçük ve kaba görümlü yongaların egemen olduğu Tayac türü bir endüstri ile Doğu Avrupa’dakilere benzeyen küçük satır ve kıyıcı satırların egemen olduğu bu

Alt Paleolitik dönem bulguları *Ursus deningeri* adı verilen fosil bir ayı türüne ait bol miktarda kalıntı ile birlikte ele geçmiştir. Yarımburgaz Alt Paleolitik kültür katmanının tarihlenmesinde kullanılan *Electron Spin Resonance* (ESR) yöntemi *Ursus* dişlerine uygulanmış ve adı geçen kültür tabakasının yaşının erken radyasyon Emilimi (*early uptake/EU*) varsayıldığında G.Ö. 130-160±10-20 ka, çizgisel radyasyon Emilimi (*linear uptake/LU*) kabul edildiğinde 200-220±20-30 ka ve yakın zaman radyasyon Emilimi (*recent uptake /RU*) öngörüldüğünde de 270-390±40-60 ka olduğu anlaşılmıştır. Bu koşullar altında da Yarımburgaz'ın izotop evrelerinden 7 veya 8'e ait olduğu, çizgisel radyasyon Emilimi kabul edildiğinde izotop 7'nin başlangıç aşamalarına (200 ile 220±20-30 ka), yakın zaman Emilimi öngörüldüğünde ise izotop 8'e (270 ile 390±40-60 ka) ait olduğu anlaşılmaktadır.

2000'li yılların başında kazıların gerçekleştirilmeye başlandığı yeni bir buluntu merkezi de Niğde yakınlarındaki Kaletpe'dir. Burada Orta Paleolitiğe ait bulgulara ilave olarak Alt Paleolitiğin eski dönemlerine ışık tutan belgeler de ele geçmiştir. Alt Paleolitiğin bu eski dönem tabakalarında farklı türlerde ikili yüzeylere/el baltalarına rastlanılmış olması ilginçtir. Levallois türü ürünlerin de saptandığı Kaletpe kazı çalışmalarının yakın bir gelecekte ülkemiz kültür tarihi ile Paleolitik endüstrilerine büyük ölçüde ışık tutacağını (ve özellikle Orta Anadolu'nun Pleistoseni ile ilgili yeni yeni bilgiler elde etmemize yardımcı olacağını) ileri sürmek, sanırım hiç de kehanet olmayacaktır.

Antalya'nın 30 km kadar kuzeybatısında bulunan Karain mağarası ise, ülkemizde katmanlaşmanın iyi bir şekilde temsil edildiği ender buluntu yerlerinin biri olmasına ilaveten, fosil insana (*Neanderthal*) ait bedensel kalıntıların ele geçtiği şimdilik tek yer olma özelliğine de sahiptir. Karain'de 1985'den itibaren gerçekleştirilen kapsamlı ve güncel içerikli son çalışmalar, mağarayı ilk bulan ve önemini vurgulayan Kökten'in önerdiği tabakalanmanın büyük ölçüde değişmesine neden olmuştur.

Günümüzde Karain Mağarası'nda 10 ana evre saptanmış olup bunun ilk dördü (A-E evreleri) Alt Paleolitik Çağ'a aittir. A evresinde karşılaşılan endüstri >350.000 yıl öncelerine tarihlenmekte ve yaygın alet türünü oluşturan yongalar ise, Clacton özellikler göstermektedir. Yaklaşık 350.000 ile 300.000 yıl öncelerine tarihlenen B-E evrelerinde egemen olan alet türü ise kalın yongalardan yararlanılarak oluşturulan düzelteli kazıyıcılardır; proto-Charent olarak adlandırılmış olan bu endüstri bir bakıma Doğu Akdeniz'de karşılaşılan Yabrud benzeri örnekleri andırmaktadır. Bu aşamada vurgulanması gereken önemli bir husus da Karain kazılarında da (Yarımburgaz'da da olduğu gibi) Acheul tipi ikili yüzeylere (el baltalarına) rastlanılmamasına rağmen, elbaltası türü örneklerle yüzey buluntusu olarak özellikle çeşitli baraj-

ların yapımı nedeniyle, yoğun bir biçimde araştırılmış olan Güneydoğu Anadolu'da ve Marmara Bölgesi'nin doğusu da dahil, hemen hemen bütün ülkede bol miktarda rastlanıldığıdır.

Ülkemizde Orta Paleolitik Dönem'in en iyi temsil edildiği yer gene Karain Mağarası'dır ve burada Moustier türü endüstrilerle F-I evrelerinde karşılaşılır. Bu endüstride Levallois tekniği belirgindir ve hafirler tarafından 'Karain tipi Moustie' olarak adlandırılır. Yapılan *Electron Spin Resonance* (ESR) tarihlemesi Karain'deki bu Orta Paleolitik endüstrinin yaklaşık 160.000-60.000 yıl öncelerine ait olduğunu göstermektedir. Yukarıda da değinildiği gibi, ülkemizde şimdiye kadar ele geçmiş olan fosil insana ait bedensel kalıntıların yalnızca Neandertal'lere ait olduğu ve bunların da Karain Orta Paleolitik tabakalarından elde edildiğini tekrar hatırlatmada yarar olabilir.

Hatay yöresindeki Kanal, Merdivenli ve Tıkalı Mağara'larda gerçekleştirilen kazılarda da Orta Paleolitik Çağ'a ait bulgular (genel anlamıyla Moustier endüstrisine giren örnekler) elde edilmiştir. Levallois tekniğinin yoğun olarak uygulandığı bu endüstrideki aletlerin biçimi doğal olarak, yörenin coğrafi konumu bakımından Anadolu'dan ziyade Yakın Doğu'da karşılaşılan Orta Paleolitik kültürleri andırmaktadır.

Bu konuda son söylenebilecek şey, tıpkı Alt Paleolitik Çağ buluntuları gibi Orta Paleolitik özellikleri gösteren ve yayınlarda genellikle Moustie veya Levallois-Moustie olarak geçen endüstrilere ait örneklerle Anadolu'nun çeşitli yerlerinde yaygın bir biçimde, ancak yüzey buluntusu olarak rastlanıldığıdır. Marmara Bölgesi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında ele geçen Orta Paleolitik endüstrilerin (tipolojik anlamda) Balkan'larda karşılaşılanlara benzediği saptanmıştır; coğrafi nedenlere bağlı bu durumu, kanımca doğal olarak kabul etmek gerekir.

Üst Paleolitik/Epipaleolitik³ Çağ kültürlerine gelince, ülkemizde bu konudaki en ayrıntılı çalışmaların Hatay yöresindeki Kanal ile Üçağzılı Mağara'ları ile Antalya'daki Karain ve Öküzini Mağara'larında gerçekleştirilmiş olduğu görülür. Kanal ve Üçağzılı Mağara'larından elde edilen Üst Paleolitik bulgular da tipolojik olarak (tıpkı Orta Paleolitik örneklerinde olduğu gibi) Suriye, Lübnan ve İsrail'de ele geçen Yakın Doğu örneklerini andırır. Üçağzılı Mağara'sında gerçekleştirilen son kazılar burada üç ana evreye ayrılan (ve daha önceki evrelerden süre geldiği anlaşılan yoğun Levallois etkisinin izlendiği) bir Üst Paleolitik kültürün bulunduğunu göstermektedir. Kemik aletler ve

³ Yurdumuzdaki Epipaleolitik endüstrilerin yapımında bir önceki döneme ait Üst Paleolitik teknolojinin devam etmesi ilginçtir.

özellikle deniz kabuklarından yapılan süs eşyaları (boncuklar) yaygın olup, bunların ele geçtiği alt tabakanın yaklaşık 42.000 yıl öncelerine ait olduğu saptanmıştır. Günümüzden yaklaşık 30.000 yıl öncelerine ait olan üst tabakalarda Levallois etkisi azalmasına karşılık kemik alet ve deniz kabuklarından yapılan süs eşyalarının sayısı fazlalaşmaktadır. Büyük ölçüde tahrip olmuş olan Kanal Mağarası bulguları genel olarak Üçağzlı Mağarası'ninkileri andırmaktadır. Antalya yöresindeki Karain ve Öküzini'nde saptanan Üst Paleolitik daha geç bir döneme, yaklaşık 20.000-12.000 yıl öncelerine aittir ve bulgular da mikrolitleşmenin ağır bastığı izlenir. Bu endüstride mikrolitik özellikler gösteren gündelik taş endüstrinin yanında süs eşyası olması gereken bulgular da mevcuttur. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, özellikle Güneydoğu Anadolu ve Antalya civarında yüzey buluntusu olarak karşılaşılan Üst Paleolitik ve Epipaleolitik bulgular aynı zamanda Marmara ve İstanbul civarında da yoğun olarak ele geçmiştir.

Son olarak, ülkemizdeki Paleolitik Çağ arkeolojisinin XIX. yüzyılda başlayan ve bugüne ulaşan zamansal gelişimine bir bütün olarak bakacak olursak, başlangıcından günümüze kadar geçen süre boyunca (ve bu arada özellikle yaklaşık son 20 yıl içinde) bazı, çok önemli değişimlerin yer aldığı görülür. Herşeyden önce, Pleistosen dönemindeki prehistorya çalışmaları da dahil, 1960 öncesi Anadolu arkeolojisinin tümüne çok büyük ölçüde egemen olan "yıldız(lar)" döneminin sona erdiği söylenebilir. Tek kişinin egemen olduğu, herşeyin o bireye bağlı olduğu süreç(ler) artık tamamlanmış, bunun yerini takım çalışmaları almıştır. Ayrıca disiplinler arası uygulamalar, arkeometriden yoğun bir biçimde yararlanılması, konu edilen dönemin olası yaşam biçim(ler)ine ışık tutabilmek için etnografya çalışmalarının desteği, geniş anlamıyla antropolojinin katkıları, somut arkeolojik belgelere ilave olarak işin düşünsel boyutuna da ağırlık verilmesi ve benzeri türden yaklaşımların günümüzde ağır basması sevindiricidir. Özetle, bu yazının konusunu oluşturan Anadolu Pleistosen/Paleolitik Çağ arkeolojisinin, içinde olduğumuz XXI. yüzyılda dünyadaki çağdaş gelişimlere ayak uydurduğu ve (niceliksel olarak daha pek değilse dahi) nitelik bakımından günümüz bilim dünyasında hak ettiği yeri almış olduğu rahatlıkla söylenebilir⁴.

Lifeways in Plio-pleistocene and Paleolithic Cultures in Anatolia: An Essay

In this essay, I speak of that critical period when mankind first appeared as the only known living species within the universe to display a distinct bio-cultural aptitude. The first cultural evidence of humankind's adaptation to his immediate environment is the stone implements that date as far back as the final phases of the Late Pliocene, some 2.500.000 years ago. Significant as well, is the fact that mankind represents the only living species that produce tools- this implies that humans were unable to prolong their existence without them. Even the earliest tools known, those of the Oldowan industry, were clearly multipurpose and made for more than one single task. Parallel to man's biological evolution, the development evident in the tool industries throughout the Paleolithic also demonstrates the rather slow but constant change and the progress that has been taking place in the remote past.

Throughout the Paleolithics, man lived a nomadic way of life as scavengers, hunters and gatherers. Though it is generally accepted that there is not a single magic formula that will encompass the lifeways of all of the prehistoric societies that lived at various parts of the world in different environmental conditions during the Plio-pleistocene, one may safely say that women undertook the lion's share of collecting nourishment in most of the migrant populations. Hunting as a the essential means for acquiring food must have started rather late, most probably with the appearance of Neanderthals towards the very end of the Middle Pleistocene, the nomad's camps would only be established in areas where both drinking water and staples were available. As long as the essential nourishing materials were available in the vicinity, the nomads would remain encamped and as soon as the local nutritives were exhausted, move to an other area. It is very probable that the Paleolithic groups were made up of economically unstratified societies and reciprocity must have been a very important factor in the everyday lives of the people in question.

Investigations, most of which are represented by surveys, showed that there are more than 200 habitation sites from the Paleolithic era in Turkey which I believe reveals a striking density of habitation during the Pleistocene. Major sites excavated (or still being excavated) in detail include Yarımburgaz

⁴ Bu yayın kısmen Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) tarafından desteklenmiştir.

near Istanbul, Kaletepe at Niğde, Karain Cave in Antalya and the caves of Kanal, Merdivenli and Tıkalı in Hatay region in the southeast. Lower Paleolithics is well represented at Yarımburgaz, Kaletepe and Karain while Middle Paleolithics, among others, is found at Karain along with fossilized remains belonging to Neanderthals. Upper Paleolithic remains come into evidence at Karain as well as Öküzini in Antalya and especially from the caves in the region of Hatay which are particularly rich in ornaments and provide us with comparisons to the other Upper Paleolithic cultures of the Levant. Finds from the succeeding Epipaleolithic industries correlated with Holocene are best known from the provinces of Antalya and Istanbul.

Prof. Dr. Güven Arsebük
İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Prehistorya Ana Bilimdalı (emekli)
34 459 İstanbul

Ammianus Marcellinus and His Descriptions of the Foreign Tribes in His History

Bedia Demiriş

Ammianus Marcellinus (AD 330-395) was the last of the great Roman historians and as Mellor claims, was the last outstanding pagan writer of classical antiquity (Mellor 1998: 7). As we learn from the closing paragraph of his historical work, Ammianus was a native Greek (Amm. 31.16.9). By traditional account, he was born in Antioch near the Syrian coast, towards the end of the reign of Constantinus I¹. He describes Antioch as “the crown of the East” (Amm. 22.9.14: *Antiochiam orientis apicem*). In fact, this city was one of the four major cities of the Roman empire and was important both as cultural and as an administrative centre. Ammianus has mentioned the city in his work repeatedly (Amm. 14.7-9; 22.9-12; 29.1-2). The city was ruled by a Greek-speaking elite of landowners, while the poor farmers were speaking Syriac; the richer families were obliged to accept the financial burdens of membership of the city council. Ammianus’ prosperous Greek family must have belonged to this curial class (Grant 1995: 23). On this matter, we have no details, although we know a good deal about the life of Ammianus, which he has frequently mentioned in his own history. But it can be taken that, Ammianus was a member of the upper middle class and had comparatively little of financial worries (Thompson 1969: 2). As a Syrian Greek Ammianus served in the emperor Julian’s army. Because of his good birth, he was no ordinary soldier; when he was made one of the *protectores domestici*², he was in his twenties.

After he had served long years in the empire army and traveled some years, Ammianus settled in Rome about AD 378, and began to write his historical work in Latin. Although he has described himself as a Greek (Amm. 31.16.9) and frequently used Greek words in his work with a comment like “as we call it...” (for example Amm. 20.3.11), why he preferred to write

¹ For the conflicts about his birthplace, see to Rohrbacher 2002: 15-16.

² A select corps of the imperial bodyguard; with other words, a body of troops with the rank of officers.

in Latin? There is no certain answer to this question, but several considerations can be suggested. First of all, Ammianus' decision to write in Latin rather than in Greek can be explained with his Antiochene heritage, as Rohrbacher suggested: in Antioch, which was used by Constantius II as his base during the wars against the Persian empire throughout the 340s, and was filled with Latin speaking soldiers and bureaucrats, Latin would have been a familiar language, during Ammianus' youth (Rohrbacher 2002: 14). Secondly, Ammianus wrote for a Roman public, and his intensely Roman patriotism, which is seen especially in the military narrations of his work giving his opinions on the successes and failures of Roman armies, would have had an important part in his decision to write in Latin (Laistner 1963: 145). For him, the city of Rome is "eterna" and "venerable"; she is the "home of empire and all the virtues" (Amm. 16.10.14: *urbis aeternae*; 14.6.5: *urbis venerabilis*; 16.10.13: *Romam ... imperii virtutumque omnium larem*).

Ammianus has reported the content of his history in the last sentences of his work: he had set forth those events from the principate of the emperor Nerva to the death of Valens (Amm. 31.16.9). His history *Res Gestae* completely covered a period of nearly three centuries in thirty-one books. But the first thirteen books have not survived. The extant books 14 to 31, of which text rests on sixteen manuscripts, two of the ninth and fourteen of the fifteenth century³, describe the events of twenty five years, from AD 353 to 378. His work was a continuation of Tacitus' *Historiae*⁴ and has reported the events of Roman empire from the accession of Nerva in AD 96 to the disaster of Hadrianople and the death of the eastern emperor Valens at the battle against the Visigoths in AD 378.

Ammianus wrote not only political and diplomatic history. Besides his interest in administration and bureaucracy, as an easterner, he had also sympathy for peoples throughout the empire (Mellor 1998: 513). He has mentioned the countries of peoples and the customs, religion, history of the tribes to whom the Romans have had political relations. For this purpose he has used digressions, which were used by all ancient historians. In using digressions, he explicitly intended to provide background to his narrative (Browning 1983: 64). Ammianus' digressions have variety of subject: he has provided a wide scope of geographical, ethnographical, scientific, philosophical and religious information. He was an observant traveller both in regard to natural phenomena and in regard to people (Usher 1997: 254). The historian

attended to detail. His *Res Gestae* is distinguished by its profusion of detail. On account of this, Rohrbacher suggested that, Ammianus was the author of the most colorful, readable, and elegant history of the fourth century (Rohrbacher 2002: 41). Even though in many cases he has used his first-hand knowledge, Ammianus' digressions are generally based upon written sources. In his work, we find mainly six digressions of which subject is foreign tribes and ethnographical informations: Amm. 14.4; 15.9-12; 22.8; 23.6; 27.4; 31.2.

The first digression (Amm. 14.4) is on the lands and ethnography of the Saracens, a tribe from Arabia Felix⁵. Ammianus had written about this tribe in one of the lost books. Yet he would briefly add a few more particulars about them, while narrating their inroads (Amm. 14.4.2). In this passage he writes about their manners and customs. Besides these we find his description of the Saracens. According to Ammianus, the Saracens look like "rapacious kites" (Amm. 14.4.1: *similes milvorum rapacium*), since in a brief of time they laid waste whatever they could find. In his opinion, the Saracens are a dangerous tribe (Amm. 14.4.7: *hactenus de natione pernicioiosa*): they must be desired neither as friends nor as enemies (Amm. 14.4.1: *Saraceni tamen nec amici nobis umquam nec hostes optandi*).

The second digression is a long one (Amm. 15.9-12), in which Ammianus mentions the origin of the Gauls. He narrates from where the name of the Celts and the Galatians comes (Amm. 15.9), and describes the various parts of Gaul: he gives a geographical description of the Gallic Alps and the various passes through them (Amm. 15.10), followed by a brief description of the various parts of Gaul and of the course of the Rhone (Amm. 15.11). This digression connects the appointment of Julian as commander of Gaul and his campaigns which Ammianus narrates in the following book (Sundwall 1996: 623). His information about the earliest origin of the Gauls comes from Timagenes of Alexandria (Amm. 15.9.2), who was brought to Rome as a prisoner of war by Pompeius and wrote a history of Gauls. Throughout Gaul, as Ammianus said, men gradually grew civilized and the study of the liberal arts flourished. At that moment, the historian mentions the learned men of the Gauls: the Bards, who were poets; the Euhages, who were diviners and natural philosophers; the Druids, who studied both natural and moral philosophy. At the end of this part, Ammianus narrates the manners, features and customs of the Gauls: all the Gauls were of tall stature, fair and ruddy.

³ For the text tradition of Ammianus Marcellinus' work, see to Reynolds 1983.

⁴ Tacitus has reported in this work the events of the Roman empire from 69 to 96 AD.

⁵ Arabia, the large country of Asia, forming a peninsula between the Arabian and Persian gulfs, is divided by the ancients into three different parts, Petraea (from its principal city Petra), Deserta and Felix.

Because of the fierceness of their eyes, they were terrible, and fond of quarrelling and of overbearing insolence (Amm. 15.12.1: *celsioris staturae et candidi paene Galli sunt omnes et rutili, luminumque torvitate terribiles, avidi iurgiorum, et sublatius insolentes*). Their voices were formidable and threatening and there were no difference between their good-natured and angry (Amm. 15.12.2: *metuendae voces complurium et minaces, placatorum iuxta et irascen-tium*). Ammianus describes the Gauls as a race greedy for wine (Amm. 15.12.4: *vini avidum genus*). According to him, a group of foreigners would be unable to cope with one of the Gauls in a fight, if he called in his wife. Because the Gallic women were like a catapult, who would kick and punch, and were much stronger than Gallic men. As being understood from this example, Ammianus' references to the characters of the Gauls have sometimes relied upon personal observations (Rohrbacher 2002: 27).

In the third digression (Amm. 22.8), we find a description of Thrace, of the Pontic sea, and of the regions and peoples of Pontus. In this passage, which was mostly full of topographical narrations, Ammianus gives the name of all tribes who inhabited in Pontus. But there were several obscure peoples whose names and customs were unknown, as he says to us (Amm. 22.8.38). Ammianus gives some account of the remote parts of Thrace and of the topography of the Pontic sea, partly from his own observation and partly from his readings. He says that his account is clear and accurate. But scholars suggested that Ammianus' account is confused and in places inaccurate (Rolfe 1986a: 212 n.3). He lists the tribes of Pontus (Amm. 22.8.21): the Dahae, Chalybes, Byzares, Sapires, Tibareni, Mossynoeci, Macrones and Philyres. The Dahae were the most violent warriors (Amm. 22.8.21: *acerrimi omnium bellatores*) and the Chalybes have first mined and worked iron. Ammianus mentions the people who lived near the Palus Maeotis⁶. In Cherronesus⁷, near the left side of the Palus Maeotis, lived Greek colonies, who were quiet and peaceful. But at no great distance from these colonies, there were the Tauri, who were terrible for their ruthless cruelty (Amm. 22.8.33: *immani diritate terribiles*). Here, Ammianus mentions that, those peoples have offered human victims to the gods, and especially, strangers to Diana, whom they called Orsiloche (Amm. 22.8.33). In 22.8.25, Ammianus gives an example on the integral relationship between peoples and their environmental conditions: the Achaei, the natives of Achaia, who were being carried out by contrary winds to Pontus, meeting enemies every where and

unabling to find a place for a home, settled on the tops of mountains covered with perpetual snow. Because of the rigorous climate, they became robbers to continue this dangerous life and became later savage.

The fourth digression (Amm. 23.6) is about Persia and devoted largely to the geography and the topography of the Persian kingdom. As Ammianus himself tells us, the Persian digression is based on written sources (Amm. 23.6.1: *descriptionibus gentium curiose digestis*). But it is also impossible to show which sources he used (Drijvers 1999: 202). This digression, which is the longest one in his work, suits Julian's invasion of Assyria, which he narrates in his next book (Book 24) (Sundwall 1996: 624). In 23.6.14 Ammianus gives a list of the greater eighteen provinces in all Persia: Assyria, Susiana, Media, Persis, Parthia, Carmania maior, Hyrcania, Margiana, the Bactriani, the Sogdiani, the Sacae, Scythia at the foot of Imaus (the Himalayas), and beyond the same mountain, Serica, Aria, the Paropanisadae, Drangiana, Arachosia, and Gedrosia. Later, he narrates the cities, natural resources, climates and geographical conditions and tribes of these Provinces one by one. The nation of Media was warlike (*pugnatrix*) and was to be feared (*formidanda*) next to the Parthians (Amm. 23.6.28). The inhabitants of Parthia were savage (*feri*) and warlike (*pugnaces*) and they were taking such pleasure in war and conflict that one who died in battle was regarded as happy beyond all others and those who had departed from life by a natural death, they were attacking with cries of protest as unworthy cowards (Amm. 23.6.44). The inhabitants of Bactria, a province in the eastern part of Persia, were a nation which was warlike (*bellatrix*) and very powerful (*potentissima*) (Amm. 23.6.55). The Sacae, living east and north-east of Bactria were a tribe of savages (Amm. 23.6.60: *natio fera*). Ammianus mentions various Scythian tribes some of whose, because of the extreme roughness of their land, were inaccessible (Amm. 23.6.62: *inaccessi*). Among these nations, there were some mild (*mitis*) and kindly (*pius*) tribes such as the Iaxartae and the Galactophagi. The historian gives a verse from Homer who mentions Galactophagi as righteous (*dikaiotaton*) men (Amm. 23.6.62 confl. Hom. *Iliad*. xiii.6). In this long passage, Ammianus mentions also the Seres, a people of eastern Asia. They were unacquainted with arms and warfare. They were living a peaceful life and were gentle (*sedati*) and quiet (*placidi*) (Amm. 23.6.67). They were having no troubles with their neighbours. Their climate was agreeable and healthful, the sky was clear, the winds were gentle and very pleasant. While he gives climate after the characteristics of the tribe, Ammianus seems to emphasize the effect of climate on the characteristic of a tribe. In 23.6.75-84 he gives bodily characteristics and customs in general of the tribes who was living in the Persian province. According to his

⁶ The modern Sea of Azov.

⁷ Modern Krim, Crimea.

description, the Persians were crazed with sex, boastful (*superbi*) and threatening (*minaces*), cruel (*crudeles*), talking loudly and because of their sloppy and effeminate behaviours, often seemed as lacking in discipline. On the other hand, they were not eating luxuriously. They were moderate (*restricti*) and cautious (*cauti*), most gallant warriors (*acerrimi bellatores*), rather crafty (*artifices*) than courageous (*fortes*). Because of their military training and discipline, their constant practice of manoeuvres and arms drill, they were formidable even to large armies (Amm. 23.6.83: *metuendi*).

In the fifth digression (Amm. 27.4), we find a description of the six provinces of Thrace and their peoples. One of these tribes is the Scordisci. They were formerly cruel (*saevi*) and savage (*truces*) (Amm. 27.4.4), and accustomed to offer up their prisoners as victims to Bellona⁸ and Mars and to drink human blood. In this section, he also mentions Odrysae, a people of Thrace who were living on both sides of the river Artiscus, a tributary of the Hebrus. They were noted for their savage cruelty beyond all others (Amm. 27.4.9: *praeter alios ut immaniter efferati memorantur Odrysae*). They were so habituated to kill other people that when there were no enemies, they plunged the sword into the bodies of their own countrymen. After these descriptions, Ammianus narrates how these six provinces which the barbarians inhabited, were won for the Roman republic.

In the last digression which we deal with (Amm. 31.2), Ammianus narrates the customs of the Huns, the Halani, and other nations of Asiatic Scythia. His information on Hunnic culture and customs is not from first hand. He says that there were little information about the people of the Huns in ancient records (Amm. 31.2.1). He has taken passages from ancient ethnographers and composed them so as to make the Huns seem as uncivilized (Rohrbacher 2002: 226). The Huns were not using fire or savory food, as Ammianus mentioned, but were eating the roots of wild plants and the half-raw flesh of any kind of animal which they warm under their saddles. Because of their fear of roofs and cities, they have never got off their horses, eating, drinking and sleeping on horseback. They were more like beasts than men. They also completely lacked morality and religion. Like unreasoning beasts (Amm. 31.2.11: *inconsultorum animalium ritu*), they were ignorant of the difference between right and wrong. They were the most terrible of all warriors (Amm. 31.2.9: *omnium acerrimi bellatores*) In this sixth digression, Ammianus also mentions from Halani who were once known as the Massagetae, and compares them with the Hunni: in all respects they were like the Huns, but

in their manner of life and their habits, the Halani were less savage (Amm. 31.2.21). Ammianus, who has drawn some of his descriptions of Hunnic society word for word from Pompeius Trogus and Livius, has selected the details to emphasize the extreme primitivism of the Huns (Rohrbacher 2002: 226).

Apart from these six ethnographical digressions, Ammianus makes descriptions for the foreign tribes, when he was commenting on the successes and failures of Roman arms in the military portions of his work. In these descriptions Ammianus generally uses particular adjectives. For example, in 16.12.47 the Alamanni, a tribe of the Germans, are savage (*feri*) and uncontrollable (*turbidi*); in 19.2.3 the Segestani, an Oriental nation, are bravest warriors (*acerrimi bellatores*); in 22.7.8 the Goths are deceitful (*fallaces*) and treacherous (*perfidi*); in 27.5.6 the Greuthungi, a tribe of the Ostrogoths, are warlike (*bellicosi*); in 27.8.5 the Attacotti, a people of Britain, are a warlike race of men (*natio bellicosa*); in 29.5.23 the Dardani, the people of Dardania in Illyricum, are murderous enemies (*internecivi hostes*); in 29.6.1 the Quadi, a German nation, are warlike and powerful (*bellatrix et potens*); in 30.4.8 the Spartani and the Cretae are hounds (*canes*); in 31.9.5 the Taifali, a Gothic people, living near the river Danube, are a shameful folk (*gens turpis*); in 31.16.3 the Goths are a warlike and brave people (*bellicosi et fortes*), when they mix with Huns and Alans.

In his narration, Ammianus uses frequently the term *barbari* for the Germanic tribes, the Huns, the Halans and the other savage tribes. The term *barbari* was originally a Greek term. For the Greeks, the barbarians were all those who did not speak Greek. After the Persian Wars (544-445 BC.) the term which was used especially of the Medes and Persians, also gained the connotation of "brutal, uncultivated". The Romans applied the word to foreigners in general and to Persians in particular. After the Augustan age, they used this word for any hostile people, especially the German tribes. In late antiquity the term included all those who were not citizens of the Roman state. In his use of this term for the foreign tribes, Ammianus has followed Greek-Roman tradition, only with one change: He has not used the term *barbari* for the Persians (Ensslin 1963: 33). He makes impartial references to the Persians and he is free from angry feelings against them (Laistner 1963: 145-146). Why he avoids calling the Persians "barbarians", although he served on the emperor Julian's final campaign against the Persians? According to Usher, Ammianus implies their equality to Rome (Usher 1995: 74). Because the vast Persian empire was the only rival to Rome in size, power, and administrative complexity (Rohrbacher 2002: 207). Mellor says that Ammianus

⁸ The Roman goddess of war.

depicted the Persians with respect, since the historian was an easterner himself (Mellor 1999: 124).

Finally, Ammianus uses ethnographical digressions in his work, in order to warn the Romans about military skills of their enemies and rivals, and about the danger which comes from them. For this purpose he mentions their physical features, characters, habits, customs and military skills. He comments not only on the negative qualities of foreign tribes, but on their positive aspects also. Following the traditional classical ethnographers and historians, he makes some positive comments about other nations, in order to criticise his own society. In his description of the military skills of foreign tribes, he frequently uses the same adjectives and noun phrases such as terrible (*terribilis*), violent warriors (*acerrimi bellatores*), warlike (*pugnatrix* or *pugnax*), savage (*trux* or *ferus*), powerful (*potens* or *potentissimus*). Although he uses these adjectives also for the Persians, and his description of the Persians suits to the term *barbari* of Greek-Roman tradition, why he leaves them out of this term? Apart from his eastern identity, its more plausible explanation is that in his opinion, because of its greatness and importance in the ancient world after the Roman Empire, the ancient Persian civilisation, and the Persian kingdom has been set apart from other tribes in late antiquity.

Ammianus Marcellinus ve Tarih Eserindeki Yabancı Kavimlerle İlgili Betimleri

Ammianus Marcellinus (İ.S. 330-395) antik çağın pagan tarih yazarlarının sonuncusudur. Aslen Grek olmakla birlikte, Suriye'de Antiochia kentinde doğmuştur. Varlıklı bir ailenin çocuğu olduğu sanılan Ammianus, İmparator Julianus'un ordusunda başladığı hizmetini uzun yıllar sürdürdükten sonra, İ.S. 378'de Roma'ya yerleşmiş ve tarih eserini Latince olarak yazmaya başlamıştı. Anadili Grekçe olduğu halde, neden eserini Latince olarak yazdığı sorusuna kesin bir yanıt bulunamasa da, bu konuda bazı görüşler ileri sürülebilmektedir: İlk Latince, tarihçinin doğduğu kent olan Antiochia'da bilinen ve konuşulan bir dildi; ikinci olarak Ammianus Roma halkı için yazıyordu ve eserinin, Roma ordularının başarılarını ve başarısızlıklarını anlattığı bölümlerde ayırdına varılan Roma'ya karşı duyduğu vatanseverlik, eserini Latince olarak yazmasının sebebi olarak gösterilir. Ammianus tarih eseri *Res Gestae*'de yaklaşık üç yüzyıllık bir zaman diliminin olaylarını - İmparator Nerva'nın İ. S. 96'da tahta çıkışından, İmparator Valens'in İ.S. 378'de Vizigotlara karşı yaptığı savaşta ölümüne kadar - otuz bir kitapta anlatmıştır. Eserin ilk on üç kitabı kaybolmuş olup günümüze İ.S. 353'den 378'e kadar olanların anlatıldığı 14-31. kitaplar ulaşmıştır.

Ammianus sadece politik ve diplomatik bir tarih yazmamıştır. Eserinde Roma ile politik ve askeri ilişkiler içinde olan yabancı halkların ülkelerinden, yaşam koşullarından, tarihlerinden, gelenek ve göreneklerinden de söz etmiştir. Bu amaçla, eserin esas konusuyla doğrudan bağlantılı olmayan, konuya yandan sokulan konu dışı anlatımlara (*digressio*) yer vermiştir. Onun eserinde, yabancı halklarla ilgili etnografik bilgilerin verildiği başlıca altı adet konu dışı anlatım (*digressio*) bulunmaktadır: 14.4'te Saraceni kavmi anlatılmaktadır; 15.9-12'de Gallia halklarından söz edilir; 22.8'de Pontus halkları anlatılmaktadır; 23.6 Pers krallığına ve Persia'da yaşayan halklara ayrılmıştır; 27.4'te Thracia'nın altı eyaleti ve her birinde yaşayan halklar anlatılmıştır; 31.2'de ise Asia Scythia'sı halklarından Hunlar ve Alanlar ele alınmaktadır.

Konu dışı anlatımlardan başka, Ammianus Roma ordularının başarılarını ya da başarısızlıklarını anlattığı bölümlerde de yabancı halklarla ilgili nitelendirmelerde ve betimlemelerde bulunmuştur. Örnek vermek gerekirse, 16.12.47'de Alamanni kavmi, 19.2.3'de Segestani kavmi, 22.7.8'de Gothlar, 27.5.6'da

Greuthungi kavmi, 27.8.5'te Attacotti kavmi, 29.5.23'te Dardaniyalılar, 29.6.1'de Quadi kavmi, 30.4.8'de Spartalılar ve Giritliler, 31.9.5'te bir Goth kavmi olan Taifali ve 31.16.3'te Gothlarla ilgili nitelemeler bulunmaktadır. Bütün bu nitelemelerden ve betimlemelerden başka, Ammianus'un, German kavimleri, Hunlar, Alanlar ve diğer zalim kavimler için *barbari* kelimesini çok sık kullanırken, aynı terimi Persler için hiç kullanmadığı görülmektedir. Bunun neden böyle olduğu konusunda bilim adamları tarafından bazı görüşler ileri sürülmüştür. Bir görüşe göre, Ammianus Pers krallığını büyüklük, güç ve idari açıdan Roma'nın rakibi olarak gördüğünden, barbar kelimesini onlar için kullanmamıştır. Bir başka görüşe göre ise, Ammianus'un kendisi de doğulu olduğu için, Perslerle ilgili betimlemelerinde onlara saygılı davranmaktadır.

Sonuç olarak, Ammianus'un gerek konu dışı anlatımları sırasında, gerekse Romalıların yabancı halklarla yaptıkları savaşlardaki başarı ve başarısızlıklarını anlatırken, bu halkların askeri güç ve yeteneklerini belirtmek için şu sıfat ya da sıfat tamlamalarını sıklıkla kullandığı görülmektedir: Korkunç (*terribilis*), çok çetin savaşçılar (*acerrimi bellatores*), kavga düşkünü (*pugnatrix* ya da *pugnax*), yabanıl, acımasız (*trux* ya da *ferus*), güçlü ya da çok güçlü (*potens* ya da *potentissimus*). Bu sıfatları Persler için de kullanmakla birlikte, ve Perslerle ilgili betimlemeleri Grek-Roma geleneğinin *barbari* tanımına uymakla birlikte, Persler için *barbari* kelimesini niçin kullanmadığı sorusuna yanıt olarak, Ammianus'un doğulu kimliğinden başka, eski Pers uygarlığının ve Pers krallığının, antik dünyada Roma İmparatorluğundan sonra gelen büyüklüğü ve önemi sebebiyle, tarihçinin kendisi tarafından geç antik dönemin diğer halklarından ayrı tutulmuş olduğunu söylemek daha kabul edilebilir bir açıklama olacaktır.

Bibliography

- Browning, R.
1983 "History", *The Cambridge History of Classical Literature. The Later Principate* Vol. II Part 5, Cambridge.
- Drijvers, J.W.
1999 "Ammianus Marcellinus' Image of Arsaces and Early Parthian History", J.W. Drijvers – D. Hunt (ed.), *The Late Roman World and its Historian. Interpreting Ammianus Marcellinus*, London and New York: 193-206.
- Ensslin, W.
1963 *Zur Geschichtsschreibung und Weltanschauung des Ammianus Marcellinus: Klio Beiheft XVI*, Wiesbaden.
- Grant, M.
1995 *Greek and Roman Historians. Information and Misinformation*, London and New York.
- Laistner, M.L.W.
1963 (2) *The Greater Roman Historians*, Berkeley and Los Angeles.
- Mellor, R.
1998 *The Historians of Ancient Rome. An Anthology of the Major Writings*, New York and London.
- 1999 *The Roman Historians*, London and New York.
- Reynolds, L.D.
1983 *Texts and Transmission. A Survey of the Latin Classics*, Oxford.
- Rohrbacher, D.
2002 *The Historians of Late Antiquity*, London and New York.
- Rolfe, J. C.
1982 (rep.) tr. *Ammianus Marcellinus*, Vol. I Loeb Classical Library, Cambridge.
1986a (rep.) tr. *Ammianus Marcellinus*, Vol. II Loeb Classical Library, Cambridge.
1986b (rep.) tr. *Ammianus Marcellinus*, Vol. III Loeb Classical Library, Cambridge.
- Sundwall, G.A.
1996 "Ammianus Geographicus", *American Journal of Philology*, Vol. 117 No 4: 619-643.
- Thompson, E.A.
1969 (rep.) *The Historical Work of Ammianus Marcellinus*, Groningen.
- Usher, S.
1997 (rep.) *The Historians of Greece and Rome*, London.

Doç. Dr. Bedia Demiriş
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Latin Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
34459 İstanbul
bdemiris@istanbul.edu.tr